

С (Тыва)
У 49

УЛУГ-ХЕМ

№4

2013

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ СЕТКУУЛУ

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ СЕТКҮҮЛҮ

1946 чылдың август 25-те
үндезилеттинип тургустунган

Кол редактору Эдуард Мижит

№4 (78) 154

Сеткүүлдүн тургузукчузу: Тыва Республиканың культура яамызы. Россия Федерациязының парламента болгаш массалыг медээлер чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгаларны сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү 2009 чылдын ноябрь 02-де бүрүткээш, ПИ №ТУ 17-00015 деп дугаарны тывыскан.

Чогаалдарның компьютерге ийи интервалга парлаан саазында хоолгазы биле электроннуг хоолгазын катай хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес. Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлагтынганын айтыры албан.

М $\frac{4702580600}{24-13-2004}$ без объявл.

ЧОНГА БОЛГАШ УРАН ЧҮҮЛГЕ ТУРАСКААТКАН АМЫДЫРАЛ

Хүндүлүг номчукчу! Бо эргип турар 2013 чыл — бүгү Тывага анаа эвес, республиканың культурлуг амыдыралында дээди чергелиг онзагай чыл. Чүгө дээрге бо чылын бүгү Тыва бодунуң улуг чогаалчызы, тыва уран чогаалдың үндезилекчизи Сергей Бакизович Пюрбюнуң 100 харлаан оюн демдегледип турар. Тываның Улустуң чогаалчызы, Тыва АССР-ниң литература болгаш уран чүүлдүң Алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының эдилекчизи, шылгараңгай шүлүкчү, драматург, прозачы, очулдурукчу Сергей Бакизович Пюрбю 1913 чылдың сентябрь 7-де Улуг-Хем кожууннуң Эжжим сумузунуң Одуруг-Аксы деп черге төрүттүнген. Ол бичизинде хүрээге хуурактап тургаш, төвүт болгаш моол бижиктерни өөренип алган. Өөрөдигезин Кызыл хоорайның эге школазының орус дылдыг клазынга уламчылаан. А 1927 чылда ону, шыырак белеткелдиг, орус дылды тергийн эки билирин барымдаалааш, Соңгу чүк улустарының институтунуң белеткел салбырынче өөрөдип чоруткан. Ону дооскаш, 1928 чылдан 1932 чылга чедир амгы А.И. Герцен аттыг башкы институтунуң чанында Чөөн чүк улустарының курстарының башкы салбырынга өөренип турган. ССРЭ-ге өөрөдигениң соонда, Сергей Бакизович төрөөн черинче чанып келгеш, Тыва Арат Республиканың культура ямызынга, ном үндүрер черге, Тыва Арат Революстуг намның Төп Хораазының аппарадынга, Тыва Арат Республиканың культура болгаш уран чүүл комитединиң даргазы бооп ажылдап чораан. 1942 чылда Сергей Бакизовичиниң болгаш өске-даа үндезилекчи чогаалчыларның идепкейи болгаш дорт киржилгези-биле Тываның төөгүзүндө бир дугаар чогаадыкчы эвилел — Тыва Арат Республиканың Чогаалчылар эвилели тургустунган. Тургузукчу чыыштын шиитпири-биле чогаадыкчы эвилелдин даргазы кылдыр база-ла Сергей Бакизович соңгуткан. Кем чок боду херекке онаажып, 1948 чылдан 1954 чылга чедир репрессияга таваржып, кара-бажынадып чораан соонда, Шагаан-Арыгның ортумак школазынга директорлап, Улусчу чогаадылга бажыңыга директорлап, Тываның хөгжүм-шии театрының чогаал килдизинге эргелекчилеп ажылдап чораан.

Чаа төрүгтүнүн тургустунун турар тыва уран-чогаал улустун байлак аас чогаалының хевир-майыктарын болгаш аргаларын ажыглап турар эле үеде-ле, Сергей Бакизович тыва шүлүк чогаалының чаарткычы болуп, көскү черни ээлей берген. А ооң поэзиясының кол темалары болгаш аян-хөөннери амгы үениң шүлүкчүлериниң чогаадыкчы ажылында амдыгаа чедир кол черни ээлевишаан. Тыва поэзияның езулуг шылгараңгай чогаалдары — Сергей Бакизовичиниң ынакшыл болгаш бойдус лириказы, төрөөн черинге болгаш төрөөн чонунга тураскааткан шүлүктери болгаш шүлүглелдери — уран-эстетиктиг шынары болгаш шүлүкчү мергежилдин деңнели-биле амдыгаа чедир чедер аргажок бедик бооп артпышаан. Ооң Октябрь революциязын, коммунистиг партияны, социализм үезинде ниитилел-политиктиг чаартылгаларны алгаан чогаалдарында безин бедик салым-чаяанның балалбас таңмазы көстүп турар. Ынчангаш Сергей Пюрбюнүң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының келир үеде шинчилекчилеринге ооң чогаалдарының идеологтуг талаларының ындында езулуг уран-чечен шынарын болгаш үнезин көрүп өөренирин сүмелексээр-дир мен. Эрткен чүс чылдың 90 чылдарында революцияның кол ыраажызы Владимир Маяковскийнин жур-үнезин кудуладыксаан кандыг оралдажыышкыннар кылдынып турганын база сактып кээлинер. Революцияны болгаш коммунистиг партияны дыка хөй чогаалчылар алгап-мактап чораан болгай, ынчалза-даа оларның аттары шагда-ла утгундурган, а Маяковскийниң ады артып калган, ооң чогаалдары кижилерниң угаан-бодалы биле чүректерин амдыгаа чедир хөлзедип чоруур. Ол дээрге ооң идеологияга чагырткан чогаалдары безин дээди деңнелдиг поэзия дээрзин чугаалап, херечилеп турары ол.

С.Б. Пюрбю тыва дылда бир дугаар шүлүглел — «Чечек» деп шүлүглелдин, фашизмни базып тиилээринге тыва чоннун киирген үлүүнүң дугайында «Кызыл коьш» деп балладаның болгаш коммунистиг партия, Совет Эвилели, Кызыл Шериг дугайында хөй-ле шүлүктерниң автору бодунуң биче болгаш улуг төрөөн черин — Эьжимни, Шагаан-Арыгны, Улуг-Хемни, Тываны, төрөөн чериниң бойдузунуң болгаш ооң кижилериниң чараш-каазын алгап ырлаан шүлүктери дээш нүгүлдедип, «буржуаз националист» деп адаттырып, хөй чыл хуусаада хосталгазын казыттырып шииттирген. Ынчалза-даа, ол хире аар-берге шылгалданы чүктеп эрткеш безин, ол каржыланы-даа бербээн, сула салдынып куду бада-даа бербээн, хомудалынга чагыртып, сагыш-сеткили хагдынып, улус көрбес бир-ле азыг-булуңче чаштына-даа бербээн, а бодунуң сеткилиниң арыг-чаагай бедин, төлептиг нүүрүн кадагалап арттырып алгаш, хөй талалыг делгем ажыл-чорудулгазын уламчылап кирипкен. Сергей Бакизовичиниң улусту өршээп шыдаар, чуртталгага быжыг туруштуг мерген угаанының болгаш сагыш-сеткилиниң күчү-күжүнүң ачызында бис ооң чаа-чаа шылгараңгай чогаалдары-биле чергелештир

А.С. Пушкинниң «Евгений Онегин» деп шүлүктүүн романын, В. Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» деп шиизин, Л.Н. Толстойнуң «Хаджи Мурат» деп тоожуун, А.М. Горькийниң «Аргамоновтарның ажыл-херээ» деп романын болгаш өске-даа чогаалдарны тыва дылга номчуур аас-кежиктиг болган бис.

Сергей Бакизович Пюрбюнүң амыдырал-чуртталгазының болгаш чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында бодунуң үезинде Тываның билдингир чогаал шинчилекчилери болгаш чогаалчылары А.К. Калзан, Д.С. Куулар, А.А. Даржай болгаш өскелер-даа бижип чораан. Оларның аразында Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Александрович Даржайны Сергей Пюрбюнүң намдарының чугаалап болбас турган арыннарынче эң бир дугаарында чырыкты чажып, ооң кем-буруу чок черге репрессияладып чораанының шын төөгүзүн хөй-ниитилелге ажытканын дээш өөрүп четтиришкенин мөгейиг-биле демдеглээр ужурлуг бис. Ооң амыдырал-чуртталгазынга болгаш чогаадыкчы ажылынга тураскааткан эң баштайгы солуннарга парлаттынып турган чүүлдеринден эгелээш, бо чылын чырыкче үнген «Чалча-даа, хөдел-даа эвес мен...» деп ооң номунга чедир А.А. Даржай мооң мурнунда чүгле санныг кижиги билир чораан чүүлдерни калбак номчукчунуң мурнунга ам-на төндүр ажыткан.

Бодунуң үезинде Сергей Пюрбю дугайында бижип чорааннарның ажыл-херээниң уламчылакчыларының бирээзи — Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң архив эргелекчизи В.С. Салчак ооң намдарын шинчилеп чоруур. Ынчангаш ол Тываның чүгле уран-чогаалынга эвес, а ниитизи-биле культура болгаш уран чүүлүнге балалбас изин арттырып каан шылгараңгай улуг чогаалчының амыдыралынга, салым-чолунга тураскааткан эртем ажылын удавас чырыкче үндүрер боор деп идегээр-дир бис. А ооң чогаадыкчы ажылын шинчилээр ажылга киржилгелиг чогаал шинчилекчилериниң болгаш чогаалчыларның саны база сөөлгү үеде немежип турар. Ооң байлак чогаадыкчы өнчүзүнүң янзы-бүрү талаларын шинчилээн статьяларны З.Б. Самдан, Е.Т. Чамзырын, Е.В. Ослина, У.А. Доңгак, Т.Х. Очур болгаш өскелер-даа бижип турар.

Ооң-биле харылзаштыр Сергей Бакизович Пюрбюнүң чогаадыкчы ажылының ужур-утказының дугайында угаап-билишкенивис болгаш үнелеливис чаа деннелче үнер, а тыва кижиги бүрүзү ооң адын өске чоннарның улуг чогаалчыларының аттары-биле чаңгыс одуругга тургузуп, чоргааралдыг адап чоруур апаар дээрзинге бүзүрелимни илередирин чөпшээрер көрүнер. Маңаа хамаарыштыр Тываның В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры бо чылын Сергей Пюрбюнүң өлүм чок очулгазынче катап көрнүп, В. Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» деп шиизин сценага тургузуп (режиссеру С. Ооржак), чонга кайгамчыктыг белек сөңнээни өөрүнчүг. База-ла бо чылын Тываның

культура яамызы Сергей Пюрбюнүң «Ыдыкшылым --- чуртум, чонум» деп чогаалдар чыындызын чырыкче үндүрген (А.А. Даржай чыып тургускан). Бо бүгү ооң чогаадыкчы ажылы тыва уран чогаалдың болгаш уран чүүлдүң чайынналчак шыпшык бедиктериниң бирээзи бооп артыш каар дээрзин бадыткап турар.

Хүндүлүг номчукчу, Силерге Тываның Улустун чогаалчызы Сергей Бакизович Пюрбюнүң 100 харлаан оюн таварыштыр байыр чедирип, бедик чогаадыкчы чүткүлдү, ол Улуг шүлүкчүвүс дег, сагыш-сеткилиңер күштүг, өршээп билир шынарлыг, чаагай бедик сагыш-хөөннүг болгаш мерген угаанныг боорунарны күзевишаан, сеткүүлдүң бо дугаарында аңаа тураскааткан болгаш ооң дугайында чогаалдарны, шинчилел ажылдарын бараалгаттывыс.

Эдуард Мижит,
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы

Борис КУУЛАР

КУДУРУКТУГ УРУГ

Чечен чугаа

Саара аарыг улуска үлээр эмнерин шкаф иштинден ужулгаш, эм үлээр өрээлче кирбейн, дорт-ла аарыг улустуң эм ижер черинче углап бар чорааш, Санчат-оолду көрүп кааш, кезек аймап чоруй, бо кезек хонуктарда Шолбанның сараалыг апарганын бодап, кандыг-чүү-даа болза, боттуң кижизи борзуг дээн бодал-биле Санчат-оолдун чанынга кээп, эмнерин айлап, кезек ыт чок олургаш, көрүнмейндаа айтырган: «Бөгүн байдалың кандыг-дыр?» Санчат-оол кезек олче көрүп алгаш олуруп-олуруп, көңгүс өске чүве чугаалаан: «Шолбан канчап барган оол боор, улуг-ла угбазы ышкаш кижини хүндүлөп көөр байтык, мырыңай багай чүвеге-даа таварыштыргы дег». Саара Санчат-оолче чалынган шырай-биле көрнүп келгеш, аяр чугаалаан: «Бо кежээ мээң чоогумдан ыравайн көрүңерем. Оон башка Шолбанны кым билир, ынчаш улус удуй бээрге, кады бис деп орду. Та шыны, та баштактаныы. Баштактаныы бе дээрге, кижини кайыын-даа болза суйбай бээр-дир. Кончуптайн дээримге, аарыы кире берзе канчаар дээш, арга чадаардан ынчанма деп, холун идиптер кижидир мен».

Шолбан чээрби дөрт харлыг. Дыдыраш баштыг, хөлчүк дег улуг карактарлыг оол. Бодунуң шевергин көрүштүүн билир болгаш, кыстар-биле шала туразында чаңнажыр. Чамдыкта харын мырыңай оларны куду көргөн хевирлиг чаңнай бээр. Ооң ужун эмчилерден чеже-даа сагындырыг алган. «Көрдүң бе, Шолбан, ам бир ынчаар сула чаңнай бээр болзуңза, үндүр бижиптер бис». Ол үндүр бижиттирип база турган. Астмалыг кижичүү боор, саадакас бо-ла келир. Сөөлгү үеде та аарыының ханылааны, та бодунуң муңгарап, муңчулуп тургаш, нервизин баксырадып алганы ол чүве, моорай бээр апарган. Ынчангаш эмчи ажилдакчылары ооң-биле шоолуг кадыг чугаалашпас. Ооң ужун боор, шала самыыргай байдалын көргүзе бээр. Эрткен чылын чаа школа дооскан бичии уруг аштакчылап келген. Шолбанны көөрге, ооң-биле-ле беришкен турар. Оозу хорадаардан, харын бүдүү амырап турар хевирлиг. Шолбанны үндүр бижипкенде, Саяна дыка чалгаараан

шинчилиг чорун турар. Оозу чедии кээрге, бир дугаарында Саянаның өөрүшкүзүн ойгээр чүве кижиге тышпас. Аныяк улус бот-боттарынга ынчаар чанчыгыш каарга, ында багай чүү боор.

А Саара дээрге Шолбандан мугур алды хар улуг. Үжен харлыг, Шолбанның улуг угбазындан безин үш хар улуг кижиге-дир. Ынчап кээрге, Шолбанның аңаа хол дээп, суйбаны бээри эпчок чүве-дир. Анаа баштактанып болбайн аан. Ынчалза-даа Шолбан кызыгаарын эрттире бээр, оозу бужурганчыг. Ынчангаш Саара Санчат-оолдан өмөк дилеп олулары ол. Санчат-оолдун ады көстүп кээрге, Саара оон эмнерин адыжынга четчелээш, оон айтырган: «Эмнериң канчаар сен, ам ижип алыр сен бе азы ынчаш, кежээки чем соонда ижер сен бе?» Санчат-оол чер ажа улуг адыжын көдүрүп келгеш: «Ам ижип алың, Саар... эмчи» дээш, олче эпчоксунган байдал-биле көрүнгөн. Саараның арны база изиш дээн. Ынчанмайн канчаар, Санчат-оол биле Саара дээрге көңгүс билишпес улус эвес. Харын бир шагда чаңгыс орунга, чаңгыс чоорганны кады эштип алгаш, удуп чорааннар. Ам оларның ындыг байдалын улус кайын билер. Санчат-оол шериглеп чорда, Саара иштиг арткан. Оозун чиигелек чорааш, Төмүр деп эрге дуурайладыпкан.

Оон бээр он ийи чыл эрткен. Санчат-оол база дөрт чыл бурунгаар Бурум дээр эмчи уруг-биле өгленчип алганнар. Амдызында уруг-дарыг-даа чок. Бурумнун уруглуг болуксаары аажок, ынчалза-даа чүве аайлашпас. Ам бодундан боду сестип эгелээн: «Шынап-ла үрөтөл чок кижиге боор мен бе?» Ашаанда бе дээрге, Санчат-оол Саарада уруглуг болгай дээштиң-не, боданыш, хынаттынып албааны дээш, бодун боду бүдүү каргап-ла чоруур. «Кажан-бир шагда Санчат-оолга кагдырыптар чадавас эвес мен бе» деп бүдүү иштинде сестир. Ынчалза-даа оон ол сезиглели сөөлгү үеде соксаан. Чүге дээрге Саараның уруу Солаңгы соңгу адазы-биле эви багай болганындан эрткен чылдан бээр адазында келген. Бодундан он беш хар бичии, дунмазы деп болур уругну Бурум, ава кижиниң төлүн чассыдары дег, чассыдып, холга аадар чыгыш чоруп тургаш, Солаңгының сеткилин чаалап апкан. Ынчангаш Солаңгы Бурум-биле удуп, оон дыгыш эмиглерин бөрбөңнедип, арта сагыш хандыр чассып аар. Ийи иешкиниң эви Санчат-оолду база хей-аът кирип, Бурумну улам хандыкшылдыг чассыдып чыда, «Уруум авазында-даа ынчаар чассып көрбээн болгай аан» деп, анаа даштындан көөрге, магалыг эвилең-ээлдек Төмүрнү бүдүү каргап чыдар.

Санчат-оол шеригден кээрге, Саара шагда Төмүрнүн ада-иезиниң бажыңынче келин болуп чоруй барган болган. Уруу Саараның даай-авазының бажыңында элөңнедип турган. Санчат-оол уруунга барып, чассыткан санында, Төмүр Саараны бак чаннап турган сураа үнер. Ынчангаш Санчат-оол бир кезек суурдан чоруткаш, Бурум-биле тыпчып алгаш, суурга дедир келген. Төмүр ам ак хар ашпаан. Оозун бодаарга, Саараның сагыжы Санчат-оолче чайлы бээн-не дээш,

ынчан турган хевирлиг. Саара биле Төмүр он ийи чыл чурттааннар. Ынчалза-даа уруг-дарыг чок. Төмүр кадайынга шамнаар бе дээрге, кадайы Төмүрге баарының мурнунда божаан. Төмүрге барган соонда. Саара дөңмээниң кырынга төл деп чүве олуртуп көрбээн. Кажан чаш уруг тутканын-даа уттуп бар чыткан деп болур. Бодунуң четпезинден-не боор, Төмүр сөөлгү үеде салдынып, арагага сундугуп, машиназынга аныяк кыстар сөөртүп шаап турар апарган. Ооң аныяк кыстар-биле холбашкан сураа үнерге, Саара: «Аа богда, ынчап-ла мээң оруумдан чайлазын» деп бодап, өрү тейлеп турган. Ындыг магалыг чүве кайда боор. Алды-чеди хонукта өггө келбейн, шаап чоруп-чоруп, оон чедип кээр. Чедип келгеш, анаа турар чүве болза канчаар, «Мен өггө чок турумда, ол ашааң-биле каш хондуң, бо ашааң-биле каш хондуң?» дээш, эгээ-дүрбүү дег, шалытгынып туруп бээри кончуг хей. Чамдыкта мырыңай хол чедеринден безин чалданмас. Ынчангаши Саараның чуртталгага хандыкшылы хүн бүрү өжүп бар чораан. Будүү иштинде бодун боду карганыр: «Таптыг-дыр бе, ажы-төлүң адазын манап албайн, чоп ашаксырап маңнай берген сен».

Ынчалза-даа ооң оозу канчаар-даа аажок орайтаан миннишкиндир. Саараны ындыг хилинчек көрүп, чуртталгаже тевене үдүн өттүр көрүп чоруур деп кижиге болган кайын билер. Ийи чыл бурунгаар даай-авазы эрттир удуй бээрге, уруун бодунга ап аарга, Төмүр баштайында чүве ыгыттаван. Чоорту кижиниң байдалы көстүп кел чораан. Өгдө азы кайда-бир четпес чүве бар болза, ында Солаңгының буруузу ыяап-ла турар. Ынчап чоруй, шуут «Солаңгы, Солаңгы» дээн соонда, кырынга тура өлүптөр. Эзирик келгенде суг, мырыңай кара эрээ: «Кончуг аштаңгы сура сидик» дээш, чүү дивес чүве дээр. Саарага хол чеде бээрге, «Честей, угбамны эттевейн көр» дээш, бичии мага-боду-биле авазын дуй турарга, «Сен менче шартыңайнып бе, кончуг аштаңгы сура сидик» дээн соонда, багай Солаңгыны читкелээш, үндүр каапкаш, эжиин тырткыыштап алгаш, Саараны хап-соп туруп бээр.

Ындыг чорук ийи-чангыс эвес, чыл хире үргүлчүлөп келген. Чон-даа чугаалажы берген. Ол чугаа Санчат-оолдуң эвес, Бурумнуң кулаанга баштай четкен. Санчат-оол бир-ле ажылдааш келгеш, кадайы ам-даа келбээн боорга, эът тыртып, бууза кылып орда, кадайы кирип келгеш, ашааның аңаа чүнү белеткеп орарын-даа ожаавайн: «Сээң черле кулааң бар бе азы чок бе, азы менден чажыраарың ол бе? Чүү-даа чүве өйлүг, ам болзун, уруум ынча дыка түрөтпес мен. Ам бо дораан чоруткаш, Солаңгыны эккеп. Сээң урууң болган соонда, дөмей-ле мээң уруум-дур» дээш, Санчат-оолдуң тонун, бөргүн кырынче октап, идиктерин чанынга чедире бээрге, бо кадай канчап барды, эзирик бе, элээр бе моозу дээнзиг, кадайының арнынче көргөн. Бурумнуң ийи караа хорадаанындан кижиге дорт көөр аргажок чидий берген болган.

Төмүр эзирикте уруунга халалыгы хөлчөк деп Саараның кожазы угбайдан бир каган каксы дыңнаан. Ооң оозун херекке албаан. Ам бо-дур. Бурумнуң кулаанда четкен чүвениң шынын-мегезин көөр-дүр дээн кылаангааш, Төмүрнүң бажыңынче чоокшулап орда, ишкирниң ыглаан бичии уруг үнү дыңналган. «Таанда, мындыг кыжын, он ийи айда, ам артында караңгы кежээ, соок дөртен градус чедип турда, чыварлыг кудумчуга ойнап турар уруглар кайда боор, бар-даа болза, чоп ыглаарыл, каттыржып хөглөп-ле тургай» дээн бодалы-биле иде-иде баскаш, херим эжиин ажыда соптарга, имиртинде бичии дүрзү имиреннээн. Чоокшулап бар чорда, «Ачай, ынаар барба, Төмүр бижектиг» дээш, Солаңгы акхаркырында чүглөуктарлыг база платъелиг Санчат-оолче халып кээп, бажын ооң адыжынга үстүрүп алгаш, ыглап турган. Санчат-оол уруун көдүрүп алган, аа богда, доңганын, чүглө диштери шаккылаар, мага-боду, сугда ыяш дег, сирилээр. Та кажандан бээр турган уруг чүве. «Мээң-даа еражок деп чүвемни, чаш төлүмнү бир улуска ынчаар аажыладып алгаш, анаа, тодуг хаван дег, сиртеннедиң турар. Мээң уруг-дарыгга мындыг хамаарылгалыымдан-даа Бурум төл чок бооп чоруур эвес деп бе» деп боданып тура, уруун хепкерип алгаш, бажыңынче аппаар-дыр дээш, эжикти тырткан — сенчилеп каан. «Сен, чыдыг ыт, мээң төлүмнү мынчаар аажылап турунда, мен сени шүве» дээн бодалы-биле дамыр-ханы хайныгып келгеш, эжикти хей-биле тыртыгтарга, сенчи холда бош келген, иштики эжиин тыртар деп чыдырда: «Өршээп көр, Төмүр, холум салывыдам. Чүнү-даа канчалдырар болзунза, доозазын кылыр мен. Чүглө мени өлүрбейн көр» деп. Саараның чалынган үнү дыңналган. Чанагаш уруг туткан кижиче же дыңнааланып турар боор, эжикти тырткан, ажык болган.

Кирип кээрге, Төмүр чемненир өрээлде Саараны час ойтур каггаш, мунуп алган, ооң кырында бижээн чайган орган. Эжик ажыттынарга, Төмүр көрүнмейн-даа: «Бо сидигенчик чүве эжикти канчапкаш, кирип келди!» дээш, бажын көдүрүп келгеш, аймап тура халаан. Чүглө ырыктааштыг, бирде Санчат-оолче көрүп, бирде холунда бижээнче көрүп тура, оозун ынаар, удуур өрээлче, киир октапкаш, черде эдик-хеви — орбак-самдар платъезин узун дургаар ора соп октапканындан кыс ими безин көстүп чыдар кадайын тырткылап, «Оода мооң чажыртынып ал» дээш, Саараның самдарлаткан хевиниң артыын буттарының аразынче октапкан. Оон хөндүрлүп келгеш: «Арай билбестей берген ышкаш мен» дээш, удуур өрээлинче салып бар чорда, Санчат-оол каш баскаш, ооң эктинден эргилдир соп келген. Төмүр Санчат-оолче көөр харык чок, куду көрүп алгаш турган. Чаңгыс суурнуң оолдары бот-боттарын билишпейн канчаар. Санчат-оолду Төмүрнүң чанынга турда көөрге, оглун эдерткен кыс ыйгы-ла. Шаанда бөмбүктөп тургаш, маргыжа бээр орта, Санчат-оол Төмүрнү чаңгыс часкааш, эрттирип

ал часкан чери база бар. Төмүр ону кайын уттупкан деп. Дем Санчат-оол хоралаанындан арны саргара берген кирип кээрге, ооң бижээнге көрүп чытканы анаа эвес деп бил.

Саара туруп кээп, ындыы өрээлче киргеш, өске халат кедиң, ужу-бажын эдип алган үнүп келген. Дөрт кижиге кезек ыгыт чок турун-турун, сандайларга оожум барын олуруп алганнар. Санчат-оол чөдүргүлээш: «Чаа, дуңмаларым, Солаңгыны алырым ол-дур, хевин белеткептер силер бе?» дээн. Ыгыт чок турган Саара: «Бурум чүү дээр ирги?» дээрге, «Уруувус эккел, түрөй берди» дээш, мени Бурум чорутту» деп чүвениң шынын чугаалаан. «Ажы-төлгө улус ындыг хамаарылгалыг боор чү ве-дир, билдиң бе. мирит» дээн шырай-биле Саара Төмүрге көрүнгөн. Оозу чүглө куду көрүп алгаш орарыңга өйлөшкөн. «Саара дүргөн Солаңгының хевин ап бериптер болза, ам бир эпчок чугаа үнер болза, бо кончуг ыгыт кижини кайын анаа үндүрер --- деп боданып, Санчат-оолдан коргуп --- уруумну үндүр идипкени дээш, харын-даа шаалда негей бербеди, өршээ» деп өрү тейлеп, пат-ла орган. Эзири дем-не чаштай берген. Санчат-оол хойнунда уруун дүжүргөш, «Халааш, хевин ап ал, уруум» дээрге, оозу Төмүрнүң чаны-биле сести-сести эрткеш, ынаар белеткени берген. Ийи эрде ыгыт чок. Столдуң ужу-бажында орар ийи эрни көөрге, бирээзи түмөн кижиниң дүрзүзүн бастырган Түмөгөлдөй маадыр дег хөрлүг эр. Бирээзи стол кырында эгин биле борбак баш салып каан дег. Төмүр черле чолдак, Саарадан безин оранчок чолдак. Ындыг ырбыска кижиге та канчап Санчат-оол биле Саараны чара шалапкан эр. Амыдыралдың кижиге амытанга чагыртпас хойлуларының бирээзи ол-ла ыйнаан.

Солаңгы хептенгеш, холунда улуг сумкада хевин көдүрүп алган бо бакылап келген. «Кай, ол сумкаң бээр эккел, уруум. Бодуң кичээлиң чүктөп ал» дээрге, Солаңгының карактары эрес кире берген: «Ойт, кичээлимни уттуптар часкан-дыр мен» дээш, дедир халааш, сумказын чүктөп алган үнүп келген. Солаңгының барбазын туткаш, уруун мурнады кылаштадып алгаш үнүп бар чыда. Санчат-оол Саараның ишкирниккен үнүн дыңнаан. Кандыг-чүү-даа болза, эрткен-барган-даа болза, бир шагда эдержип чораан эжин кээрге, ол кижиге амыдырал-чуртталга деп чүве көргүспейн чоруур Төмүрге кылыы хайнып болур турган чүве болза, боой тудупса деп бодап чораан. «Төмүрге салаа-даа дээптер болза, кончуг ааспырак, чаргы ээзи авазы мени олуртуп каап болур» деп база бодаан. Төмүр ада-иезиниң чаңгыс оглу. Ынчангаш туразында өскөн. Туразында өскөн боор-боорда, шала мелегейзиг байдалдыг өскөн. Ынчанмас, хоржок деп чүве билбес. «Хоржок, ынчанма» дээн кижиге ооң көөр хөңнү чок дайзыны болганы ол. Ынчангаш-ла. Саараны ынчаар бак аажылап амдажааны ол боор.

Адашкылар кезек кудумчуга ыгыт чок кылаштажып орда, чугааны Солаңгы эгелээн: «Авам мындаа-ла: «Сени ап аар бис. уруум» деп турган

кижи. Мен силерни ийилгээн келир улус-тур аа деп болап, бүдүү манан-ла турдум. Мен авамны аргыгтындырып өөредип каар болган кижиги мен» дээш. хөөрсей бээрге, Санчат-оол иштинде амырап, «Аа богда, Бурум черле шыдаар кадай. Мээң кадай ындыг кончуг, Солаңгыны бүдүү холга апкан турган-дыр. Аа богда, кадайымга шымдай четкеш, холга аадайн» деп бодап чорааш, өөнге чедип келгеннер. Солаңгыны көрүп кааш, Бурум амырап-чайырап: «Чедип келдиң бе, уруум» дээш, ийи холун чада сунуптарга, оозу: «Ийе, авай» дээш, кырынче шурай берген. Бурум кезек Солаңгыны көдүрүп алгаш, ошкап-чыттап, аадын тура: «Че, ам холун чунуп каавыт, хеймереккей, ачавыстың бууазын чиир бис» дээш, Солаңгының тонун, бөргүн ушту берген. Санчат-оол көөрге, буузалары дем ол каапкаш барган хевээр, кижиги дегбээн болган. Хевири, база дүвүрөп турган хевирлиг. Ынчанмайн канчаар, чеже-даа алгыжар, чокшур болза, улус чангыс төлүн кайын бээр деп бодал Бурумну, ол чугааны дыңнаан соонда, каш-даа катап сезик кириген.

Санчат-оол холун чунгаш: «Чаа, авашкылар, силер база меңээ дузалажы кааптар силер бе» дээш, столун аайлай берген. Бурум: «Сен чааскаан тудупсуңза, мен бо уруг чемгерерим ол-дур» дээш, шай кудуп, аап-саап чүве сала берген. Солаңгы бажын бир ийинче тыртыйтыр каггаш: «Сен база шайла че, авай» деп, болу сандайын Бурумнуң сандайының чанынче тырткаш, чугаалаан. Бурум ооң чассып турарын билгеш, Солаңгының бажын аткаар суйбааш, чаактарын элий-селий чыттааш, «Поок, кадазында, ам-даа чаш чүве-дир мооңар» деп эргеледип олурган. Санчат-оол: «Болар каяа ынчаар кончуг бот-боттарыңга ижиге бергеннер чоор» дээш, бодап олурарга, эмнелгеге болган. Эрткен чылдан бээр Бурумнуң: «Солаңгы эмнелгеде чыдып алды, чүнү кылып аппарып бээр чоор», чок болза «Бо-даа шагның бергезин аа, садыгда уругга садып аппарып берги дег чүү-даа чок» деп чангыс эвес чугааланып олурганын ол дыңнаан. Бурум уруглар-биле чугаа эви тып турда, амыр-ла ыйнаан. Уруглар эмчизи кижиги аан. Кыштың соогунда, чайын чаашкынныг өл-шыкта ол-бо үндүр сывыртадып тургаш, Солаңгы дегдирип, оозу каданнап шаг болган. Ол ынчап үндүр сывырып-сывырып, Төмүр бичии-даа буруузунмас. «Эзирик кижиги көрө албас уруг дийин. Хайлыг, бо-ла ижиптер кижиги-дир мен» деп аштып олурар дээр.

Бир катап үш хондур частааш, суг улгадып чыдырда, Төмүр Солаңгыны үндүр сывырыпкаш, дээктенип алган. Харын, мырыңай хериминиң иштинден үндүр октапкан чүве бе. Солаңгы чок, читкен. Чеди хонган, Солаңгы чок. Саара девидеп, ыглап-сыктап, суур улузунга чугаалап: «Дузалажып көрүңер» деп чаннып-чашпып маңнап турда, Төмүр дүш чок: «Кызыл кирер чоруум бар апарды» дээш, карак ажыт арлы берген. Хевири Солаңгыны суг-чарда дүшкен боор деп бодалган хевирлиг. Чонаада оглунуң өө биле бодунуң өөнүң аразыңга

чүс-даа катап маңнаар Төмүрнүң иези кадай безин шимээн чокталып, дуй тептинипкен күске-күжүгөн дег, хоруй берген. Хевири, «Бир эвес Солаңгы өлгөн болза, оглумну канчаар ирги?» деп, сири-кавы, угаанкут чок чыткан хевирлиг. Езулуг кара сагыштыг, кара баарлыг хары улус деп чүве оон илден. Оон өске кадай болза. Саара-биле кады угаанкут чок коргуп-иргип халып турбас бе. Харын-даа, аас-кежик бооп, Солаңгының даайы ашак чээнинге таварышкаш, аалынче алгаш барган болган. Кедээр тайгада малчын ашак эвеспе. Хевири, Төмүрнү сергеп келгеш, коргуп-иргип девидезин дээш, сөглөвейн, он шаа хонганда, дыңнаткан. Төмүр коргуп-иргип дилээр байтык, карак ажыт дезипкен. Кызыл чоктааш, чартык ай хире болгаш, келген...

Солаңгы авазының кулаанга чүве сымыранырга, ийн иешки ынаар далып өлүп-ле олурганнар. «Багай эвес кадайга таварышкан-дыр мен» деп, бүдүү иштинде Санчат-оол амырап олурган. Буузазын тудуп дооскаш, суун типкеш, иешкилерниң чанынга олуруп алгаш, шайлап олура: «Ындыг кончуг төнмес-батпас чүнү хөөрежип олур силер, мен база ужу-кыдыын дыңнапсымза, канчап баар чүвел» дээрге, «Бо уруг шейил, кижиге катгыртыр. Бир эвес Төмүр кадай кижиге болган болза, дуу ол орун бажында ачамның ырыктаажын ийи чара кезиптер болза, Төмүрге чок дээн инек саап кедер ийи юбка болур-ла-дыр» дээрге, ону катгыржып ор бис. Ашак кижиге хевин чоп хамаанчок октап аар чүвел. Үнген-кирген улус караандан ажыттай каап калза» дээш, Бурум Санчат-оолдун ындыгы өрээлде орун бажында чер ажа хөлберере берген чыткан ырыктаажын айтып чыткаш, «Ой, халак, бо мээң база чыдыр» дээш, салып-ла каан. Ам Санчат-оол биле Солаңгы далып өлүп органнар. Орун артындан чартыгы көстүп чыткан ырыктаажын Бурум ушта соң эккээрге, Санчат-оолдун-даа ырыктаажы ында калыр улуг болган.

Бурум бичиизинден-не сөөккүр болгаш доора калбак. Школага тургаш суг, даайының уруу келбейн баарга, шугум чыскаалындан дезиптер. Оозу барда, харын турар. Даайының уруу кончуг-даа улуг-шыырак кижиге турган чүве-дир. Школага тургаш, улуг улустун волейбол командалының кезигүнү турган. Республика чергелиг база республиканың бирги чери дээш болган маргылдааларга каш-даа ойнаан. Чемпионнаваан дээрден башка, шаңналдыг черлерни каш-даа алган. Даайының уруу согуг кылып турда, берге-ле. Ону дозуп аар кижиге-даа санныг-ла боор. Хөөкүй сургуулдап тургаш, бир оол-биле танышкаш, дыштанылгада оолдун ада-иезиниң аалынче бар чорааш, сугга бырагдай берген. Майның эге хүннериниң дыштанылгазы Бурумнун даайы сугга ынчаар кара хүн бооп арткан. Бурум соңгаарга сургуулдап чеде бээрге, чогуу узуну аңаа четпес дээрден башка, доора калбак орус уруглар эндерик болган. Орта харын бичи сагыжы ажаан. Школага улуг-шыырааның ужун аасырапкыларга шолаладып кезээн

болгаш, ындыг бооп чаяатгынганын кончуг улуг кем деп санап чораан. Ылацгыя оон бир класс улуг Сыдам-оол суг Бурумну кайы ырактан көрүп кааш, холун хаваанга харанган кижиге өтгүндүр туткаш: «Аа, богда, Тос-Таңма угбай кел чор. Орук чайлаңар, оон башка кыры, чодаңар сый бастырып кааптар силер!» деп-ле үеннеп оданып туруп бээр.

Тос-Таңмалап оолдарның оданы бергени Кудажы чогаалчының хайы болбас ийикпе. Бир катап школага ужуражылга бооп турда, бир үстүкү класс өөреникчизи туруп келгеш: «Силерниң «Ырак булут», «Ыржым булуң» деп дилогияңарның бир маадыры бисти сонургадып тур. Тос-Таңма деп шолалыг Намчалбаа угбайны силерниң бижип турарыңар-биле алыр болза, кедергей-даа улуг-шыырак азы улустуң турза узун, тутса мөге дижири ышкаш кижиге бооп турар-дыр. Ол кижиниң овор-хевирин чогаадып алган силер бе азы амыдыралдан алган силер бе?» дээрге, чогаалчы туруп келгеш: «Херээжен чон аразында ховар-даа болза, турза узун, тутса мөге улус бар. Мен ол маадырымны агаардан чогаатпаан мен. Бистиң Ийи-Талга чурттап чораан угбай-дыр — дээш, Бурумнуң талазынче айыткаш: — бо бичии уруум өзүп кээр болза, база ол Тос-Таңма кырган-авазындан дудак чок шыырак болур хевирлиг-дир-ле» дээн. Ужуражылга төнмээнде-ле, Сыдам-оол суглар Бурумну ол-бо иткилеп, Тос-Таңмалай бергеннер. Улуг класстарга келгенде, ол шолазы харын уттундуруп калган. Кижиге өзер, кидис шөйлүр деп чүве ол ыйнаан. Үстүкү класстарның бирээзинге турда, бир катап Сыдам-оол ону музыкалыг кежээге чалааш, аңаа танцылап тура, бодунуң мелегей чораанын буруузунуп сактып чугаалаан.

Бурум сургуул дооскаш, найысылалга келген. Ам бо чурттап орары суурже хуваалда алгаш, парктап базып чорда, оон школачы тургаш-ла билири мөге Санчат-оол акый бо базып чораан. Удавас ийи-үш хонгаш, спартакиада эгелээр. Аңаа киржир дээш келген хевирлиг. Оон-на сактыышкыңнар төктүп келген.

...Бир катап Бурумнуң суурунга республика чергелиг байырлал болган. Кижиге бажы кизирт, аът бажы козурт деп улустуң чугаалажыры ышкаш, чон-даа арбын. Базым санында танывазың өске кижилер. Байырлалдың түннел кезээнде тыва хүреш болган. 64 мөге чыскаалыпкан. Кандыг эът-ханныг мөгелерни ында чок дээр! Ынчалза-даа Бурумнуң караа бир аныяк мөгеден салдынмаан. Турза узун, тутса мөге оолдуң ооргазының ээн эди суг анаа хөөрем чок кырлагар сарыг кырлаң-на. Тыва кижиде бо аныяк оол ышкаш кижилер бары өөрүнчүг. Улус болза тывалар колдуу бичежек дурт-сынның, кадаң-кадаң улус дээр хөөннүг ийик чоп. Ынчап орда, хүреш эгелээн. Богда, дем аныяк мөге болза-даа кашпагай мөге болган. Бодундан ушчок бичии дурт-сынның мөгелерни майыктааш, ша

чедирбес, чок болза бөөлдээн кижиг боон, мөгө шимчээшкин кылгаш, карак чивеш аразында хыл балдырдан барын алыр, чүве-ле эвес. Ынчап онагларын ашса-ашса, үжүүр-шүүлдэ дээш тутчур ийи мөгениң бирээзи апарган. Үжүүр-шүүлдэ дээш тутчур мөгелерниң бирээзи оон чаңгысклассчызының адазы апарган. Ол бүдүү демги аныяк оол дээш сагыш аарып, бүдүү чаңгысклассчызының адазын октап каапкан болза деп саттыныкчы чорук кылып олурган. Чүгө дээрге бүдүн стадион чаңгысклассчызының адазы, совхозтуң экономизи акый дээш сагыш аарып олурган. Кажан чаңгысклассчызының адазы халдап, аныяк мөгени шеле соккулап, хөделирге, бүдүн стадион: «Охалей, охалей, тура дүшпейн хөдел-ле! Оон башка аныяк оол айыылдыг деп бил, чай алындырба!» деп сүме кадып, чирицейичип-ле турганнар. Аныяк мөгө берге байдалга келирге-ле, Бурумнуң сагыш-сеткили аарып, адыштарын так чыырылдыр адышганып, бергедежин-ле олурган. Хеп-хенертен ийи мөгө чигир-чазыр хөделип үнгөн соонда, аныяк мөгө эжиниң адазын тепкеш, чая тудуңкан. Чаңгыс чер чурттуу октадып аарга, бүдүн стадион «аа халак» дишкен. Чаңгыс Бурум аажок өөрөөн...

Бурум сандайга олуруп алгаш, квас оочурлаан улус аразында Санчат-оол акыйны көөрге, эмер бызаалар аразында кызыр эмер молдурга дег болган. Ынчап олура, хенертен көрүптерге, ийи стаканда квас тулуп алган Санчат-оол акый бо маңнап олурган. «Эштиг болгандыр аа» деп бодап орда, чанынга келгеш, ора дүшкеш, бирээзин Бурумче сунгаш: «Шаам ол-дур, нарыыдавайн чооглаңар --- дээш, оон: --- алды шакта танцы болур, ынаар баар бис. Чөпшээррежир силер ыйнаан? --- дээш, «ийе», «чок» дээнин дыңнавайн-даа, - чөпшээрешпейн канчаар, акызы-биле хүннүң-даңның танцылап турар эвес» дээш, Бурумче ийи караан дүлгээзиннелдир көргөн. Бурум база танцылаксап турган. Дүүн, бурунгу хүн танцылап келгеш, орта эш тыппайн, чоруй барган. Ам амыраш дээн. Ынчалза-даа Санчат-оолдуң дүлгээзиннелдир көргөн көрүжү Бурумнуң хөрөөн өткеш, чүрөөн шона каапкан. «Силерниң сагылга-чурумунарны көрүп тургаш, болур-ла» дээрге, Санчат-оол Бурумну экин ажыр куспақтап алгаш, бодунуң ээлчээнде муңгаралын сөглээн: «Танцыга келиримге-ле, кижиниң бел кежи четпес чүвелер чүгүржүп турар боор-дур. Ам бөгүн канчап харын бурган ээ көрнүпкен чоор?» дээш, база катап Бурумче дүлгээзиннелдир көргөн. Оозу идииниң бажынче көргөн. Кады танцылааннар. Чүгле танцылааннар эвес, кежээ дургу хем эрин дургаар кады басканнар. Каржып эрткен улус катап-катап хая көрнүп, ховар дээн чурумалды: кончуг улуг-шыырак мага-боттуг ийи кижиг болур-болурда, болза-даа улуг-шыырак мага-боттуг оолду, кысты магадап, катап-катап хая көрнүп, чугаалажып чорааннар.

Шаанда, школачы шаанда, хүреш көргөш, Бурум аныяк мөгө дээш аарып ора, ол аныяк мөгениң дурт-сыны бодунуу ышкаш улуг-шыырак боорга, магадап, дагыр-эргек тала тыртар дээн ышкаш,

дург-сыны дээр аарып орган. Бир шагда ол аарып органы мөге-биле таваржып, кады танцylan, хем эрийн дургаар кады агаарлап бастырар мен деп, ол ынчан кайын билген. Ам бо-ла-дыр, Улуг-Хемнин эрийнде паркка ийилгэн таваржы берген. Бот-боттарының допчу-намдарын билчип, хөөрежип шаг болганнар. Бурум оолдар аразында чаңгыс кыс. Санчат-оол база-ла кыстар аразында чаңгыс оол. Оон ыңай оларны бир чоокшулаштырып турар чүве — Бурум-даа, Санчат-оол-даа колдуу кырган ада-иезиниң аалдарынга өскөннер. Ынчангаш олар шала чоргаар-чоргаар азы чамдык улус ындыгларны туразы улуг-даа дээр ийикпе. Шынында туразы улуг эвес. Бодунга боду чоргаар улус дийн але. Бурум шаанда Санчат-оол дээр канчаар аарып, эжиниң адазы октадып аар болза деп саттыныкчы бодал бодал олурганын болза-даа солун кылдыр хөөрөп берген. Санчат-оол уругнуң боду дээр аңаа аарып олурганынга сылдап, өөрүп четтиргенин илереткен кижип бооп: «Күжүр-ле дунмамны, ынчан харын черле хей-аытгыым аттыг хөделип, онагларымга ызырынмай, октап турган мен. Ам чүвениң ужуру силерде турган чүл, дунмам» деп, ойнай-сылдай уругну бөле куспактааш, чыттап каан. Оозу ыядып, ушта чүткүүр дивейн, оон куспаанга таалап, кезек оон күдер хөрөөнгө бажын үстүрүп алгаш, ыгт чок турган. Олар ынчаар кезек таалалга алзып, куспактажып алгаш турганнар. Кайызы-даа ол тааланчыг үени үзүптеринден коргуп, ыды чидип, шимчеш дивээннер. Ынакшылга бүргедиңкен чалыы чүректер улам-улам дүрген соп, харын-даа хөөрөм кижип болза согары дыңналып турган деп болур кылдыр диртиңейнип турган. Ынакшыл кижилерге аңгы-аңгы байдалдыг келир. Чамдыктарынга баштайгы көрүштен-даа келир. А бо ийи кижиге чоғум баштайгы көрүштен эвес дээрден башка, баштайгы ужуражылгадан оларның чүректерин чалгынналдырып, ынакшылдың одун кайызының-даа чүректеринге кыпсыпкан.

Элээн ыгт чок туруп-туруп, Бурум: «Чаа, орайтаар деп бардым. Мынаар, ийи дугаар автобууска олурупкаш, хоорай адаа бадар мен» дээр. Санчат-оол уругну так куспактап алгаш турган холун салып: «Хоорай адаанче даарта ийилгэн баар бис, ам угбам сугга бараалы» деп, уругну чидирип алырындан коргуп, сүме каткан. Ол-ла болган. Оон бээр чарлып көрбээннер...

Бурум ырыктааштарны катый туткаш, ынаар, бир хааржакче, суп кааш: «Баштай ушкан эжин каттырбас деп чүве ол-ла-дыр» деп база каткы үндүрген. Бурум Солаңгыже көрүнгеш: «Кайы ээлчегде өөренир сен, уруум?» дээрге, оозу чаа эскен буузаны үрүп-чайып ора: «Эртенги» дээр. «Ындыг болза, эртежик удуур-дур — дээр, Бурум Санчат-оолдун аңаа чем салыр улуг оңгар таваандан буузаны ап чип ора: — калбак орунга үжелээ чыдып аар бис бе азы бо ашак каяа чыдар ашагыл? — дээр, оон боду: — орунунга болбайн» дээрге, Солаңгы: «Силер

ийилгээн чыдын алыңар, мен ачамның чыдар деп турар орунундан чыдын алыһи» дээн. Бурум хол чаңгаан: «Аа, херекчок, чыдыг ашак-биле чыгнас мен, уруум-биле чыдар мен» дээрге. Солаңгы каттырган: «Мен кээрим мурнунда, ачам каяа удун турлу, авай?» дээрге. Бурум каттырган: «Че, дүжүн бердим, мээң-биле, уруум -- дээш, -- ынчаарга үжелээ удуур бис, мен аштырымга-даа, уруум чер алыспайн барды» дей тырткаш. Санчат-оолче көргөн. Оозу дүште-даа чок столда бажын салыпкан хаарыктап бар чыткан. Бурум стол азыын сирт кылдыр шашкаш: «Аа богда, бо ашактың өөдежогу ындыг-ла болгай. Уруунга орун-дөжөк аайлаар дивес» дээш, турун бар чорда. Санчат-оол тура халааш: «Бичии-ле болза, шыыгайны бер частым» дээн, калбак орунун эле берген.

Солаңгы Бурумнуң кулаанга бир чүве сымыранган. Оозу хаваан дүйгөш: «Өөдөжөк дора-олчүктү ала, уруум, уштуп эккел кай, мен резинин суп бээйи» дээрге. Солаңгы ынды өрөөлчө халааш, бичии ырыктаан тудун алган халып келген. Ханада хевиске шанчыш каан турган кызар-өөктү алгаш, саадавайн резинин супкан. Солаңгы чоорган иштинче кире халааш, ырыктаажын кедө каапкан тура халып келген. Ийи семис-шыырак кижиниң алызын бодап садып алганы калбак оруну болза-даа делгем. Бо суурда ындыг калбак орун өглерде чок боор. Оозун Санчат-оол кырынга аай-дедир үңгөп тургаш, эдипкен. Санчат-оол адырам деп бодап, калбак орунче көрүп, шаанда өгленип турда, бир мөгө акызының: «Кадыг ыржанактыг орун сеңээ, мөгө кижээ, эът-кежиңни өй-тавында тударда, болза-даа тааржыр» дээш, бергени кадыг ыржанактыг орунунче көрүп кезек тура, иешкилерниң чанынче басышкан.

Ам бо үш барык чанагаш улусту көргөн кижини үш адыг дугайында орус улустун тоолун сактыр боор. Солаңгы база-ла ырбыска эвес, бодунун шаанче узун болгаш делгем, чаактары үрдүнчек семис. Мынчаар турда көөрге, боп-борбак-ла чүве, ынчангаш шимченирге безин, чаптанчыг. Санчат-оол биле Бурумнуң ужуражыр мурнунда, Санчат-оол кежээ семис турган болза, ам Бурум дээрге багай-согай орунга-даа сынар эвес. Сөөлгү үедө Санчат-оол шала шилгерексеп оор апарган. Бурум айтырарга, «Черле ындыг болур ужурулуг. Кайы-бирээвис шала нормазында турар ужурулуг. Ынчангаш мен эгелептим» деп каан. Санчат-оол ынчаар арып аарга, чүгө эжил деп чүвени билбес кижини барып-барып дээди эртемниг эмчи Бурум эвес-ле болгай. Чогум Санчат-оолду даштындан көргөн улустан ол шилгерей берген деп билир-ле кижини билир. Чүве эскербес кижини чүнү-даа эскербес. Көөрге, биеэги Санчат-оол-ла боор. Чүгө диге Санчат-оол черле хөрлүг болгаш семис. Алды-сес кил хире арыптарга, кижини болганы эскербес. Кады чурттап оор эжи Бурум харын шилгереп оорун дораан эскерип каан.

Чогум Бурумнуң чүве эскериичели черле көнчүг. Херим иштиңге чыткан кайы-бир чүвени кым-бир кижиге өскээр каанкан болза, айтырып сураглай бээр. Чүве сактып алыычалы мырыңай халап. Бир катан Санчат-оолдуң келээр малчыннап турар даайы, күүйү сугга барганнар. Декабрь айның ортан үези турган боор. Аалдың хоюнун башкылыгы оолдан эгелей берген. Хураган кажаазында он ажыг хураган бар болган. Эртең Бурум кунчуу-биле ийилээн хураганнарны эмзиргеннер. Дүш үезинде ол аалдың оглу, кенни келген. Мынаар ырак хоорайда өөренип, ажылдап турар уруглар-дыр. Кенни башкы сургуулунда өөренип турар, а оглу кадайының чанында ажылдап турар. Бажың хөлезилеп чурттап турарлар. Бажың ээлери баштай бир айлап төледип турган. Оон хенертен хөлезинин хары угда эккелиңер деп барган. Оон ам ачазы сугда инек-анаан соп, садар ужурга таварышкан. Ынчанмайы канчаар, уругда, багай сургуул кижиде, оон ыңай оолда, аар-саарлап ажылдап турган кижиде, ынча акша кайда боор. Оон ыңай соңгаар хоорайда бажың өргээ база улуг. Төлеп шыдапас болзуңза, чайлап бээр апаар сен. Чайлап бергеш, черниң черинге кайнаар баар сен. Ынчангаш чай-хос кадында келгеннери ол. Кунчуу дарый суур кирер апарган. Бурумга: «Хойларны, хураганнарны демдектеп бэйн, эмзирип турар сен бе, уруум» дээрге, Бурум дүш-даа чок: «Ажырбас, угбай, дем эртең көргүлөп алдым, ам ажырбас. Хураганнарны иелеринге ыдып бериптер мен» дээн чери бар.

Солаңгы ам, соңгу адазының чанынга турганы ышкаш, бичии дааптан-на сертиңейнип, ийи караа үргүлчү соңгада, эзирик кижиге кайыын көстүп кээрин манап, сагыш аарып турар чүве чок. Кичээлдеп каанкаш келгеш, ада-незиниң белеткеп каан чемин чылдып чигеш, печказын бичии одап кааш, залга диван кырынга хөлестеп чыдып алгаш, чок болза номчуттунар, чок болза телевизор ажыдар, азы бодунуң өрээлинге кукулаларын эдип-чазап, азы кайы-бир кукуланынга хеп даарап ойнап орат. Бурум албан-биле Солаңгыга кукула хеви даараарының талазы-биле айтып каан сүмелерлиг номнарны эндере тып берген. Баштай Солаңгы ону ажып көргөш, чүнүн-даа ужур-мажырын билбес турган. Оон ийи иешки кады олуруп алгаш, сайгарып көрө-көрө кээрге, мүн-не чүвениң ужу-бажы билдинип келген. Ам Солаңгы кукула хевиниң кандызын-даа даарап аптар. Айтып каан чуруу-ла бар болза.

Чогум Солаңгы чокта, Саарага Төмүр ынчаар ораашпас деп чүвени кадайлар дидир-дидиринден дыннаан. Ынчангаш Солаңгы шагда-ла мынчаар бодап чораан: «Бо өгдөн дүрген-не чорзумза, ачам чоп кижээ ужурашпас кижиге боор. Ачамның кадайы харын эки кижиге дидир. Даады кижини «уруум» дээр. Кижиге эмчиге суг чыдып алырга, урумайлап, чүүл-бүрү чемнерни эккеп-ле турар. Черле сагыжы аажок эки-дир. Дежурныйлап келгеш, эмчиге хонуп чыда, кижини бүдүү

чаһыңга аһпарың аар. Чамдыкта кижини хойгарың алған удуур. Бир катап авамның хойнунга хонгаш, эртеп палатага халың кээримге, өөрлерим, «Авазы эмчи боорга, магалыг-ла чүве-дир але» деп магадап оржуктар. Мен төрөөн авам эвес-тир, ачамның кадайы-дыр дээринден шуут ойгалаан мен. Чүге дээрге мен Саара угбамның хойнунга удуп, аңаа чассып көрбээн мен. Чогум бичии тургаш, угбамны «авай» деп, аңаа чассып, ээп-ле чордум ыйнаан. Төмүр деп соңгу адам --- честем тывылган соонда, ол чүве уттундурган. Чогум угбам мени чассыдарың бодаар, ынчалза-даа мен ынавас мен. Чүге дээрге Төмүр честем көрүп каар болза, угбамны ат кылганы ол деп болап чордум. Авам, ачам мени өөнче аһпаар болза деп бодап чораан бодалымның бүткени ол. Авазың куснактааң чыдын аарга, тааланчыың. Авам база мени чыыра соп, куснактап алгаш, ошкан-чыгтап чассыдарың-на бодап чыдар...»

Чогум Солаңгы авазы Саара-биле, эмчиге ажылдап турда, барың ужуражып турар. Өөнге баарга, чүве билдинтир. Төмүр ону көрүп кааш, та канчап баар. Мооң мурнунда чаңнап турганы ышкаш, читкелээш, үндүр каапса канчаар. Бурум Монгушовна чамдыкта Саараны өөнче эдертип эккелгеш, кады шайлап, хөөрежиң олурар. Ол чорук ийи-чаңгыс-даа болуп турар болза, Солаңгының сеткилинге дыка тааржыр. Ынчанмайң, чеже-даа угбамайлап чорза, кижиниң төрүп каан иези черле иези-ле болгай. Харалаан, ийи-чаңгыс болур-болурда, барык чажыт хөөннүг болур чорук дийиң ол. Төмүр база Төмүрнүң иези суглар ону билип каар болза, «Мегелен, уруун баштайгы ашаанче чорудупкаш, ону көөр дээн кижини бооп, ашааның өөнче халың, барык ында туруп алган» - даа дизе хөңнү. Ынча дээри оларга ана оюнчук чүве-дир. Та кандыг улус ыңдыг боор чүве. Болган чүвени болбаан, болбаан чүвени болган кылдыр меге-согазың холуп тургаш, хөөредип эккээр чүве ыйнаан. Та кым билир, оларның артисчи салым-чаяанының ураны ыңдыг кончуг чүве ирги бе. Чүгле амыдыралдың кара талазыңче аан.

Солаңгы ам школага, мооң мурнунда ышкаш, ыт-дааш чок, бир-ле чүвеге качыгдаанзыг чоруп турар байдалы читкен. Мооң мурнунда болза эш-өөрүңден ояк чоруур ийик. Ам ыңдыг эвес апарган. Аргалыг-ла болза, чааскаан боданып турзумза дээр хөөнү база читкен. Омак-сергээ-даа кежээлээн. Бичии-ле билир чүвезин «Мен, башкы, мен, башкы!» дээн соонда, холун көдүрүп, партадан тура халып кээр. Башкылар ону мурнунда пөрүк уруг-дур деп бодап турган. Чок, ам ыңдыг эвес, көңгүс өске Солаңгы апарган. Башкылары база өөрүп, Бурум Монгушовнага ажыы-биле чугаалаваза-даа, сеткилинде өөрүп четтиргениң илередип, Солаңгының авазы дээш ооң-биле ижин кара чок хөөрежирлер. Өөрү база Солаңгының ыңдыг дүмбей амыдыралдан ойлай бергениңге аажок өөрүп, ооң-биле аажок эштежирлер. Бурум Монгушовна чай кадында школага бо-ла көстүп

кээр. «Солацгының ол кичээлинге, Солацгының бо кичээлинге олуржу каантар чоор бе дээш» деп школаның бир докгаамал аалчызы апарган. Аңаа башкылар өөрүп, Чаа чылдан эгелеп, Бурум Монгушовнаны школаның төрөлдер комитетиниң даргазынга соңгуй шаап алганнар. Бурум Монгушовна школадан шалың албайн турар дээрден башка, база бир харыысалгалыг кижизи апарган. Школада бир чүве аскаар болза, ында Бурум Монгушовнаның эреңгейлээшкини апаар. Ынчангаш Бурум Монгушовна ажылынга-даа, хөй-ниити ажылынга-даа төлөптиг диртип чоруур.

Бурум Монгушовна поликлиникага кирип келгеш, херэеженер консультациязын көөрге, чүгле эмчи биле сестра орган. Эмчи ону көрүп кааш: «Аныяк кижы хынадыр-ла болгай, Бурум Монгушовна» деп шыны-даа, мегези-даа билдинмес чугаалаан. Алызында шын бодалын ойнай-сылдай чугаалаан. Дадагалзап турза-даа, улус көрүп турар эвес дээш, хынаткан. Аай-дедир чушкуттунуп оруп-оруп, Севил Сереновна сестрага: «Чаа, 168 дээш демдеглей бер» дээрге, Бурум Монгушовна аайын тыппайн, Севил Сереновнаже көргөн. Оозу: «Бо чылын 167 кижы иштиг турган чүве, ам силер-биле 168 болган-дыр-ла, эмчи, Байыр чедирип тур бис» деп бо. Бурум Монгушовна өөрээштиң, тура халыксаазы келзе-даа, туттунуп: «Багай уруум амыраан-дыр аа. Чалгаарап орбас, дуңмазы-биле халбактанчыр дээш амыраар-ла-дыр» дээн. Севил Сереновна: «Бичии уруглар черле ындыг. Чежеге дээр үжелээ четтинчип алгаш, базып кээр силер. Өзер-көвүдээр ужурлуг улус-тур силер, өг-бүлеге кижы саны немежир-ле болгай» диген. Сестра хүлүмзүрүп каан.

Ажыл соонда чанып бар чыда, Бурум сымыранып-ла чораан: «Багай уруумну, кудуруктуг чүвемни, сени черле хирге-чамга дээспес мен. Он-даа уруглуг апарзымза, мээң эң ынак уруум сен. Солацгы, мээң уругларым дээрге сээң ынчан кыжын өгже кирип эккелген кудуруктарың-дыр, билдиң бе, Солацгы. Багай чүвемни, кудуруктуг чүвемни!..»

Болат М А А Д Ы

СЕНДЕН ХӨӨННҮП ТЕПТИНГЕН МЕН

С.Б. Пюрбюнүң 100 харлаанынга

Аалым ырак берт-сын ынды суурда болгаш,
Ажаажып-даа четтикпээним чевег черде
Уран сөстүң катаптанмас чаякчызы —
Улуг кижээ бөргүм уштуп, күдүк бастым.

Сүлде-сүзүүм чаңгаар хаара туттура бээр
Чүс чыл оюң хүнү келди. Сени сактып,
Акшып кагдым. Шүлүк бижип тураскаатпас
Аргам чогул, өгбем Сергей Бакизович.

Оскундуруг, чидириглиг күжүр чүрээң
Оожургавайн, дүн-хүн дивейн саргып чорду.
Кара нүгүл, кадыг иштиң хинчээн катай
Канчап шыдап эрткениңни кайгаар-дыр мен.

Хадып улуп, бүргөп частаан ава Тываң
Кадыр Саян сиртин ажыр үдеп артчык.
Ханныг шаажы тайлып буурап, келдерелдин
Хаяаланып аткан даңын уткуп чандың.

Чиге чөп шын сүртедирге, ишти шокар
Шивипкиннер арнын дуглап, кулаан кысты.
Албан-хаакчы, ажыл-ишчи арат чонуң
Адыш часкап, үүле чогул, херин басты.

Эш-өөр мунчок, каткы-сооттул, могаг билбес,
Элдеп дөспес, кыпкан от дег аныяамда
Чеден чылдар эгезинде шүлүк бижип,
Сенден хөөннүп, ужуун тып ап, тентинген мен.

Чечек сиген сагланайнып, хөрзүн шуглаан
Черим оглу Сергей Пюрбю --- өгбем сени
Чүрээнге чоок чонуң-биле кады сактып,
Чүс чыл оюң мөңгөжидип уткуп алыын.

2013 чыл

СЕРГЕЙ ПЮРБЮНУҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

Ажылчын хол херлип, тудуп,
Акы-дуңма Оран-чуртка чаагай чолдуг
Амыдырал чаяган деп
Анаа эвес Сергей Пюрбю ырлап алгаан.

Ынчангангын хоорай-суурда,
Ырак-чоокта делгем хову, кашпал, хемде
Үүле чогаан, могаг билбес
Үлетпүрчүн, тараачынны үнелээли.

Аткан даңче, аяс дээрже
Ак чем чажып, ээ көрнүп кээрин дагыыр
Ада-өгбе чаңчыл-сүзүүн
Аалдарга база сагып, курайлаалы.

Феодализм, социализм
Берге нарын оруун эрткен Сергей Пюрбю
Сеткилинден хайнып бижээн
Чечен сөстүг ырын өткүт ужуктураал.

2013 чыл

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ БИЧЕ СЕТКИЛИ

А.А. Даржайга

Бүдүн назын дургузунда бижиирге-даа,
Бүтпес чыгам хире нарын
Шүлүкчү деп атты кижини чаалап аары
Чүдөн берге үүле-дир он.

Онза шышың шакта дөрде сандайымга
Олурункаш, оода-ла
Чаңгыс ырга тааржыр соосту шышын аар дээш,
Чадажын-ла шаг-ла боор мен.

Даглыг черден хөөңшүп, шүүлгөн «шүлүкчү» деп
Тарай берген бедик адын
Даржай безин «эдилгээри бачымныын» деп,
Таан биче сеткир чорду.

Хондур-дүндүр карак шиммейн, одуруун тып,
Кожуп бижээн шүлүктөрүн
Ырак-чоокта четтикпейн манаан чонга
Ырлан, номчуп бараалгадыр.

Чалыылар-даа, кырганнар-даа таалап чоруур
Сагын-сеткил ыры-шүлүүн
Чеди он чыл чедир кожуп, бижип келген
Сергей Пюрбю салгалы ол.

Саша Даржай! Көшкө бадып овааланган
Шаптык-бертти буза чүткүп,
Улуг-Хемин дагжааны дег, өткүт тода
Уран ырың улай ужут!

2013 чыл

АВА ЧЕРИМ АДЫН СЫКПААН ООЛДАРЫНГА

Шак бо сарыг өртемчейге
Самдар, өскүс, кээргенчиг эрте чаш шаам үезинде
Ишти-баары доң дош хейге
«Идегет боор дора-өлчүк, дайзын төлү» диртип чордум...

Кайбын тура машиналар
Каржын шуушкан хоорай алаан оцгаар-дескээр эргий көрүн,
Эрик дургаар базын ор мен
Элезинниг муцгак хову караам орта илдиге-дир.

Чаагай чаңчыл, ыдык сүзүүн
Чамга борап, нүгүл-хопту өөскүткеннер ханныг шаажы
Онааза-даа, дүжүп бербээн
Оолдарын сагынган дег, Эне-Сайым дагжап чыдыр.

Элезинниг ажык ховаа
Эге актыг бажын салган, утгундурбас өгбелерни
Мөңгөжиткен даңзызынга
Бөргүм уштуп, күдүк базып, ачам адын немеп каар мен.

Актыг черге бажын салган
Ава Тывам оолдарының - -- өшпес ыр дег, өлүм билбес
Чаагай адын -- өзүп орар
Чалыы салгал --- чоргаар адан, хей-аът кирип, сактып чору.
2012 чыл

КУЮМ БҮРГЭЭН ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ЫРЫЗЫ

«Хөктүг хеймер төлүвүс» деп,
Хөрээндиве чыпшыр тудар
Эргим ынак авам, ачам
Эргеледин утпас-тыр мен.

Авам, ачам аыш-чемин
Аксымга суп, чүктеп чорааш,
Эрте чаш шаам үезинде
Элекке-ле кызыл-дустаан.

Өглер шайын ховар кудар,
Өскүс-чавыс, самдар мени
Тоор кижиги кайда-даа чок,
Тоянчы бооп өзүп келдим.

Садыгланып шуушканнарның
Сартык сөңүн даады манап,
Шыырныгып, хырным хозап,
Шынап чүнү көрбедим дээр.

Хары черге кыска дужун,
Хайым ишче чайгаар шымнын,
Торлуш кынмайн, борбак хырным
Тоттуруптар анарган мен.

Амыраамны чедип алгаш,
Авам, ачам чуртун эргип,
Улуг-чаагай чуртталганы
Улай салгап шөө бердим.

Хөөрөн канчаар, ынчанган-ла
Хөглүг, сергек ырның сөзүп
Сорук кирип, бодум база
Чогаадыптар болу бердим.
2012 чыл

СЕҢЭЭ АЯН ТУДУП ЧОРУУЙН

Даглар бажын хаяа шонуп,
Даңы аткан хүннү бадыр
Ажыл-иште, кыска дынта
Авам сени болап чор мен.

Чай чок хайым ижим доосканп,
Шайым үстүн өргүп чажып,
Аартап алгаш, орай удааш,
Авам сени дүжей бээр мен.

Улаан хаттыг, кадыр-берттиг
Узун оруум улап чорааш,
Арыг чүрээм чымырадыр
Авам сени сактып кээр мен.

Херел чажып чыраан хүннү
Кезээде-ле уткуп, үдеп,
Аян ырым ындынналдыр
Авам сеңээ тудуп чорууйн.

КҮЖҮМ НЕМЭЭР КОЦГАМ БООП ЧОР

Кадыг бергээ кошкан кынмас
Карачалдар аразынга өскөн эр мен.
Эктин чайган хертеш, сыңзыг,
Элден-чиктиг улуургакка хөцнүм чок мен.

Кадарчы оол, саанчы кыстың
Катаптанмас аян ырын дыннап таалап,
Эрес, сергек, дүлгээзинин
Эш-өөр чонга хөөрөп берип, хөөннүп чор мен.

Эртен эрте дайгыргылаар
Элбек малы шымнып оьтгап, чаптыла бээр
Эмзиг-домзуг чечек, сиген
Эдээн каастаан кадыр мээсче үнгүлээр мен.

Бачым, чай чок даңны уткуп,
Малын малдаан кадарчы оол, саанчы кыстың
Изиг, уян, өткүт ыры
Ийи дакпыр күшгү немээр коцгам бооп чор.
2013 чыл

ЧҮРЭЭМЕЙДЕ ЧУРТТАП ЧОРУ

Кырны, сынны шала чоорту чаттылып кээп,
Кызыл хаяа өңней каапты.
Ыржым аяң, шыкты дургаар куштар үн ап,
Ында-мында кыйгыржы-дыр.
Тура халааш, аткан даңны уткуп үнүп,
Тура-соруум чүшкүрүлдү.

Амыр эвес көрүп эрткен чуртталгамда
Аарышкы, өөрүшкүнү
Изиг чүрээм ханызындан чечен сөске
Илередип чоруур-дур мен.
Тааланчыг ыр сөзүн кожуп, салгалымга
Дамчыдар дээи күзелим бар.

Ак хар эрип, үе солчуп, куштар моорлап.
Аяң-шыктар чечектелир.

Сагьжымга чойган дег сын, чазык корун.
Чараш шырай чурутгунар.
Онза час, май, чалы назын чүрээмейде
Онмас хевээр чурттап чору.

2012 чыл

СЕН МАА ЧОКТА...

Эргим ынаам, сен маа чокта,
Ээн дүмбей эрик ышкаш апаар-дыр мен.
Кударанчыг аялгалар
Кулаамны кээп үзүктел чок коңгалай бээр.

Эргим ынаам, сен маа чокта.
Эрес-омаам оду өжүп, имистелир.
Эстеп бадып чалгаан хемим
Эреминче харап көрүп тургулаар мен.

Эргим ынаам, сен маа чокта,
Эжиң күжүр чевег шатка чыдыксаа кээр.
Черим, чонум дугайында
Челир кошпаан одуруум бар, ол-ла кончуг.

2012 чыл

ӨЙЛҮГ НАЗЫН ШАГЫ КЕЛИР

Солаңгылап челээш тырткан байлак Тывам
Чоргаар төлү болган соонда,
Канчап кижиге төрөөн черге эки херек
Хайнып, кыптып, чогултас боор.

Чымыш ишче хандыр шымнып, чай чок чор мен —
Сылдыстыг дээр, Бурган сөңнээн
Шаглыг-өйлүг, катаптанмас назыным-на
Шак, хүн санай кызырлып ор.

Сарыым, ам-даа аныяк сен, мени дөмей
Шаа кээрге, уттуптар сен.
Бижээн шүлүүм кандыг дээрзин сайгарып бээр
Бир-ле хей бар... чоктаар боор оң.

Кожуп бижээн ырым сөзүн кашшалдарга,
Хову, шатка чаңгыландыр
Улуг үүлө бүдүрүп кээр салгал чонум
Ужуктуруп, ырлап чорзун.

2013 чыл

ЧҮС ЧЫЛ ОЮН УТКУП ТУР БИС

Кызыгаар чок делгемнерин эргип кезээш,
Кым-даа ону алгап ханмаан Россиям,
Чүден артык чымыштыг соп, кыштып чоруур
Чүрээм ынаан сеңээ сөглөп бараалгадыйн.

Аьргаларда салдырткайнын чайгангылаан
Аккыр уннуг хөнү бедик хадыннарын
Адыжымны чылдыр тудуп, кожа баскан
Алдын чаыштыг кыстарыңны сагындырды.

Чайгы айдың дүннериңниң дүлгээзини
Чайгаар-ла мээң ишти-хөңнүм саргыдыптар.
Дүвүренчиг өртээл, кодан, дүжүт шөлү
Дүшке кирип, шүлүк ырым куттулдуар.

Эрээн-шокар үнүш чалгаан садтарыңның
Эмзиг-домзуг айдыс чыдын таалап тынып,
Эриин ажыр тараа чалгаан шөлдеринни
Эргий көргөш, эригерин билбес-тир мен.

Даштыкы аг-шериглерге тыва чонум
Дарлатпас дээш, холун сунуп чедер кылдыр
Чүректерни чоокшулаткан чолдуг чылыың
Чүс чыл оюн уткуп тур бис, Россиям!

Кавказ, Урал, Алтай, Саян, Сибирь чурттуг
Хамык көвей акы-дуңма чонум шуужуп,
Тендиш кынмайн, сүлде-тугуң бедик тудуп,
Делгем-Улуг чаагайыңны алгап туру.

Кежик-чолче хере баскан Россиям,
Хеймерээнниң — ак-көк Тываң оглу-дур мен —
Боостаазы-ла эткир болза, айлаң-кушту
Боогдаар эвес — ырым-биле аян туттум!

2013 чыл

ЧҮРЭЭМ ТУДУШ ТООЛЗУГ ТЫВАМ

Эш-өөр моорлап, йөрээп дагып,
Эьдин шаптап, чооглап сөгээн,
Аяс ак-көк дээр дег өднүг
Аржаан суглуг, хүннүг Тывам.

Уран тоолзуг оран диртип,
Улам чайнап, алгаттыр-ла.

Өзүн келгеш, сеткил-чүрек
Өөртүн кышсыр сергек ырны
Лян тулуу чорзунам деп
Авам мени төрөөн Тывам.

Уран тоолзуг оран диртин,
Улам чайнап тугуц книскиг.

Кадыр-бертгиг арттар ажыр
Карам эжим — ынаам-биле
Чүткүл-соруум чүглендирген,
Чүрээм тудуш ыдык Тывам.

Уран тоолзуг оран диртип,
Улам чайнап, челээштел-ле.

Арыг-чаагай келир өйнү
Арат чонум чалап, уткуп,
Тендиш кынмайн херии баскан
Делгем байлак тоолзуг Тывам.

Уран тоолзуг оран диртип,
Улам чайнап, сайзыра-ла.

2013 чыл

САЛГАЛДАРЫМГА

Ачаңар ам биеэги чок, шала кошкап, шилгедексеп,
Акшый берген болзумза-даа, чүү-даа чүвээ торулбайн,
Оглум, кызым, уйнуктарым депшип чуртгаар келир өйже
Орууңарны айтып, уштап, иженип-ле чоруур-дур мен.

Күжүр ботту ыдык черим хөрзүн-сайы мөңгө шуглаар
Хүнүм кээрге, дыка ыглап, салдынмаңар, салгалдарым.
Сүлдө чаян сүнезиним бедик ак-көк дээрже үнүп,
Чүдөн артык чырып, чайнап, силерлерни кадагалаар.

Өштүг дайзын силердиге мези арнып, халдай берзе,
Өрү дээрден кырынче дорт чалбыштыг от бүлгүрлү бээр.
Херек болза, алчыл-бержил, эптиг-демниг чурттаңар деп
Херел чажып, чериңерни улам өңнөп, солаңгылаар.

Оглум, кызым, эрге-чассыг уйнуктарым, ачаңарның
Оожургал чок чүрээ хып, соп, хайнып бижээн шүлүк ырын
Ыдык черге, ак-көк дээрге, айга, хүнге, Бурган башкаа
Ырлап, номчуп, тейлеп, өргүн чоруур силер, салгалдарым.

2013 чыл

ЧУРТТАЛГАГА ЫНААМ

О чуртталга, сеңээ ынаам
Оолга, кыска тураскаадып,
Чогаал, шүлүк бижири дег
Чолдуг салым кайын турар.

Күжүр ботту чаяп каан дээш
Хүнге, дээрге, Бурган башкаа
«Четтирдим» деп сүлдем бедип,
Сеткилимден дагып тейлэйн.

Даады-ла час катап эргип,
Даңы адып, чечектелип,
Оолдар, кыстар черин чаартчып,
Ойнап, самнап, ырлашсыннар.

Хайым иштен салдыкпайн,
Кара бажым агаргыже,
Хөйнү көрүп, човап, ыстап,
Хөлзээн бодум таалап чыргаайн.

2013 чыл

ХЕЙ-АЪТ КИРИП, ХЕРИИ БАСТЫМ

Чымыш иштиң чылын түңнээн
Чылыг сөстөр индирден кээп,
Өткүт тода чаңгыланды —
Өөрээн чүрээм хайнып кыпты.

Демниг шалып шүүлгеннерни
Дээди Чазак төлээзи эш
Адап, мактап, шаңнап туру --
Адыш часкап, чоргаарландым.

Эптеп чазаар шевер, дарган,
Эмчи, башкы, малчын арат
Херни баскан одуруунда
Хей-аът кирип, кожа чор мен.

Могаг чокка, дүн-хүн дивейн,
Борбак хензиг чүрээм кыптып,
Байлак төрээн черимейге
Бараан болуп чурттап чор мен.

2013 чыл

Мария КҮЖҮГЕТ

АМЫДЫРАЛДЫҢ ШАПШЫЛГАЗЫНДА

“Амыдырал дээрге оюн-дур” деп чугаа бар. Бодап чоруурга, ол бодал база чөптүг-даа болгу дег. Бодум хуумда амыдыралды кажык оюнунга-даа дөмейлексээр мен. Кижилерниң салым-чолу кажык оюнунда “аът чарыштырарыңа”, кажык адарыңа дыка дөмей: кымның аъды эки дүжерил — ол мурнап-ла орар, а кымның аъдының дүжүү аайлашпазыл — бурунгаарлаар харыы чок боор.

Кижиде бүрүзүнүң салым-чолу амыдыралдың шапшылгазынга таваржып, аай-дедир октадып чурттап чоруур дег бис. Кижиниң амыдыралынга, кажык оюнунда дег, “сага”, “бүгө” болур салымга дужары азы “дөрт берге дүжүрери” ындыг-ла амыр эвес...

Амыдыралга болган үш таварылга ону бадыткай бээр ирги бе?..

1. Ооң хайы

Чайның сөөлгү айы адакталып, күс чоокшулаан-даа болза, агаар бойдус амдызында ажырбас, чылыы дегет. Чүгле бо сөөлгү ийи-үш хонукта чаъс чаап, бүргеп келген болгаш, шала сериидей берип-тир.

Ажыл соонда сеткил-сагыжым оожум, ындазында бир-ле чүвеге хыым ханган дег, чанып ор мен. Орук ара каш-даа таныырым улуска таваржырымга, мендилежип, шупту меңээ онза кичээнгейлиг бооп, омак-сергээмни, чазык-чаагайымны демдегеп эрттилер. “Ол канчаарлары ол, сүмележип алган-даа чүве дег, багай кижиде, менде, чүү өскерли бээрил? Биеэги чораан бодум-на-дыр мен. Кижиниң чону ындыг кончуг, мени алыс деткирлерди ол-дур ийин” деп бодай тыртып кагдым.

Бажыным биле ажылым аразы элэн херни-даа болза, бо удаада автобуска орбайн, таваар кылаштап чана бээр-дир деп бодан алдым. Далашкаш канчаар мен, даарта дыштаныр хүн болгай. Автобуска чоруурга, амыр эвес, шимээн-дааштыг, дыкпыш. Бөгүн дыштаныр хүн бүдүүзү. Кежээликтей улус-чоннуң дойлуру дам баар, чүге дээрге мындыг хүнде куда-дой, янзы-бүрү шайлалгалар, кежээлер эндерлип каар, бичии апкан улус-даа чоргулаар. Оон аңгыда, өөредилге чылы эгелээр дей бергенде, аныяктар шуут дүк-түмен, бөлдүнүшкен, чыылган, хөөрөшкен чоруур анарыш-тыр.

Улуг-бичиизи чок --- шугту хол телефоннарлыг апарган, бажыңында чүве дег, ыткыр чугааланып, хөөрөп чоргулаар, дыңнаарга, кандыг-даа темага чугаалажыр - бо кижини эчоксунуп каар. Че, ол-даа канчаар, ол микроавтобустарның магнитолаларында ырларны дыңнаары - кара эрээ. Сөстери орта билдинмес, орус-тыва-англин сөстөр холуп-даа ырлажып турарлары бар-ла. Кулак таалаар хамаанчок, дырыжып каар, кижиниң кылы хайнып, бужурганыр. Чолаачылардан үнүн оожургадып алырын дилээринге, дам-на улгаттырып аарлары база бар. Че харын, бо кежээ чадаг чанарының чылдагааннары черле бар ийин.

Далаш чок, оожум, бодалдарга бүргедип кылаштап чор мен. Назы-хар улгадып, хоочуннар санынче кире бердим. Үе аайы-биле амыдырал өскерлип, кандыг-даа байдалдар тургулады. Ынчалза-даа ажылымдан черле салдынмаан мен. Удуртукчу даргаларымга-даа кыстырбадым, эш-өөрүмге-даа аартыктатпадым. Ол талазы-биле черле хомудал чок мен.

Чангыс оглум өскен, шериг албаны эрттирип, Ыраккы Чөөн чүкте барган. “Улус-чоннуң ажы-төлү-биле, эш-өөрүң-биле эптиг-найыралдыг чор, чонун адын сыкпа” - деп чагып ла чоруур-дур мен. Чеже-даа чангыс оол бооп өскен болза, ылчын, чассыг эвес болзун дээш, кызып-ла чордум. Ачазы аал-оранындан “аза” берген-даа болза, кырган-ачазы, акылары, даайлары ону чоктатпаан, оглумнун кижизидилгезинге дорт киржилгелиг болганнар. Ынчангаш ол бичиизинден-не шору эрзиг болган: хүрежир, чаржыр, эштир.

Бис ийи авашкының амыдырал-чуртталгавыска өске кижини, оглум 9-ку класска өөренип турда, көстүп келген.

Чааскаан чоруурга, бир чамдыкта эки-даа --- кымга-даа хамаарышпас, хостуг болур, аал-оранның ажил-агыйын уштап-баштаарын база шыдажыптар-ла чорду. А өске таварылгада херээжен кижиниң хууда амыдыралы чогуваска, ону бастыксаар, шенексээр эр улус бо-ла таваржыр. Ээ богда, кандыг таварылгалар турбады дээр! Хомуданчыг-даа, муңгаранчыг-даа, чаптанчыг-даа болуушкуннар тургулаан. Кижиниң үе-чергези байтыгай, ушпа-чөнүк азы мырынай аныяк улус безин “чүүден чүү эвес” дээңзиг, кижини шенегилээр, туралаар. Ол талазы-биле турум, арыг болуру чогуум-на кижиниң

болундан хамааржыр боор чүве чораан.

Хой “кордакчыларнын” аразындан Дүрген-оолду шору кижиге деп көргөш, кады чурттаарыңга чөпшээржежиңкен болбас ийик мен бе. Чүүк сөөртүр улуг машиназыңга ыяш, хомүр эккеп берип, бис ийи авашкыга дузалажып чоруп тургаш, чоорту бажыңывысче “кирип келген”. Эгезинде эки-ле турган. Чер-бажыңга чурттаарга, эр кижиге кылып ажыл-ла хөй. Чааскаан бораланып өөренип калган кижиге, менээ, кадыг ажылдар кылырыңга дузалажыр кижиге тыптып кээрге, баштай, шыны херек, дыка өөрүп турдум. Бир чыл хире чурттаанывыста, Дүрген-оолдун ажылдап турган организациязы дүжүп калган. Оон соонда-ла хамык чүве сандарап эгелээн. Кижим баштай хүн-хүнү-биле бажыңдан үнмес, аар-саар ажыл кылып олар апарган. “Пенсия назыны чедип, чөнөөн эвес, ажылдан диленип кылаштазыңза” деп чадап каан мен. Ажылдаар черлер чарлап каан солуннар садып берип шаг болдум. Чоорту ол боду ышкаш ажыл чок ашактар эдерип көзерлеп, бильярдтап чоруп бээр апарган.

Ажы-биле чугаалаарга, ам аңаа бүзүрөвестеп калган мен. Чеже-даа кады чурттап турар болзувусса, алыс сеткил-хөңнүвүс аңгы, адырык апарган. Дүрген-оол мырыңай бажыңга орта орбастан, хонук-хонуу-биле чиде бээр, эвээш-бичии акшаны ол арттырбас — автоматка ойнап кааптар. Оглум-биле түрөп турдувус. Бажыңга оон караанга көзүлдүр чүнү-даа арттырып болбас апарган. “Үн, чору!” дээрге, шуут ынавас, каш хонганда катап-ла чедип кээр. Боду ажылдавас хирезинде, акша-көпөөк негээр, хыйланыры кедерээн.

Оглум шериг албаны эрттирин чоруткан соонда, Дүрген-оол-биле шыңгы чугаалаштым. Оон соонда харын бичии оожургап эгеледи ышкаш ийин бо. Эрткен неделяда кожуунда акызы сугга барып кыжын одаар ыяш белеткээр дээш чорупкан. Орта кылган ажылы-даа чок, ында аян-тээлеп, ол-ла оюннарыңга будалып чоруп турар сураа келди.

Ээ богда, амыдыралды кандыг дээрл аан. Канчаар-даа өскерлип турар апарган үе-дир бо. Шаанда болза кижинин бажыңга безин кирбес турган элдеп-эзин чүүлдер болуп турар апарган. Харылзааның янзы-бүрү хевирлери бар. магалыг. Кижиге бүрүзү чыгыгы машина-балгаттыг. Бажыңнар тудуп ап турар улустун эндерилгенин. Күрүне чээли акшалар бээрге, чурттаар оран-сава садып ап турар улустун хөйүн.

Оглум өскөн, шеригден кээрге, бир-ле чүвени белеткеп алгаш турза эки боор деп бодай бердим. Баштай чээли акша алырыңдан сестип-даа турзумза, эш-өөрүмнүн сүмезин дыннап, банкының негелде-дүрүмнери-биле таныжып көрдүм. Ап турар шалыңым айда дадывыр төлээринге ажырбас хире боорга, беш чүс муң акшаны диттигип апкан болгай мен. Дүрген-оолга безин чуу аалаваан мен. Ол ону билип аар болза, кижини амыратпас: “ону-мону садаалы, ынаар-мынаар бараалы, мөөң акшаны “чуур”, эш-өөрүңнү чала” дээш-ле баар. Оон кедерезе, көзерлеп азы автомат ойнап чоруп бээр — дөгөрезин-даа чарыптарыңдан чалданмас.

Алган мөөн акшамны шыгжаар чер тыншайн, кезек када аймаарап калган мен. Бажыңымда аксын шоочалапкы дег кандыг-даа эт-херексел чок кижиге болдум. Каш хонук иштинде удуур орунумнуң матрацадаанга шыгжадым. Чүнү-даа чажырбас чоок эжимге чугаалаарымга, ол дыка солун сүмө берди. Бажыңга келгеш, оон сүмези-биле хөй акшамны шылыргай пакетке кончуг таптыг ораагаш, печка иштинде долдур дыгып каан эрги солуннар аразынче ханыладыр суп кагдым. Ынчаар акша шыгжаарын кым сактып чораан боор, сагынгыр-тывынгыр эжимни чаптап, четтиргеним илередип долгап каан мен.

Далаш чок, оожум, бодалдарга бүргедип кылаштап чорааш, бажыңымга чоокшулап келгеним эскербейн барып-тыр мен. Херим эжин шала ажыттына берген тур. Канчангаш-ла көрүптеримге, хоолайдан кара ыш үнүп тур ийин мон. “Экизин аа, бажың ишти чылыг-дыр, бо кежээ сериин-дир харын” дээн бодал бажымга шыварап кынды. Хенертен арны-бажым изиш-ле дээн: “Акша! Чээлиге алган мөөн акшам! Оглумга!” деп үн чок кышкы куйга-бажымны адыттыпты.

Сонгаже көрүптеримге, Дүрген-оол эзири илдең ырзайтыр хүлүмзүрүп алган тур. Хомудалдан мага-бодум сириңейни берген: “Хамык херекти хайтаткан каражалыг дора-өлчүк чүвө! Кажан, каяа мени деткип чоржук бо?! Ооң хайы-биле каражага дүшкеним бодур! Чүглө ооң хайы! Ол эки турган болза, кижиге чүгө акша чажырып турарың?” деп боданып четтиктим. Буттарым сөөрттүнүп, чер-дээр тутчу берди ышкаш... Карангы мени хавыктапты бе?..

2. Бодум хайым

Ам база ол-ла олулар сандайымче далаш-биле базыптым. Харын-даа ында кым-даа чок, хостуг тур. Мээң чурттап турарым беш каът бажың-биле шала дужааштыр турар бажыңның ужунда теректер баарында кылып каан сандай дыка эптиг. Мурнумда салып алган сорулгамны боттандыраарыңга таарымчалыг боорга, эптиг дээрим ол-дур ийин.

Чайын манаа олуларга, сериин, хүн дургузунун хөй кезинде хөлегелиг турар. Ынчангаш ол сандайже чүткүүр улус-ла хөй боор. Бо чоок-кавының кырганнары анаа чыгып алгаш, чугаалажып, хөөрежип олуларыңга дыка ынак бис. А бир эвес орта аныяк оолдар-кыстар олуруптар болза, оларның тараарын манаан-даа ажыгы чок — хонар-даа чыгай бээрлер. Ыйт-шимээнин, алгы-кышкызын канчаар силер! Олар чыылган соонда, ол сандайны долгандыр бок долуп каар: таакпы артынчылары, саазыннар, быйба шилдери — чүнү чок дээр!

Мен-не болгай мен, чоорту бодум үем өөрүмнү эвилелдеп, ол сандайга чыгырын чаңчыл кылып алган мен. Кым хостугул, эртежик-ле барып “эжелеп” аар. Мээң сорулгам бар болгай. А эштерим кырганнар ону-даа эскербес, чыгып кээп-ле турар, солун чугаалар шуудуп, аыш-чем кылырының дугайында сүмелер солчун, эрткен

чалыы үелеривис дугайында сактыышкыынар кылып, политиканы безин сайгара бергилээр бис.

Бөгүн соой берип-тир. Ынчанмайн канчаар, он ай безин үнүп келгенде. Таптыг-ла дүштеки чем үези чедип келген. Ам кээр-ле эвеспе, чаптанчыг оглумну, чангыс чүвемни көрүп алыр мен. Кыш-чай, час-күс дивейн, бажыным сонгазындан бакыланып, бо сандайга кээп олуруп турар чылдагааным ол-дур ийин — чүгле ону көрүп алыры.

Ол-дур, ол-дур, чедип келди! Узун шилгедек дурт-сынныг. Хүрөн шырайында хүлүмзүрүг чайнаан, улуг кара карактары хып турар, бажынын дүгүн үргүлчү аянныы кончуг кылдыр таартып алган чоруур — ачазы-биле дөмейи кончуг. Оглумну бо хире өзүп келгенде, харындаа “тып” алган мен. Шуут чаш турда, көргөн болгай мен. Керним болур турган уругнуң ада-иезиниң бажыңыга безин барган мен. Дыка-ла эптиг-ээлдек, онза улус болган, олар, ам дүш-түлүмде дег, сагыжымда артып калган. Та чүм канчап барганы ол, оглумну көгүдүп, өгленир-баштаныры ам-даа элек деп угаадып, бичии оглундан, таныжы уругдан ойталаарыңга чедирип каан мен. Дээди өөредилге черин доозуптары билек, оглумну шеригже албадап чорудупкаш, керним болур турган уругну бажыңымга кирип алгаш: “Бо оол шеригден кээрге, силерни таптыг аайлап, аваң-ачаң-биле чоок таныжып аар бис, уруум. Амдызында бо кижиге шаптыктаан ажыы чок. Шериг албан-хүлээлгезин эрттирзин” — деп көгүдүп турдум. Ону өрээлче кирип, шай безин аас диртпээн болгай мен. Чаш уруглуг, эмиг-төштүг кижини ынчаар дорамчылап турган-дыр мен, кончуумну! Ымзаны берген болза канчаары?!

Оглум шеригден чедип кээрге, ол уругже дөмей-ле чагдатпаан мен. Оглун-даа барып көрбээн. Ынчап чоруй, уругларның аразы узудап, ыраан. А мээң оглум көнгүс өске уруг-биле таныжып алгаш, кады чурттай берген...

Кара чангыс оглум өгленге-ле, бир чыл бооп чорааш, озалондакка таварышкаш, чок апарган. Бодунуң үре-садызы боор төлдаа бодарадып четтикпээн. А аныяк кадайы, үр болбаанда, бажың-балгадын хуужудуп алгаш, менче хая-даа көрүнмейн барган.

Ол-ла-дыр, хайыралыг кара чангыс оглум чидиргеш, чааскаан каранайнып артып калдым. Ам кээп боданып көөрүмге, бодум бодумга моондак-дужак халдаткан кижиге болдум...

Кайы хире болчук мен? Улустуң чараш уруун канчаар куду көрүп, канчаар чаннап туржук мен? Уруг алыс оожум-топтуг болгаш, ыгыт-дааш үндүрүп, чарбыттынып-даа турбаан. Амыр чүве кайын турар. Хөөкүй хуузунда түрөп, мээң куду көрүүшкүнүмнү та канчаар ажып эрткен? Оглун боду өстүрүп, чоргаар чурттап чоруй барган. Ам кээп таалайым таккыладып, сукуртунуп, караам суун ижеримге-даа, чүү өскерлирил? “Керним” уруг ам өг-бүлелиг, ийи дээди эртемниг, аталдарлыг, хүндүткелдиг, элээн бедик албан-дужаалда ажылдап, боду

кырган-ава апарган чуртган чоруур. А бодум анаа дужарындан, көстүрүндөн шуут-ла бертсинер мен. Оон дугайында бүдүү сонуурган, эки чурттап чоруурга, иштимде өөрүп-даа чоруур мен. Хейде-ле бодумну агартынган сеткилим ыйнаан мээн, мелегей конгушкуннуу. Чүү деп чүү дээр, эриг сеткилим доңуруп алган, эрбенниг сеткилге чуларладыпкан, элдеп-эзин аажы-чаңныг чораан үелерим турганын ам миннип чор мен... Ийе, ам чүү-даа өскерилбес. Каш чыл дургузунда кызып тургаш, чурттап орган бажынымны бээр орнап, чүгле бо оолдун чоогунче чылып аар дэш, дыка-ла кыскан мен. Күзелим чедип-даа алдым ынчаш.

Мурнумда салып алган сорулгам бар болгай. Чудум чажырнын, кады чыгып кээр кырган эштеримге безин ону ыттаваан мен. Кыжын сонгамдан бакыланып, чай боорга, бо сандай чанындан кеденип чорааш, кайы шагда сагыжымның багы-биле бодумдан ырадыпканым ханымның дамдызы, эдимниң үзүү болган уйнуумну көрүп чорууру менээ улуг шаннал-дыр ийин. Оода чадаарда кыдыындан-даа болза...

Ол-дур, ол-дур, чедип келди! Узун шилгедек дурт-сынныг. Хүрөң шырайында хүлүмзүрүг чайнаан, улуг кара карактары хып турар, бажының дүгүн үргүлчү аянныы кончуг кылдыр таартып алган чоруур оол — хайыралыг чаңгыс уйнуум ол-дур!

Чаагыңче чыттаар хамаанчок, чаныңче чагдаарындан дидинмес-тир мен, оглум. Частырыымның шаажызын эдилеп, салымымның үүлезин чүктеп чоруур кырган-аваң-дыр мен, оглум. Айдын черге чурттап чорааш, амылыг тыным үзүлгүже дээр, чоогунга чорууйн, оглум. Мени танывас-даа болзунза... кырган-аваң-дыр мен...

3. Бок белээ

Дачага чурттаа-ла, чыл ажа бердим. Кожавыста кончуг шевергин туттунган чаа бичежек бажында мырыңай аныяк өг-бүле чурттап турар. Эр ээзи аныяк оол бир-ле черде сварщиктеп азы слесарьлап ажылдап турар хире. Томаанныг, хөй чүве ыттавас, мээң-биле чүгле мендилежип каар. Херээжен ээзи чаш уруун азыраар шөлээде хевирлиг. Оларның найыралдыы, эптиг-демнии кончуг. Бажынынын ишти-дашты арыг-силиг, эмге-сескелиг. Ийи-чаңгыс, та эштери, та төрелдери чүве, улус келгилээр. Боттары ышкаш чурумнуг, шимээргеп, арага-дары ижип-даа турбас. Эки-ле кожаларлыг болган-дыр мен деп өөрүп бодангылаар мен.

Кожамда бажыңның аныяк ээлеринден аңгыда, ында үнүп-кирип, дачаның ниити байдалын хайгаарап турар улгады берген ашак кижин барын дораан эскерген мен. Куш даң бажындан дүн дүшкүже дээр, ажылдап-ла турар. Чимистиг үнүштерни, ногааларны, чечектерни суггарар, бок оыттарны чулар — чүнү-даа кылыр. Уруглары ынай-бээр чоруй баарга, ажылданыры дам баар. Бир көөрүмге, чадыг-хевистер-

лаа чун турар. Черле дыка-ла онза кырган-ачай-дыр деп болап турдум.

Бир катап кырган-биле ужурашканым соонда, ол мени чоок таныыр апарган. Чугаакыры кончуг, моон мурнунда турган кожаларынын бергезин, биске таарзынганын, чоок-кавы девискээрде кымнын кандыгызын — шуптузун чугаалап кааптар.

Уругларының чурттап орар бажыңын “бок белээ” деп адап турарын эскергеш, аайын тыппайн, утказын билбейн турган мен. Бир катап база-ла кожа олурупкаш, хөөрежип олур бис. Кырган ора:

— Чаа, бо бок белээ бажыңныг апаргаш-ла, амырадывыс. Бодум-даа, уругларым-даа дыштанган — дей-дир.

— Бажыңыңарны дыка чаптанчыг кылдыр адаар-дыр силер аа, кожа? — дидим.

Кырган манатпайн-даа хөөреп эгеледи:

— Ынчаар адавастың аргазы чок бажың-дыр ийин, оол. Улус ышкаш бай-шыдалдыг, артыкшылдыг акша-көпеектиг эвес мен. Бок эвес болза, бо бажың тудуп аар харыывыс кайда дээр сен. Чангыс уруум бо-дур. Уруум таптыг-ла школа доозуп турда, авазы аарааш, багай апарган. Ийи адашкы артып калгаш, канчаар-даа аайын тыппайн турувуста, башкызы келгеш: “Урууңар өөренири шыырак болгай. Кызылче кирип, шылгалдадан дужаазын, кайнаар-даа өөренип шыдаар кижиге бо. Чүгле силернин деткимченер херек, акый” дээн. Шынап-ла, чудуруун чудук алдынче суккап эвес, муңчулуп орарга, чүү бүдерил дээш, бажыңымны төрелдеривиске чагып кааш. уруум эдерткеш, чоруптум. Шынап-ла, уруум дээди өөредилге черинче дужаагаш, дораан кире берген. Чурттаар черни берген, ынчалза-даа уруумну каапкаш, суурже чоруп шыдаваан мен. Хоорайның кудумчузун аштап ширбиир ажылга кирип алдым. Бодум чурттаар чер тып чадап шуут бергедеп турган болгай мен. Ынчалза-даа черле дүжүп бербедим. Чоорту танныылдаар ажыл база тыпты берген, ам арта чурттап болур бичии үгек бажыңныг. Уруумну бодааш, шуут кызыпкан мен. Хүндүс кудумчу ширбиир, дүне танныылдаар — мындыг мен. Акша-көпеекке ажырбас, уруумнуң идик-хеви-даа ажырбады. Өөренири шыырак болгаш, өөренир черинден акшаны база ап турган.

Ийи адашкы ынчап кызып тургаш, доозукчу курска чедип келген бис. Мен хоорайның кончуг дээн хайымныг төп кудумчузун аштап турдум. Кудумчулар хуваарда, база кымның кандыгызын көрүп тургаш бээр чүве чорду. Менде, бөдүүн кижиде, чүү боор, болчуп кээр дөргүлтөрелим бар эвес, даргаларның кыл дээн ажылын кылып-ла чордум.

Бир катап даң бажында кудумчу ширбип тургаш, холга тудар кончуг чараш кылагар хөм барбажыгаш тып алдым. Дангаар эртен кудумчуда элеш дээр кижиге-даа чок, мындыг. Ону ажыдып көөрүн-даа билбес. аңаа ыяш будуунга ылдыртып кааш, аштанып доозупкаш, чоруп бар чыда сактып келгеш, ап алдым. Бичии өрээлимге келгеш, шыырныккан кижиге шай изидип ижип алгаш, ам сактып, чогум чүү барыл бо барбажыгашта

деп бодан келдим. Херээжен улус ындыг барбажыгашка арын-бажын чаар чүү-хөөзүн суп аар чүве дижик деп бодан.

Ажыдыпкаш, кайгап-ла калган мен -- эндерик акша! Арны-бажым изип, деридип, девидей бердим. Ээн өрээлимге кара чааскаан олуруп алгаш, чугааланыр-даа мен. Ам черле боданып орарымга, ынча хөй акшазын чидирген кижинин каражазының улуун, ол кижинин хомудап кээрин, кээргенчин! Та чүнү кылыр дээн акшазы чүве? Ээ, бо-даа болбаан чүве-дир деп бодай бердим. Ам канчаарыл? Кудумчуга канчап чарлаарыл, кым-даа болза «мээңии-дир» дээр-ле ыйнаан.

Ол чараш барбажыгашты багай кара пакетке суп алгаш, шагдаа черинче чоруптум. Дежурный оолга чугаалаарымга, мени баштактанып турар деп бодаан хевирлиг. Оон улуг эргелиг даргазынче киире бергеш, ат-сывымны бижип, кайда-чүде ажылдап, чурттап турарымны айтырып, байысаан шаг болдулар. “Кайыын алганыңны шыны-биле чугаалап бер, ашак” деп хөрөктени-даа бээрлер. Ол орта хорадай бээримге, мени чазамыктап, “Ат болган шынчы чорук кылган-дыр силер” деп мактай-даа бээрлер. Чаа, хөй-ле саазынар долдуруп, мээң тайылбырымны бижээш, ол барбажыгашты шоочалыг шкавынче суп кааш, мени чорудуптулар.

Кудумчум ширбип, танныылдап ажылдап чоруп-ла турар мен. Мырынай алды ай үнүп келген. Уруум университетин доозар дей берген. Бир хүн милицияже келдирткен деп бо-ла. «Дадайым, чүнү-даа канчанмаан кижини болгай мен, чүү болган чоор?» деп бодап челе бердим. Келдирткен өрээлинге кире бээримге, чазын мени байысаап турган даргам олур. Ам-на ол хөй акша дугайын сактып келдим.

Шагдаа даргам чазык хүлүмзүрээш, мени чалап олуртуп алды:

--- Мындыг-дыр, акым. Силернин эккеп каан акшалыг барбаңарнын ээзи-даа тывылбаан. Кааш ай дургузунда дилеп келдивис, тыппадывыс. Хоойлу езугаар ону ам силерге эгидер апаар-дыр бис — дидир.

Кулаамга безин бүзүревейн баргаш, артында тура халып келген мен. Ынчангы ышкаш арны-бажым изип, деридип, девидей бердим. Шагдаа мени оожургадып, соок суг кудуп берди. Оон соонда четтиргенин илереткеш, хөй акшалыг барбажыгашты суп каан багай кара пакетти тутсуп берди...

Бок аштап чораш, хөй акша олчалыг болдум. Ынчалдыр бо бажыңга чединдивис: чер садып алгаш, мону тудуп алганывыс ол. Бок белээ бажың-дыр ийин бо, оол.

Артуp ХЕРТЕК

САРЫННАЛЫП ЧООРУМ ОЛ...

(Бөлүк одуруглар)

Чаглыг эътти аажок-ла чикседим ийин,
Шаанда ышкаш диштер бар бе, дынмадым.
Шырыңмазы боостаага чыдып аарга,
Шыдавадым, огуп-харып өлүр частым.

Чаным-биле аныяк кыс чалгып эртти,
Шаанда ышкаш харык бар бе, чагдавадым.
Көстүк кеткен, шоозу өшкен карактарым
Көөрүнден чалданыр-дыр, дестириптим.

Өлүр назын, өжер от деп чүве бар ийин,
Өршээл билбес, оозу-ла харааданчыг...

Баарымда чартыы бузук көрүнчүктө
Бажым дүгү шаң ак болуп чайынналды,
Сыгыгларга чиртип алган арным көргөш,
Сырбаш кындым, орун безин сирлеш дидир.

Чүглө харын ойнаан уйнуум каттырарга,
Чүрээм ызы эстип-тайлып, чавырлы-дыр...

Тайга эдээ, Маңгантайлыг өзен баары,
Даспы-Аксы -- оран-чуртум ол боор чүве,
Кырган-авам болганчок-ла соңга хараар
Кызы чавыт бажың база ында чүве.

Бөгүн аңаа аалчы болуп чедип чордум,
Бөдүүн эки улус ында чурттап орлар.
Сактырымга, чөнүк ием биезде дег,
Шайын аартап, даңза соруп орган ышкаш.

Кээшпе холаан дүңзе таакпы хоюг чыды
Кезээде-ле мени үдеп кады чораан,
Авам күжүр даарап берген формазы
Амдыгаа дээр эътти-кешти чиннеп чоруур.

Чашкы шаамнын оранынга чедип чорааш.
Сагыш ажык, сеткилим дыш чанып ор мен...

Чурттап эрткен чылдарымнын дургузунда
Чуттук баакты, эки чаңны көрүп келдим.
Бодум база чүве эвес сойлук болгаш,
Болганчок-ла эндеп келдим, чазып чордум.

Амыдырал үстүр эвес, боглур эвес,
Ам-даа улам уламчылаар, шөйлүп чой баар...
Эки кылган үүлөм меңээ өмөк болур,
Эндег-чазыым нүүрүм өөр, хилинчээм боор...

Маңгантайлыг баары болур ыжык черде
Маанайлары ирий берген чевеглер бар,
Уурук-суурук чоруй барган өгбелерим
Узун оруун уламчылап мында чыдар.

Ногаан бүрү, сарыг бүрү, хараачазын*
Ноюрзааннар ажы-төлү хагжып кааннар,
Ынчангаштың олар меңээ дүшке кирбес,
Ыры-шоорга мактал болуп артып калган.

Ажырбас оң, кыска назын, бичии мана,
Аңаа база, үем кээрге, чыдып аар мен...

* * *

Дидиренчиг чевег-хөөрде диирең улаан,
Чортуп орган аьдым хойгаш, чожуй берди.
Хая көргөш, дүкпүртүнүп, кымчым чайдым,
Караңгыда билдинмес үн каттыра-дыр.

Чонаада-ла чоруу үнмес чоржаң аьдым
Соок дүне согун ышкаш кылыйтып ор,
Алызында чүве тоовас күжүр бодум
Албыс, диирең алгызындан аймап чор мен.

Чүстүң чартыын адырыктаан назынымда
Чүү-даа чүвээ удаа-дараа дужуп келдим.
Ам бо келгеш, карак дешпе соок дүне
Аза-букка сывыртадып канчаарым ол?

Чүнү оштап, хөөрде диирең улууру ол?
Чүнү хөглөп билдинмес үн каттырар ол?..
Элдеп-эзин бодалдарга алзып канчаар —
Эге биле төнчү ийи тудушкан боор!

* Ногаан бүрү — кижиниң мөчээниниң соонда чартык чылдаанын сактып демдеглээри; сарыг бүрү — кижиниң мөчээниниң соонда бир чылдаанын сактып демдеглээри; хараачазын хаары — мөчөөн кижиниң бо делегей-биле харызаазын үзүп, хаары.

«Эрткен биле барганыңны көвүрүглээн
Эрик-биле эрик дөмей болбас чоор» деп,
Элезини шуудай берген назын шагы
Эрегезин чууктай аарак элдээрткен боор.

«Элдээртиинер билдим, ыңар, хүртетпеңер,
Эрте дээрэ эжик-хаалга човатпаңар,
Чевег-хөөрде дииреңиңер улутпаңар,
Ческинчидир караңгыда катгырбаңар»...

Ынчалза-даа хөөрде диирең улувушаан,
Ынчалза-даа билдинмес үн каттырбышаан...

* * *

Хөй-ле орук назынымда эртни келдим,
Дөгерези каалама болбас чорду:
Хөлестенир хөлегелии база-ла бар,
Хөрөктенип, чаңчап кээри оон-даа хөй...
Дөгерези каалама болбас чорду.

Арттар ажып, ам кээп бодап оарымга,
Аргыжылга оруктары — мээң өнчүм,
Бөмбүк башта кержимектээн мээң дөңгүм,
Мөчүм биле куьдум доңнаан үүле-човаам...
Аргыжылга оруктары — мээң өнчүм.

Казыргылыг, кааң-аяс — кандыг-даа бол,
Кайызы-даа кагбас, утпас хайырам-дыр.

* * *

Чүс сөөктүг, кара баштыг тыва кадай
Чыккылыма соок айда мени төрээн.
«Пар чылдың кудуруунда бодараанны
Бачым үүле манаай аан» деп, лама сөглээн.
«Халалыг-ла үе-шагның төлү-дүр» деп,
Хамы база демгизинге ушкажып каан.
Хөйнү көргөн кырган-авам судур ашкаш,
«Хөөкүй оглум чолу чылыг болзун ай» дээн.

Ямбылыглар сөглээн сөзү бүткен-даа бол,
Январь соогу үпчү бодум хаарып чүзүл?..

Орлан ДАМБА - ХУУРАК

ЫНААЛАРДА КҮЗЕЛДЕР БУДУП ЧОРЗУН!

Дамба-Хуурак Орлан Дайынчиевич, 1962 чылдың он айның 7-де ынчангы Чөөн-Хемчик (амгы үеде Сүт-Хөл) кожууннуң Ишкин суурга башкы улустуң өг-бүлезиниң дун оглу болуп төрүттүнген. Чашкы үелери Үстүү-Соор биле Алды-Ишкин деп дажыг хемнерниң эриинге, кайгамчыктыг чараш сүүр бедик даглар аразынга эрткен. Малчын кырган-авазы, кырган-ачазының аалынга өскен. 1969 чылда Хөр-Тайганың сес чыл школазынга өөренип киргеш, 1980 чылда ынчангы Улуг-Хем, амгы үеде Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Туруг ортумак школазын дооскан. 1980 чылдан 1983 чылга чедир Кызылдың күрүнениң педагогика институтунуң орус дыл болгаш литература факультединге өөренип турган. Оон улаштыр 1983 чылда Москваның Күрүнениң Гнесиннер аттыг хөгжүм училищезинге өөренип кирип алгаш, ону 1986 чылда эш-өөрү-биле чедишкинниг дооскан. Школачы чылдарындан тура күш-культура, спорт болгаш хөгжүмге аажок сундулуг. Өөредилге чылдарында волейболга Москваның өөредилге черлериниң аразынга ийи дакпыр чемпион болган. Тывада бир дугаар хөгжүмнүг комедия салбырын дооскан тыва студияның доозукчулары-биле кады Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга профессионал артист болуп ажылдап эгелээн. Театрга ажылдап турган үелеринде 100 ажыг рольдарны сцена кырынга боттандырып, республиканың янзы-бүрү булуңнарынга ойнап четкен... Ол тыва сценага ойнап тургускан рольдары – Гуслин (А. Островскийниң «Ядамыкта яла чок»), Бабс Баберлей (О.Фельдманниң “Ужурлуг-ла Угбая” деп хөгжүмнүг комедиязы), Душтук (Г. Лорканың «Ханныг куда»), В.И. Ленин (Н. Погодинниң «Ленин Октябрьда»), “Дөрт байысаалгада” Истекчи дээш оон-даа өске.

1992 чылда Чылгычы Ондарның “Ханныг истер” деп шиизинде Хуванын овор-хевири эки күүсеткен дээш, Тыва Республиканың Күрүне шаанналының лауреады деп шаңналды тывыскан.

1986 чылда Айдың Мортай-оол эжи-биле “Кара өдүректер” деп чогаадыкчы дуэтти тургускаш, 60 ажыг ырларны кады бижээн. Элээн хөй ырлары аныяктар аразынга сураглыг апарган болгаш, амгы үеде янзы-бүрү ыраажылар болгаш бөлүктөр ырлажып чоруур.

“60 дургун” болгаш “Чингис-Хаанның дужаалы-биле” деп уран-чечен кинофильмнерге тыртгырып, киришкен.

1988 чылда, театрга ажылдап турган үезинде, “Болчаг шагы” деп дамчыдылганы тыва телестудияга ажыдын алгаш, эгезинде театрның эге таваан салган хоочун артистерниң дугайында кылып эгелээн. Чээр-би ажыг чылдар дургузунда үргүлчүлөп келген үезинде дамчыдылганын маадырлары кылдыр янзы-бүрү ажыл-агыйларның алдар-аттыг кижилер болгаш хөй улуска эки таныттынмас-даа болза, бодунуң ажыл-ижи-биле Тываның сайзыралынга улуг үлүг-хуузун кириген кижилер келгилээн. Оларның аразында даштыкы чурттардан база аалчылары турган. Ол болза американнар, немецтер, Моолда чурттап чоруур бистин төрөл тываларывыс болгаш өскелер-даа. Дамчыдылга сөөлгү чылдарда дорт эфирге үнүп турган болгаш, бүгү Тыванын янзы-бүрү булуңнарындан үргүлчү телефон дамчыштыр харылзажып келир доктаамал телекөрүкчүлөргү.

1992 чылдың май айдан эгелеп, “Тыва” Күрүнениң телевидение болгаш радио дамчыдылгалар компаниязынга режиссернун ассистентизи болуп ажылдап эгелээн. Ооң соонда режиссер, редактор, а 1996 чылдан эгелеп телестудиянын кол режиссеру кылдыр томуйлаткан. Телестудияга ажылдап турган үелеринде онза күрүне деңнелдиг байыр-чыскаалдардан, спортчу байырлалдардан дорт эфирже дамчыдылгаларны удуртуп-баштап турган. Москваның Останкинога телевидениениң кол режиссерларының дээди курстарын дооскан.

Тываның, Моолдун Сенгел биле Кобду тываларының болгаш Индия, Чырыткылыг Далай-Лама Башкы дугайында “Индия — Пагби Юл — Ыдыктыглар чурту” деп 30 ажыг телефильмнерниң автору болгаш режиссеру.

Телевидение талазы-биле бүгү-делегей, бүгү-Российжи болгаш регион чергелиг конкурс, фестивальдарга, чижээлээрге, V-ки делегей чергелиг «Алдын дүнгүр» деп телефильмнер болгаш программалар фестивальга (Ханты-Мансийск хоорай, 2001 ч.), эрге-хоойлу камгалалы темалыг детективтиг кинофильмнер болгаш программаларның IV-кү Бүгү-делегей фестивальга (Москва хоорай, 2002 ч.), КТРК-ның “МЭТР” деп конкурска (Кызыл хоорай, 2002 ч.), Тываның журналистериниң аразында “Чонар-даш бийир” деп чогаадыкчы конкурска (2002 ч.), “Дерсунун дириг кокпазы” деп делегей чергелиг кинофестивальга (2007 ч.) лауреат атты чаалап ап чораан.

Телевидениени сайзырадырынга кириген ачы-хавыязы дээш 2001 чылда “Тыва Республиканың культуразынын алдарлыг ажылдакчызы” деп хүндүлүг ат-биле шаңнаткан.

1998 чылдан эгелеп, Россияның журналистер чөвүлелинин кежигүнү.

Сценарийлерни бижип, республика чергелиг байырлыг хемчеглернин тургузукчу режиссеру. 10 чыл ажыр хуусаа иштинде делегей чергелиг “Үстүү-Хүрээ” дириг хөгжүм фестивалынын доктаамал тургузукчу режиссеру болгаш эрттирикчизи.

2010 чылдан эгелээш, Тыва Республиканың Чазак Даргазынын чөвүлекчизи, а 2012 чылдан амдыгаа чедир Тыва Республиканың Баштыңы — Чазак Даргазынын бирги дузалакчызы.

Аннаарынга, балыктаарынга, аян-чорук кылырынга, бойдустун болгаш дириг амытаннарнын каас-чаражын тырттырарынга ынак. Өг-бүлелиг, оолдуг, кыстыг.

Орлан Дайынчыевич чонга шагда-ла билдингир-даа болза, оон чогаалдары “Улуг-Хем” журналга моон мурнунда чырыттынмайн турганын барымдаалаш, оон шүлүктерин “Чаа аттар” деп рубрикага үндүрүп, төрөөн чону дээш сагыш аараан сеткилинин «ынааларда күзелдери» чогууп, бүдүп-ле чорзунам деп йөрээвишаан, номчукчуга бараалгадып тур бис.

Редакция

БУРУНГААР, ТЫВА!

Чонувустун сүлде-сүзүү –
Чолдуг үүле, хей-аьдында.
Чуртувустун эртинези –
Чуруп ханмас бойдус каазы,
Малдар долган одарларлыг,
Мактап четпес төрөөн черим.
Бурунгу чуртум – хостуг чоргаар Тывам!
Бурунгаар, бурунгаар, чүгле бурунгаар!

«Төрөөн өдөөнер кагбайн,
Төлөптиг эдилеңер» дээн
Өгбелернин чагыг сөзү
Өндүр кыйгы болуп артсын!
Кажанда-даа ээн калбас,
Хаяаланган даглыг чуртум.
Бурунгу чуртум – хостуг чоргаар Тывам!
Бурунгаар, бурунгаар, чүгле бурунгаар!

Чонум, чуртум сеткил-сөңү –
Чоргаар үннүг хөөмей- сыгыт.
Улуг-биче сагып чоруур
Ужур-чаңчыл ханда сиңген.

Ыдык арттар, хемнер долган,
Ырлыг-шоорлуг демниг чонум.
Бурунгу чуртум – хостуг чоргаар Тывам!
Бурунгаар, бурунгаар, чүгле бурунгаар!

Аъттарывыс дынын салып,
Артка-сынга киискидип,
Чамбы-дипке, ораннарга
Адывысты алдаржыдаал!
Азия төвү, Эне-Сайнын,
Саян, Таңды төлдери бис!
Бурунгу чуртум – хостуг чоргаар Тывам!
Бурунгаар, бурунгаар, чүгле бурунгаар!

2008 чыл, апрель 20

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ, ӨРШЭЭ, ӨРШЭЭ!

Авыралдыг Ие-черим анаа-ла канчап хедерленип, шимчеп-дагжап эгеледи?! Ажы-төлүң аажок коргуп, аал-оранындан дезип, чер-бажыңнарже маннажып турлар. Улуг өгбелерден эгелээш, уйнуктарга чедир угаан-куьдун ышкынар чыгыы девидеди. Сагыш-сеткилдерде саймаарал болгаш бир-ле багай чүве оштаан манаашкында чоруур болу бердилер. Үргүлчү чүдүп-гейлеп, үен-даян үүлезин арыглап, артын-мурнун шүгдүнүп эгеледилер. Кижин бүрүзү, хүн үнер, дан адарга, мындыг чалбарыгларны сымыранып чугааланып чоруур болу бердилер: “Ада-өгбем төөгүзүндөн авыралдыг чер-чуртумну ыдыктап чоруур мен. Арттар-сыннар кырында овааларга ак сүдүм чажып, ак-көк кадактарымны өргүп, Алтай-Таңдымга сөгүрүп, чер-чуртумга, аал-оранымга, арат чонумга, ажы-төлгө өршээл дилеп чаннып чоруур мен. Саным салып, дагылгалар кылып, черим-чуртумга тайбынны, оожургалды, сайзыралды кезээде күзеп, дилеп чоруур мен. Тыва чонум сүзүктүг болгаш, кижин бүрүзү тайга-таңдызынга чүдүп, чер-чуртундан авыралды дилеп чоруур. Оон ачызындан чер-чуртум мында чурттап чоруур ажы-төлүңгө өршээлдиг болуп тур. Өршээ, Хайыракан, өндүр улуг Тыва чуртум, өргүн чонунну кадагалап, хайгаарап-ла болгаа!

Төрээн черим хөлзей берди,
Өршээ Бурган, чонун өршээ!
Төнчү чокка шимчей берди,
Төлдериңни бодап, өршээ!

Оожургап көр, Ие-черим!
Оглуң, кызың коргуп чорлар.
Кандыг буруу кылынкан бис?!
Кайы артка чалбарбаан бис?!

Эрте-бурун чуртум, өршээ!
Эл-чонунга чаглак болуп,
Элег-түрег көргүспейн көр!
Энерелдиг сеткип, өршээ!

Бойдус-Ие киленней-дир,
Боданыылы, оваарныылы!
Ойда-кайда чоруувустан
Ондап-остаан эвес деп бе?

Артгар-сыннар, бедиктерде
Ада-өгбе ыдыктап каан
Авыралдыг оваалардан
Ачы-буян дилеп, чанныыл!

Эрте-бурун чуртум, өршээ!
Эл-чонунга чаглак болуп,
Элег-түрег көргүспейн көр!
Энерелдиг сеткип, өршээ!

Ажы-гөлүң сеткилдерин
Арыглаар дээш, ынчалдың бе?
Чагыг-сөзүң дыңнаваан дээш,
Чаа силгип, көксендиң бе?

Камгалакчы Ава-Черниц,
Хайыразын көрүп чор бис.
Төрөөн черлер Ээлеринге
Дөгеревис сөгүрүүлү!

Эрте-бурун чуртум, өршээ!
Эл-чонунга чаглак болуп,
Элег-түрег көргүспейн көр!
Энерелдиг сеткип, өршээ!

Өршээ, өршээ, хайыралыг төрөөн чуртум — Тыва черим!
Өршээ, өршээ, өпей ырдан ырлап берейн, өршээ, өршээ!
Өргүн чонун өршээл дилеп, тейлеп тур бис, курай-курай!
Өрү Дээрим! Деңгерлерим! Каас-байлак Ие-Черим!
Авыралдыг черим кончуг, ара-албаты чонум кончуг!
Алтай-Тандым кончуг! Ава-черим кончуг! Өршээ, өршээ!

Оожум, Авай, оожум, оожум! Орталаның, болгаан, оршээ!
Озал-ондак ырак чорзун, аас-кежик бээр турзун!
Амыдырал-чуртталгавыс агымындан үнмес болзун!
Ажы-төлдүң сагыш-сеткили амыр-тайбың-на чорзун!
Ак сүдүм чажып, авыралап, чалбардым! Өршээ, өршээ!

Өршээ, өршээ, өпей ырдан дыка оожум ырлап берейн:
Өрү Дээрим, Деңгерлерим, өзүм болган Авайымны!
Увай-увай, оожум-оожум. Увай-увай, удуп дыштан.
Увай-увай, увай-увай....

Үш айтың 14 хүнү 2012 (Уду) чыл, 13 шак 32 мин.

ЫНААЛАРДА КҮЗЕЛДЕРИМ

Өггө өскөн кижилерни эртен эрте
Өөрүшкүлүг ынаалары уткуп алыр –
Кавайлыымдан көрүп өскөн ынааларым
Кайгамчыктыг дамырактар сагындырар...

Ынай бичии чашкы шаамда оттуп келгеш,
Ынааларже көрүп алгаш, хөңнүм хөлзеп,
Өшкү кежи чоорганымны көвенипкеш,
Өрү көрүп, үр-ле бодап чыткылаар мен...

Ынааларым – ынаныштыг дээвиirim,
Ынааларда ынак авам ыры сиңген...
Хараача-Хүн хаяаланган херелдери
Кадагалап, салгал дамчый карактап чор...

Ынаа санай, бир-ле күзел онааштырып,
Ыявыла боттанзын дээш, аттар бердим:
Авыралдыг Келир Үе. Чашкы назын.
Аас-кежик. Найыралдың Быжыг Сөзү.

Чалыы халыын. Күзеп чоруур Ынакшылым.
Сарыым уруг албан-биле чараш болур!
Анаа тааржыр аажок хоюг ынаа чок-тур!
Авайымга чажыттарым ажыдып бээйн...

Ынааларым — ынаныштыг дээвиirim,
Ынааларда ынак авам ыры сиңген...
Хараача-Хүн хаяаланган херелдери
Кадагалап, салгал дамчый карактап чор...

“Кижиг озер, кидис база шөйлүр” болгай,
Кирижээн дег ынааларым хевир салбас.
Ханаларга бүзүрелдиг даянгаттын.
Хараачаны баганалай тудуп чоруур.

Өзүп келгеш, өөмгө хонгаш, оттуп келдим,
Өөрээн-даа дег ынааларым уткуп алды...
Дөрде оглум өшкү кежи чоорганындан
Төнмес-батпас өрү көрүп, хүлүмзүрдү...

Ынааларым – ынаныштыг дээвиirim,
Ынааларда ынак авам ыры сиңген...
Хараача-Хүн хаяаланган херелдери
Кадагалап, салгал дамчый карактап чор...

2011 чыл, декабрь 23, дүнекиниң таттыг-ла 1 шак 00 минут

САГЫЫЗЫННАР ЧАГЫГ-СӨЗҮ

Машинага, хар чаап турда, халдып ор мен...
Манган ак хар маажым, таваар шуужуп-ла тур.
Орукче-ле кичээнгейлиг көрүп чорааш,
Ону безин эгезинде эскербедим...

Кудай сөнү кудуп кээрге, канчаар боор ам,
Куспаандыва шымныгып-ла чоруур – бо-ла!
Караңгылап келзе-келзе, хар-даа дам-на
Караңнадыр шуужары күштели-дир...

Сонгага кээп харжыгаштар соктаан-даа дег,
Соннуг-мурнуг ужуп келгеш, үскүлей-дир...
Олардан мен чалданган дег, караам шийип,
Ойнай-сылдай частырган дег, чайгандым-даа...

Харжыгаштар ала-чайгаар хаара тудуп,
“Караңгыже уткуй үн!” дээн ышкаш болду,
Бодаарымга, угаанымче шургуп киргеш,
Боттарынын күзелинге чедер дээнзиг...

Хенертен кээп бажым ишти чырыш кынды...
Хензиг чүрээм харжыгаштар хөңнүн билдим!
Олар Дээрден анаа ынчаар бадып келбээн –
Октаргайдан бир-ле медээ эккелгеннер!

Дыка дүрген улдавыткан меделден
Тыныш четпейн харлыккан дег, тырлы бердим...
Оожурган, харның сөзүн дыңнааланган,
Оон шал-бул билген чүвем мындыг болду:

...Талыгырда Курбустуда Сагызыннар,
Чаъсты, харны таварыштыр Черде биске
Часпазын дээш, кичээндириг-чагыгларын
Дамчыдар дээн сеткил-хөңү синген болду!

Күжүрлерниң кызып биске сөглөксээнин
Хүлээп билбес, утказын тоор угаан четпес ...
Албан-биле арыннарга, холга дүшкеш,
Арыг чаагай сеткиишкиннер боттанырлар.

Чаъс-даа, хар-даа кылан-кылаң – дыка арыг.
Сагызыннар сеткилдери база ындыг...
Кижилерге дегген хар, чаъс куруг барбас –
Кичигейлей эки сеткил сиңирип каар...

Хирлиг черже кээп дүшкен дамды, хар-даа,
Хилис барган күзелдер бооп агып каарлар...
Сагызыннар сагыжындан сөглээн сөзүн
Чадаарда-ла чангызывыс билген болза!

Өрү Дээрден адаларның сөглөксээни
Өлчей сөзү ак хар болуп бадып чоруур...
Авыралдыг аваларның сагынганы
Ажы-төлге суггур чаъс бооп саарлып чоруур...

Бүдер-бүтпес күзелдерже күдүннешкеш,
Бүргөп келген Кудайны-даа эскербес-тир ...
Хире-хире өрү Дээрже кичээнгеилиг
Кижиге болган топтап дыңнап көрген болза!

“Силер-ле дээш сагыш аарып, Дээрлерден
Чиге көрүп, карактап-ла чоруур-дур бис.
Чазылыңар чогуңдан кээп куруг черге
Чаргы-чаалы одун чүге кыпсыр силер?!

Кады кожа аралажып чурттап чорааш,
Канчап черле артыктажып чоруур силер?!
Чангыс дылга чугаалажыр чаялганар,
Шаа кээрге, үстүр өйү чоокшулады...”

Сагызыннар саймааралдыг бодалдары,
Сагындырган кичээндири -- диңмирээшкин,
Арай оожум өөредиглиг чагыглары --
Ак чаъс болуп, үр-ле төнмейн чаап турар...

Сөглөксээнин улус билбес, четпес боорга,
Чөгөл төдүп, канчаар аайын тыппайн баргаш,
Улуп турар шуурган болуп ыглай бээрге,
Улам дезип, дээктенипкеш, чашты бээрлер.

Оожургадып, айыыл-халап чайладыр дээш,
Олар бистин чежевисти камгалаан деп?!.
Дүжүргени харның сөзүн оваарбаска,
Дүжүвүске кирип келгеш, сүмелей бээр...

Бойдус-биле тудуш чораан чаялгавыс
Бо хүн чидип, дазылывыс турулган бе?!.
Өгбелерниң өндүр чаагай чаңчылдары
Өдек-биле катай хадып чорупкан бе?!

Оожум! Оожум! Оран-таңдым! Сагызыннар!
Оода Силер оожургап, өршээп көргөр!
Оглуң, кызың орталанып, оожургай бээр
Оон өске төлүң чок-тур! Канчаар сен ам!

Ажыг сугнун аагынга алзып алгаш,
Арны-бажы, идик-хеви куурумчуп,
Чыдыг таакпы тыртып алгаш, сээденнеп,
“Чыргал-дыр!” деп азып-тенип, чадарады...

Ол-ла хевээр Сагызыннар чагыг-сөзүн
Оваарбайн-даа, төнүп калыр салым боор бе?!.
Тыва черим Ыдыктары, Камгалалы
Дыка күштүг! Бүзүрээр мен! Дузалап кээр!

Чолдуг чонум! Төрел ханым! Чуртташтарым!
Чогум черле чаңгыс дылдыг, билчир-дир бис!
Канчап черле кара тамы кыдыы-биле
Кады демниг тайып ушпайн эрте бээр бис?..

Артгар-сыннар, хемнер-хөлдөр, аьрга-арыг,
Алаак-шөлдөр, тайга-таскыл, кара суглар
Ээлери — Сагызыннар сүмележип,
Эл-хол чонум ээ көрүп, камгаланар!

Кижилернин аразында хар, чаъс дылын
Хире-шаанда дыңнап чоруур чамдыктар бар...
Оода-ла олар харын чонувуска
Очулдуруп, сагындырып чораан болза...

Харның сөзүн билип каапкаш, үнүп келдим...
Хары угда дөгerezин дозуксадым...
Чада салган холдарымга хонгулапкаш,
Чараш кылаң дамдылар бооп хуулуп турлар...

Дыка көвей харжыгаштар аразындан,
Дың-на чаңгыс дамдыдан мен сырбаш кындым...
Бодаарымга, чажымдан-на эргим үннүн
“Бодан, оглум!” дээн чагыы дыңналы-дыр.

Менээ база кырган-авам өрү Дээрден
Медээ кылдыр сеткил сөзүн хайырлаан-дыр...
Авамайның чагыын сактып чорзумза-даа,
Авыралап, ыдыктавайн чоруур-дур мен...

Хар-даа чедер күзелинге чедип алгаш,
Харыксырап, сагыш ажык соксай берди...
Оода чаңгыс сеткилге-даа четкенинден
Оожургап, хыы ханып бадып турлар...

Харжыгаштар чайынналып, чивецнежип,
Халас куруг чагбаанынга өөрүп турлар!
Эргелелин сөглээр дээштиң четтикпээннер,
Эрий берген дамдылар бооп бадып турлар ...

2011 чыл, ноябрь 28, 03 шак 40 мин.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ЭЗИРИК КЫШ...

Ээлчеглиг эзирик кыш эрте берди...
Эзирик час ыры-шоору чаңгыланды!
Төрөөн черже чанып келген куштар безин
Төрөл чону эвээжээнин эскергеннер...

Ие кижиге божуурга-ла, төлдү уткуй
“Ижер!”, “Чуур!” дээн чылдагааннар дораан тыптыр,
Назыныңның дургузунда чеже катап
Найыр – дойлаар “тыва чаңчыл” сагып келир?!

Чырык черге чаяаттынып келгениң дээш
Чыыра туткаш, адаң сени “арамайлаар”!
Катгышкаштың кады ижер эштеринге
Кайгамчыктыг байыр-наадым! Өндүр чылдак!

“Дөжөк-дойлар”, “хылбык”, “куда”, “диплом чуур” дээш,
Төнмес-батпас юбилейлер хүннүң-даннын
Дөргүл-төрөл, кудашкылар, “чангыстары”
Дөгерези дугурааннар көдүрүп кээр...

Артында-ла албадалдан тура ижер,
Оон башка башкарыкчы кончуп кааптар!
“Артык сеткип, хүндүлевейн турар-дыр!” деп
Оон-даа өске чылдагааннар чогаадыптар.

“Төлөп каарга, каарган безин ырлай бээр” дээр...
Төнчү чокка сула салгаш туруптарлар.
“Ужур-чаңчыл шаандан тура ындыг” дээштин
Улус-чонну чыттыр сыгааш, таалал алыр....

Аа богда, арат чонум, төрөлдерим!
Аравыста өске кижиге көрбейн тур мен.
Ырак дээрге, кудашкылар улус-тур бис,
Ынчап-мынчап дугуржуп ап көрзүвүссө!

Шынап дээштин дөргүл-төрөл сураглажып,
Чыскаал ышкаш чаңгыс черге туруптарга,
Сыгыптыг ине тудуп алгаш, дизер болза,
Тыва улус дөгерези дистинчи бээр.

“Куда” дээнде, куругландыр кактаныптар,
Куу адаан сүржүп чораан херээвис чүл?!
“Чеди-хонук”, “сарыг-бүрү”, “дөртөн-гостааш”,
Чеже шилдин дүвүн көрүп чоруур-дур бис?!

Лама-хамнын кайызын-даа чалап алгаш,
Лаа кыпсып, сагылдарын төндүр кылып,
Дириг чорааш, сагываанын албан-биле
Диирен, шулбус ышкаш кылдыр арыглап кээр...

Соксап көргөр! Күжүр чонум, төрөөннерим!
Сон даарта кээп соовуска чүү артар?!
Ужур-чаңчыл улус-чонну ишсин дивээн,
Улуг утка, ханы сеткил ында сиңген.

Төөгүден өөренип чоруулунар,
Дөртөн харга четгээн кижиг ижин чорбаан...
Ам бо шагда чуртувусту чүдөредип,
Араганы дамдылатпаан черлер ховар...

Тывам төлү! Дуңмам-дыр сен, угбам-дыр сен,
Тыва адын думаа-чараа холуп чорба!
Албаарадыр ижип алгаш, алгы-кышкы,
Аксы-мурнун ойда-кайда эдип чорба!

Кыдыындан кээп корүп чоруур улустарга
Кыпсынчыг-дыр, ыянчыг-дыр, ческинчиг-дир!
“Тоорум-даа чок, кончуг мен!” деп бодаарыңга,
Долгандыр чон бажын чайып, хомудан чор!

Чежеге дээр мынчап кээр бис?! Болзун, чонум!
Черивис бар, дылывыс бар, төөгүвүс бар!
Чемдий берген чүвевис чок чурттап чор бис,
“Чеве!” дишкеш, сергээлинер, соксаалыңар!

Чүгле бистер өскөн-төрөөн чуртувуска,
Чүдүп, тейлеп, сүзүглелдиг чоруулунар!
Азып-тенип, будалы бээр кижилерни
Аралажып деткип, сургап алылыңар!

Төрүтгүнүп келгениңден эгелээштиң,
Төнмес-батпас байыр-наадым, чыыштарың
Өршээлдиг бооп, амыр-тайбың эртип чорзун!
Өргүн чонун элээр хөглөп чоруур болзун!

Кыш-даа, чай-даа – үе-шагның эргилдези –
Кыйыындыва чоруй барбас – эглип келир!
Эзирик кыш келир чылын келбес болзун!
Элээрээн час медресели кирер болзун!

Өөр-өнер тыва чонум келир өйде
Өөрүшкүлүг, эптиг-демниг чоруур болзун!
Өзүл оран уруг-дарыг онча-менди,
Өскүс уруг турбас болзун! Өршээ, өршээ!!!

2012 чыл, май 12, суббота, 19 шак 27 минут.

ТЫВА АТТАР ТӨНЕРИ ОЛ БЕ?

Шаанда турган чараш аттар,
Шаа кээрге, төнери ол бе?!
Канчап черле өске дылга
Чагыртып аар улус боор бис?!

Өгбелерден өнчүвүстү
Үнелей-даа албас-тыр бис.
Өскээр адап үен баарга,
Үзе кирер шаавыс чок-тур.

Кончуувусту көрүнер даан,
Ховар чараш аттарывыс
Хоолургап, кончуургаар дээш,
Колдуу шупту өскерттивис.

“Чадаана” деп чараш атты
“Чадан” кылдыр эде адаан.
“Чадап каан” деп утка-шынар
Чаа атга чыды-даа чок.

Ол чер чурттуг бичии чаштар
“Орта шынап чүү дээрил?” дээр.
“Чадаана” деп ырлап-ырлап,
“Чадан хоорай” чурттуг боор-дур.

Арыг-Үзүү... дыңнанар даан...
Аялгалыг, кыя сөглээн.
Амгы шагда хөөкүйнү
“Аргюзюннап” каапкан бис...

Амдыы черниң арат чону
Атсынып-даа калган чораан,
“Чээрби бештээн ҮТКА”-жыдан
Черин чоктаан кижиде-даа чок.

“Кайыын сен?” деп айтырарга,
Кайгаан ышкаш: “Аргюзюн” дээр.
– Кайнаар углай достунарын?
– Кай-даа эвес, Шагонарлаар!

“Шагонар” деп хоорай база
Шаанда черле маңаа турбаан,
Уйгурларның хоорай орну –
Улуг шыктыг Шагаан-Арыг!

Шагаан-Арыг чараш адын
“Шагонарже” орнап алган,
Шаа-биле орустаарга,
Шала эпчок. Кээргенчиг-даа...

Амдажаандан бажын алган
Аажок чараш хемчигежим
Адын билир кижиге ам чок.
Алызында Өөк турган.

Өөк деп аттың онзагайын
Өске черден көшкөн улус
Ынчаар адап шыдаваандан
Ындын ады – “Уюк” болду.

Хөлдер шупту “хольдап” бар чор,
Хөлүн эрттир асқым-дыр бис.
“Барыын” шагда “барум” болган,
Башкылар-даа ынчаар адаар...

Үстүү-Хүрээ – ыдык черим
“Устуу-Хурээ” апар чыдыр,
Адап шыдаар улус безин
Аянзырап ынчаар адаар.

Сээн адың өскерттирге,
Сеткилинден хорадаар сен!
Чериң-чуртуң адын чүге
Ческинчидип чоруур сен чээ?!

Чиктиг-даа бол, кижиге адын
Чижек кылдыр адап көрээл:
Сарыг-оол деп аттыг кижиге
“Саргол” кылдыр хуула бээр бе?!

Бо хүн өскээр адап каапкаш,
Чүнү эрген чедип аар бис?!
Боттарывыс хүндүлөшпес,
Элдеп чангыг улус-тур бис!

Өске черде улус-чоннар
Өндүр дөзүн хүндүлээр дээш,
Хоорай-суурлар эрги адын
Кончуг чоргаар эгиткилээн.

Бистер чүге ындыг чон бис?!
Билииргексээр, угаанзыраар,
Чараш аттыг черлеривис
Чадай-чадай өскээр адаар...

Тыва дылым тыныш-каазы,
Дыка көвей эргинези,
Дылым билбес улус ужун
Дыңналыры өскерлин чор...

Чогум дылын билир улус
“Чоонганыл!” деп бодай бээр мен,
Төрөөн өдээн кижиганчап
Төөгү адын өскертирил?

Ындыгларнын ачызында
Ыдык черлер артпайн баарлар...
Адын солаан, бужар халдаан,
Аза-буктуг оран артар...

2011 чыл, октябрь 30, 00.29 мин

КЕДЭЭР ШАТКА УЖУРАЛЫМ

Кедээр шатты бүргей үнген
Кезек дытгар чаны-биле
Кежээликтей эртеримге
“Кел” деп мени кыйгырганзыг.

Сергек үннүг дытгар менээ
Сеткил ажып, сылдырашты:
«Аравыста чангыс тал бар,
Анчыг-дыр шуут. Ап каг! – дигеш, –

Дөзү өскүс дөспес талды
Дазылындан тура соккаш,
Дөргүн черже шывадап көр!
Тайгавыска артык!» дишти.

«Аңгы ыяш биске турбас,
Аравыска чурттавазын!
Аймаавыска өске дөстөр
Аянзырап өспезиннер!»

Өөр дыттар киленинден
Өкпелери өгденнешти,
Таптыг бышпаан чочагайын
Талче дажап, соккуланды...

Аарзынган чиңге талдын
Аккыр сыны сирицейиниң,
Чиирбейлер дег бүрүлери
Чирлиң, тогзап дүжүп турду.

Ону көргөш, баарым саргын,
Опчок болуп, бир дап бердим...
Салбактарын тударымга,
Чаш төл чаннып: “Өршээ!” дээнзиг.

Кезек дыттар оргузунда
Кээргенчиг өскүс талды
Кезеринден чалданган мен,
Кемниг, багай буруузу чүл?

Өдек-чурттан өске черде,
Өзүп турар арыг көрбээн,
Өөдежок өскелээчел,
Өзү кара дыттар болду.

Чаңгыс борбак талда чүү боор,
Чаннып-чашпып кээрин манап,
Көвейинге менээргенип,
Көөргөттинген, кончуун аарай.

Бойдус ынчаар чаяп каан-дыр.
Борбак шатка үрезинден
Арай деп тал үнүп кээрге,
Адааргалдан чарлыр чыгыы

Ыяштарның аразынга
Ыяш база үнмейн канчаар,
Ие-Черниң төлү-ле-дир,
Ишти-хөңнү чазыы аажок.

Чаңгыс арык суунга өзүн,
Чаңгыс ийге чурттап чорааш,
Чаңгыс төлдү дорамчылаан
Шаанарнын кончуун, дыттар...

...Алаак черлеп эртеримге,
Аныяк шет чоргаар, чассыг,
Аккыр талдар аразында
Амыр-шөлзэн өскөн туржук.
1990 чыл, сентябрь

САКТЫЫШКЫННАР

Аялгазы Айдың Мортай-оолду

Эрте берген чалыы үем,
Эглип келбес ынакшылым.
Чечек-чимис өңү онган
Ээнзиргей өрээл ишти...

Чалыы шаам дээш хомудал чок,
Чаңгыс-даа хүн халас барбаан.
«Часкан мен» деп ыым келбес
«Салымым» деп мунчулбас мен.

Уйгу биле сагыш-сеткил
Улуг өңнүк эвес чораан.
Улус-өөрлүг, ойнап-хөглээн
Уттундурбас хүннер арткан.

Сактыышкындан оттуп келгеш,
Чаңгыс бодун хүлүмзүрдүн,
Ажык соңга артынайда
Аялганың мунгаранчыын...

P.S. Дажыг хем дег чылдарымны,
Дамырак дег бодалдарым,
Берге өйде холун сунар –
Эжим-өөрүм, кайда силер?!

*1987 чылда дүне када бижиттинген.
Айдың эжим-биле кады ырлар бижип,
чеже дүнелерни уйгу чок эрттиргенивистиң
санын кым-даа билбес...*

ХАДЫҢ-БИЛЕ ЧУГААМ

Алгасы А. Мортай-оолду

Аккыр талдар аразында
Аныяк чаш хадыңчыгаш
Чанында чоок бедик шетче
Салбактарын салдыратты...

– Эжиң ол бе, таныжың бе?
Эгенме даан, чараш хадын.
Чажыт бүдүү ынакшылым
Харызы чок сээни дег.

Дылым аңгы болзумзажок,
Дыңнап билген ышкаш болдуң.
Кээргээн-даа дег, өөрээн-даа дег,
Кезек дамды кылаңнашты.

Аныяк чаш чаптанчыглар
Аразында хандыкшылым
Адааргаксап хүлүмзүрээш,
Аас-кежик алгап кагдым.

1988 ч.

«ЭЖИМ» ДЭЭРГЕ ЭЖИМ-ДИР ОЛ. ӨСКЕ СӨС ЧОК!

Өөрлерни өскелерниң аразындан шилип албас,
Сеткил-сагыш аайы-биле эдержи бээр.
Өөрүшкүде, муңгаралда чоок эжиң
Сеңээ дуза кадар дээштин чедип келир.

Хире-хире ишти-хөңнүн ажыдып бээр
Кижичерле ийи-чаңгыс чоок эштиг.
Экини-даа, багайны-даа денге чүктээр
Эжиңни сен бо-ла чоктап, сактып кээр сен.

Углаан орууң аңгы-аңгы чадазында
Уткужуп кээр өөрлер черле көвей болур.
Ынчалза-даа сагыжыңда чоок эжиң
Ырак-даа бол, чаныңда дег кожа чоруур.

Эжишкилер кыржып-даа боор, чокшуп-даа боор,
Эргенинде хомудал чок хөөрежирлер...
Кара сагыш, адаан-өжээн, баък сеткил
Кажанда-даа эжишкилер сурап чорбас.

Кажанда-даа чарылбас дээн эжин киж
Хайым чоннуң аразындан сураглавас,
Чеже-даа хөй өөрлериңниң аразындан
Сеткилиңден шилиттинген эжин турар.

Эжин дээрге – сенээ эң чоок кижин-дир ол.
Эжин дээрге – чаңгыс борбак чөлengiижин,
Эжин дээрге – бүзүрелиң, ынаныжың,
Эжим дээрге – эжим-дир ол. Өске сөс чок!

2006 чыл, бир айның 8-тиң хүнү

ЭДЕРИШКЕН ЭШТЕРИМГЕ БҮЗҮРЭЭР МЕН

Чуртгалганың агымында кожа-тудуш
Шуптувустуң сеткиливис айлашкак,
Эгин кожа эки-бакты үлежип кээр
Эдеришкен эштеримге бүзүрээр мен.

Олар-биле тайга-хемнер кезип чор мен,
Олут орбас, чорук чоруп өөрөнгөн бис.
Айлашкак дергивистиң теви-биле
Аштап-суксап, доңуп-дожап чорбадывыс.

Артист, башкы, ажылдакчы, каннакчы дээш –
Аравыста кандыг киж чок дээрил аан!
Ылап дээштин эдеришкен эжишкилер,
Ылгажыр деп чүве билбес – салым ындыг.

Чеже хемнер, арттар санай чажыг чажып,
Чеже черге одагланып хонмаан дээрил...
Сылдыстарның адаан орта хөөрежип,
Сыын үнүн мага хандыр дыңнап чор бис.

Олча сүрүп, оңчоктанып, төтчегленип,
Оран-чуртка бужар чүве кылбадывыс.
Таварышкан аайы-биле өкпелевейн,
Тайга кежиин үлежип ап чоруур-дур бис.

Балык сураа дыннап каанда, уйгу-дыш чок,
Барып, четпээн шаанга дээр сагыш саарзык,
Талыгырда хемнер, хөлдер, одарларга
Таалал ап, чыргап чоруур эрлер-дир бис.

Байлак чуртум турбаан болза, бис-даа кайын
Бардамналып ырак черже аъттаныр деп,
“Өскөн черим хайырлаар!” деп билир болгаш,
Өөрлер-биле улчуп чоруур болган-дыр бис.

Салымывыс дондан быжыг болганындан
Саттынчыжып, артыктажып көрбээн бис! Шын!
Эки-бакты, барын-чогуу деңге чүктээн –
Эдеришкен эштерим дээш чоргаар чор мен!
30. 10. 2011 чыл, 14 шак 25 мин

ЭРЛЕРГЕ МАРТ 8 БҮДҮҮЗҮНДЕ...

Херээжен чон сеткилинден ынакшыырлар,
Херек болза, сагыжын-даа сөңнептерлер.
Мегелеп-даа херээженге “Ынак мен” деп,
Берге эвес, миннип чоргар, сөглөп чоргар!

Херээжен чон караа-биле ынакшыырлар,
Хертеш болуп, эде-хере тырттынгаштын,
Чеди чылын кедип келген чүвүрүңнү,
Чедиишкинниг көстүр кылдыр базып ап көр!

Херээжен чон эки чыттан таалал алып,
Хензиг-даа чыт хаайындан эрттирбестер.
Арагазыг, таакпызыг, чутсуг чорбайн,
Арыг-шевер, чаагай чыттыг болуп чоргар!

Херээжен чон чараш хепке дыка ынак,
Хереглээнин шааң-биле хандырып чор!
Чаңгыс эжиң орбак-самдар, дыдык болза,
Канчап черле эр бооп чоруур кижиге боор сен?

Херээжен чон каастаныр ужур-чаңныг,
Херек болза, тейден бутка чедир будуур.
Бүдүү көрүп эскерерге, чаптанчыг-даа.
Бүдүжү-дүр, Бурган ынчаар чаяп каан-дыр!

Херээжен чон чугаазы хөй кылдыр бүткен,
Хензиинде-даа, улуунда-даа чугаа төнмөс.
Хөнөк долдур шайын салгаш, хөөрээр болза,
Хөй-хөй чылдар шуужа бээрге, эскербестер.

Херээжен чон хедерленир база чаңныг,
Кеди чокту хере шааптар, кончуп сургаар.
Чемелевейн, алгызын-даа дыңнап аарга,
Сеткил ханар, мөгаттынар чылдагаан бар.

Эргелелге херээжен чон аажок ынак,
Эриг баарлыг, ажы-төлдүң чаякчызы,
“Авай” деп сөс дыңнап кааш-ла, атпаш дээр бис,
Аас-кежик, амыдырал шак ол сөстө.

Херээжен чон кулаа-биле хандыкшыырлар,
Келдирлеп-даа ынакшылың илерет даан,
Карактары чырып келгеш, чайнай берзе,
Кадыг-берге, чүү-даа боорга, сени кагбас.

Мындыг чараш, чечен сөстөр чугаалаан дээш,
Мында оран херээженнер мени деткип,
Чамдыктары ынакшый-даа берген чадап,
Чаныңарда кадыннарны топтап көрөр!

Март сести манап чорбайн, хүннүн-даа бол,
Магаданчыг сөстөр сөглөп өөрениңер!
Хензиг сөске бүзүрөй бээр, ынакшый бээр
Кээргенчиг херээженни мактап чоргар!

02.03. 2011 чыл.

Николай Э Р Д М А Н

Эрдман Николай Робертович – орус совет драматург, шүлүкчү, киносценирийлер автору, Сталин шаңналының эдилекчизи, орусчуй берген балтий немецтерниң өг-бүлезинге 1900 чылдың ноябрь 3-те Москва хоорайга төрүттүнгөн. 1919–20 чылдарда Кызыл Шеригте албан-хүлээлгезин эрттиргеш, чогаадыкчы ажилче кирген. Сатира театрынга, мюзик-холлга шүлүктөр болгаш ырлар сөстөрүн бижип турган, а бир дугаар «Мандат» деп шиизин 1924 чылда бижээн. «Мандат» Москваның, Ленинградтын, Одессаның, Харьковтуң, Бакунуң, Ташкентиниң болгаш ССРЭ-ниң өске-даа хоорайларының театрларынга тургустунган. 1951 чылда «Дидим кижилер» деп кинонуң сценарийин бижээни дээш Сталин шаңналы-биле шаңнаткан. А ооң бижээни «Амызынга четтинген кижии» деп шиизи дораан-на хоруглуг апарган. Хөй санныг шиилерниң болгаш киносценарийлерниң автору Николай Эрдман бодунуң чидиг сойгалакчы шүлүктери болгаш пародиялары дээш 1933 чылда политиктиг репрессияга таваржып хоругдаткаш, 3 чыл иштинге шөлүлгеге шийттирген. 1936 чылда хосталып үнүп келгеш, 1970 чылда чок апаарынга чедир чогаадыкчы ажылын уламчылаан. Чүглө 1982 чылда Москваның Сатира театры ооң «Амызынга четтинген кижии» деп комедиязын бир дугаар тургускан. Ам ол хоруглуг турган шиини Силерге бараалгаттывыс.

Редакция

АМЫЗЫНГА ЧЕТТИНГЕН КИЖИ

Беш кәжегелиг сатириктиг комедия

Киржикчилери:

Семен Семенович Подсекальников.

Мария Лукьяновна – ооң кадайы.

Серафима Ильинична – ооң кат-иези.

Александр Петрович Калабушкин – оларның кожазы.

Маргарита Ивановна Пересветова.

Степан Васильевич Пересветов.

Аристарх Доминикович Гранд-Скубик.

Егорушка (Егор Тимофеевич).

Никифор Арсентьевич Пугачев – эът садыгжызы.

Виктор Викторович – чогаалчы.

Елтидий башкы – лама.

Клеопатра Максимовна.

Раиса Филипповна.

Кырган кадай.

Олег Леонидович.

Үнү чок аныяк эр, Зинка Падеспань, Груня, цыганнар хору, ийи официант, модистка, даараныкчы херээжен, ийи каразынчыг кижиги, ийи оол, үш эр, хүрээ ыраажылары – хор, дең кыпсыкчылары, ламаның дузалакчызы, ийи кырган кадай, эрлер, херээженнер.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

Семен Семеновичниң бажыңында оръэл. Дуп.

Бирги көргүзүг

Орунда Подсекальников ашак-кадай – Семен Семенович биле Мария Лукьяновна – удуп чыдар.

Семен Семенович. Маша, Маша! Удуп чыдыр сен бе, Маша?

Мария Лукьяновна (*алгырар*). А-а-а-а-а...

Семен Семенович. Канчап бардың — мен ышкажыл мен, мен.

Мария Лукьяновна. Чүнү аан, Семен?

Семен Семенович. Маша, чаңгыс чүве айтырыптайн шүве... Маша...
Маша, удуй бердиң бе? Маша!

Мария Лукьяновна (*алгырар*). А-а-а-а-а...

Семен Семенович. Канчап бардың --- мен ышкажыл мен.

Мария Лукьяновна. Сен сен бе, Семен?

Семен Семенович. Мен-дир мен, ийе.

Мария Лукьяновна. Чүнү аан, Семен?

Семен Семенович. Маша, чаңгыс чүве айтырыптарым ол-дур ийин...

Мария Лукьяновна. Че... Че, чүң канчап барды аан, Семен... Сеня...

Семен Семенович. Маша, чаңгыс чүве айтырыптайн... дүшште чип турган ливерлиг колбасавыс артты бе?

Мария Лукьяновна. Чүү, чүү?

Семен Семенович. Дүшште чип турган ливерлиг колбасавыс артты бе дидим.

Мария Лукьяновна. Сенден чүнү-даа манап болур-дур ийин, Семен, ынчалза-даа үш дүн ортузунда могоп-турупкан кижиден барып-барып ливерлиг колбаса айтыра бээр деп черле бодавадым. Кандыг кончуг доң баарлыг кижин сен. Хүннү бадыр, бир-ле шары азы кымыскаяк ышкаш, ажылдаан кижини дыштанып алзын деп бодавас, бо кандай кижин сен! Шак ол ливерлиг колбасаң-биле, Семен, меңээ кайы хире дээпкениңни билир сен бе... Уйгуң келбеске, албан улус оттурарыңга, эки-дир бе? Сеня, кымга чугаалап турар кижин мен? Семен, удуй бердиң бе? Сеня!

Семен Семенович. А-а-а-а-а...

Мария Лукьяновна. Канчап бардың — мен ышкажыл мен.

Семен Семенович. Сен сен бе, Маша?

Мария Лукьяновна. Мен-дир мен, ийе.

Семен Семенович. Чүнү аан, Маша?

Мария Лукьяновна. Уйгуң келбеске, албан улус оттурарыңга эки-дир бе дидир мен.

Семен Семенович. Адыр даан, Маша.

Мария Лукьяновна. Бодуң адыр. Үезинде чоп тоттур чемненип албаан

сен? Сактырымга, авам-биле кады чүгө сээң ынак чемнерици кылып, өскелерге бодаарга, хөйнү каап берип турар ышкаш-ла улус-тур бис...

Семен Семенович. А чүгө, өскелерге бодаарга, хөйнү каап берип турар улус силер ынчап? Анаа эвес ынчаар каап берип турар силер, өжөгөрээн ынчаар каап берип турар силер, билдиңер бе! Улус мурнунга «бистиң Семен Семенович кайда-даа ажилдавайн турар, ол хирезинде бис аңаа, өскелерге бодаарга, хөйнү каап берип турар бис» дээн сагыш-биле каап берип турар силер. Чүгө ынчаар каап берип турарыңарны билип кааптым, силер мени дора көөр дээш, ынчаар каап турар силер, силер...

Мария Лукьяновна. Адыр-адыр, Сеня.

Семен Семенович. Чо-ок, бодуң адыр. А улус чокта кандыг-дыр сен -- аштаан ашаандан колбаса харамнанып чыдар.

Мария Лукьяновна. Харамнанып турар кижидир мен бе, Сеня? Чемненип-ле көр, эргимим, чемненип-ле көр. Ам эккеп бээйн кай. *(Орундан турар. Лааны кывыскаш, эжикче кылаштаптар.)* Өршээ дадай, чүү деп чүвөл аан бо? А? Мынчаар чурттаар болза кайын боор. *(Өске өрээлче чоруптар.)*

Ийги көргүзүг

Караңгы. Семен Семенович орунда ыт чок чыдар.

Үшкү көргүзүг

Өрээлче Мария Лукьяновна кирип кээр. Бир холунда – лаа, өскезинде – тавак. Тавакта колбаса биле хлеб салып каап.

Мария Лукьяновна. Сенечка, колбасаны сеңээ кайызынга: агынга бе, каразынга бе?

Семен Семенович. Өңү меңээ дөмей-ле, чүгө дизе чивес мен.

Мария Лукьяновна. Чивес мен?

Семен Семенович. Согар-даа болза, чивес мен.

Мария Лукьяновна. Чүгө?

Семен Семенович. Чүгө дээрге кандыг сагыш-биле каап бээриңни билир мен. Албан бирээни чугаалааш, каап бээр сен. Мени куду көрүп-көрүп алгаш, каап бээр сен...

Мария Лукьяновна. Семен, чүнү чугаалап турарыңны билип тур сен бе?

Семен Семенович. Билир чүве-дир. Чыт.

Мария Лукьяновна. Чүү дидиң?

Семен Семенович. Чыт дидим.

Мария Лукьяновна. Баштай каап бергеш, чыдар мен.

Семен Семенович. Чок, кагбас сен.

Мария Лукьяновна. Чок, каап бээр мен.

Семен Семенович. Чогум черле кым ашаа чүвөл: сен бе азы мен бе? Ажыл чок-ла дээш мени базынчактап болур деп бодап тур сен бе, Мария? Ооң орнунга бо чуртталга мени кайы хире балыглап чоруурун бодаар ужурлуг кижидир сен, Мария. Мени чүгө чедирип каандыр сен, көр бо. *(Орун кыйыныга олдуруп алыр. Чоорганын ажыда соттар. Бир будун оскезиниң кырынче шавыштыр салып алыр. Адыжының кыдыы-биле дискээнче хапкаш, кырында будун оруктаар.)* Көрдүң бе?

Мария Лукьяновна. Ол чүү деп чүвөл, Сеня?

Семен Семенович. Нерви баксырааны ол-дур.

Мария Лукьяновна. Ынчаар чурттаарга кайын боор, Семен. Циркке харын мынчаар улус мегелеп болур-ла ыйнаан, Семен, а амыдыралды ынчаар чурттаарга кайын боор.

Семен Семенович. Чоп болбас чүвөл? Азы мени чурттавазын деп бодап тур сен бе? Өлүп калзын деп бе? Ындыг бе? Ам-на меңээ шынын чугаалап көрөм, Мария: чүнү чедип алыксап тур сен? Мээң өлүп каарымны күзеп тур сен бе? Чедип алыр сен, көөр-даа сен. Ам-на кызыл арныңга дорт чугаалаайн, Мария, сен — хан-сорар-дыр сен.

Мария Лукьяновна. ...

Семен Семенович. Хан-сорар-дыр сен! Эшпи ыт төлү! Чылбыга!

Мария Лукьяновна лаазын оскунуп алыр, ол шалаже буступ кээп дүжсер. Өрээл ишти база каттап караңгылаар. Үзүктелишишкин.

Дөрткү көргүзүг

Караңгыда өрээлче Серафима Ильинична кирип кээр.

Мария Лукьяновна *(алгырап)*. А-а-а-а...

Серафима Ильинична. Канчап бардың — мен ышкажыл мен, мен.

Мария Лукьяновна. Сен сен бе, авай?

Серафима Ильинична. Мен-дир мен, ийе.

Мария Лукьяновна. Чүнү канчаарың ол, авай?

Серафима Ильинична. Чүгө албан дүне када кээп шимээн-дааш үндүрер улус силер, Маша? А? Ынчап тургаш, бажында хамык улусту оттуруп алыр-ла болгай силер. Маша! А, Маша? Маша, ыглап турар кижидир сен бе? Семен Семенович, чүү болуп турар чүвөл мында? Семен Семенович! Маша! Маша, айтырыг салдым ышкажыл. Чүгө харыылавайн тур сен? Чүгө харыылавайн тур сен, Мария?

Мария Лукьяновна. Өжегерээн.

Серафима Ильинична. Өршээ дадай, ол чүү деп чүвөл ындыг? А?

Мария Лукьяновна. Семен чугаалап берзин, мен чүү дээр кижидир мен.

Серафима Ильинична. Семен Семенович! А, Семен Семенович! Чүгө ыгыгтавайн тур силер, Семен Семенович?

Мария Лукьяновна. Туразы улгаткаш, ынчап чыдары ол-дур, авай.

Серафима Ильинична. Силер чүгө, Семен Семенович, ойнап чыдар улус силер? А? Семен Семенович.

Мария Лукьяновна. Сеня! Семен!

Серафима Ильинична. Семен Семенович.

Мария Лукьяновна. Чүрээ турупкан эвес бе, авай.

Серафима Ильинична. Ол чүү дээриң ол, Мария? Семен Семенович, канчап бардыңар?

Мария Лукьяновна. Мен баргаш көрүптейн, авай.

Караңгыда М а р и я Л у к ь я н о в н а н ы ң о ваарымчалыг базымнары дыңналыр.

Сеня... Сеня!.. Авай!

Серафима Ильинична. Чүү болду?

Мария Лукьяновна. Лааң кывыс.

Серафима Ильинична. Өршээ дадай, чүзү канчап барган-дыр?

Мария Лукьяновна. Лааң кывыс дидим.

Серафима Ильинична. Кайда чүвел? Кайда?

Мария Лукьяновна. Шалада чүве-дир ийин, авай, шалада. Шаладан диле, авай. Шаладан диле. Сеня, чассыгбайым, кижн коргутпа даан, өршээп көр... Сеня... Авай, кайда бардың аан?

Серафима Ильинична. Үңгеп тур мен ийин, Маща, үңгеп.

Мария Лукьяновна. Ында эвес чүве-дир ийин, авай. Фигус чанынга үңге даан, фигус чанынга.

Ыржым дүжөр, ооң соонда бир-ле чүве аңдарлы бээр.

Авай-авай, ол чүү чүвел?

Серафима Ильинична. Фигус-тур, Машенька, фигус.

Мария Лукьяновна. Мен шуут сээденнээр деп бардым, авай.

Серафима Ильинична. Адыр, Машенька, адыр. Комод чанындан дилевээн-дир мен але. Өршээ-өршээ, бо-дур, тып алдым.

Мария Лукьяновна. Кывыс че, кывыс.

Серафима Ильинична. Адыр, Машенька, адыр. *(Сереңги шап чадап турар.)*

Мария Лукьяновна. Дүргеде даан, авай, чүү болуп турар чүвел аан мында...

Серафима Ильинична *(лаалыг маңнап кээр).* Чүзү канчап барган-дыр? Чүзү?

Мария Лукьяновна *(чоорганны ажып октапкаш).* Көрүп тур сен бе?

Серафима Ильинична. Чок.

Мария Лукьяновна. Мен база.

Серафима Ильинична. Кайыл ынчаш?

Мария Лукьяновна. Чок-даа кижидир. Дөжөк база соок. Сеня... Сеня...
ол-ла-дыр, чок.

Серафима Ильинична. Канчап чок?

Мария Лукьяновна. Чок аан чок, чорупкан. *(Өрээлде аай-дедир маңнап турар.)* Сеня... Сеня...

Серафима Ильинична *(лаа тудуп алгаш, кожказында өрээлче бакылаар).*
Семен Семенович!

Мария Лукьяновна *(орунга маңнап келгеш).* Лааң. Лааң каям. *(Серафима Ильиничнадан лааны ушта сон алгаш, шалага салгаш, дискектенгеш, орун адаанче көргүлээр.)* Авай-авай, барык-ла шуут хана баарында!
(Орун адаанче кирип эгелээр.)

Серафима Ильинична. Канчап бардың, Маша? Кай баарың ол? Орталан!

Мария Лукьяновна *(орун адаандан).* Дашкаар үнерим ол, авай, кудумчуже. *(Идиктерин тудуп алган үнүп кээр.)* Бо-дур. *(Кедип эгелээр.)* Каям, авай, юбканы ап берем.

*С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а о р у н ч е х а л ы й б е р г е ш , л а а н ы т у р г у з у п к а а ш ,
к а т а п б а з а к о м о д т а - л а б а а р .*

Лааны, лааны чоор сен. Адыр, мен бодум. *(Серафима Ильиничнаны доктааткаш, ханага маңнап чеде бергеш, кадагда юбканы дүжүр сон алып.)*

Серафима Ильинична. Кайнаар баарың ол, Машенька? Ядараан чүве сен.

Мария Лукьяновна. Ону эгидер херек, албан эгидер. Оон башка ооң байдалы... Аарыы кирип турар кижидир ийин, дем көргүзүп турду.

Серафима Ильинична. Дадайым ай!

Мария Лукьяновна. Чүү деп бодаар сен?

Серафима Ильинична. Чүнү?

Мария Лукьяновна. Ол бодунга багай чүве кылывытпас ирги бе?

Серафима Ильинична. Дем-не-ле чүң бодап турган кижидир сен, Мария?
Идиктериң кет шымда. Дүрген кет.

Мария Лукьяновна. Хөйлеңни, хөйлеңни каям.

Серафима Ильинична. Өршээ хайыракан — чүвүр.

Мария Лукьяновна. Чүү чүвүр?

Серафима Ильинична. Ооң чүвүрү. Чүвүрү мында болза, боду база мында-дыр.

Мария Лукьяновна. Чүвүр чок чорупкан болза канчаар? Ол ышкаш байдалда кижиге, ол ышкаш байдалда...

Серафима Ильинична. Чүвүрү чок кижн согур кижн-биле дөмей чүведир, кайнаар-даа чоруп шыдавас.

Мария Лукьяновна. Ынчаарга кай барган деп бодаар сен, авай?

Серафима Ильинична. Албаннап чорупкан эвес бе?

Мария Лукьяновна. Ол-дур. Аңаа езулуг-ла четтиниптер дээни ол-дур.

Серафима Ильинична. Ол чүү дээриң ол? Канчаар?

Мария Лукьяновна. Көк бөдүүн чүведир. Дарс дээр — ол-ла-дыр.

Серафима Ильинична. Өршээ хайыракан!

Мария Лукьяновна. Ам канчаар улус боор бис? А? Азы...

Серафима Ильинична. Оожум... Дыңнап тур сен бе...

Мария Лукьяновна. Чок... сен?

Серафима Ильинична. Мен база чүнү-даа дыңнавайн тур мен.

Мария Лукьяновна. Аа богда, коргунчуун! Мен баргаш, соктанып көрейн, авай. Болур чүве болур ыйнаан.

Бешки көргүзүг

Мария Лукьяновна чоруптар. Серафима Ильинична бурган чуруунче көрнүп келгеш, крест-биле камгаланып эгелээр.

Серафима Ильинична. Бурган иелери – Вутиванның, Ватопедтин, Оковицтин, Купятицтин, Ново-Никитскиниң, Арапеттин, Псковтуң, Выдропусскиниң, Старорусстуң, Венскиниң, Свенскиниң, Иверниң болгаш Смоленскиниң, Абалацк-Знамениениң, Братск-Киевтин, Пименовскунуң, Испанияның болгаш Казаньның – мээң күдээм болур огуңарның кадыкшылын камгалап көрүңер. Авыралдыг бурган иези, эңерелдин эжиктерин биске ажыдып берип көр....

Алдыгы көргүзүг

Мария Лукьяновна кирип кээр.

Мария Лукьяновна. Эжик дээктиг-дир, ажыттынмас.

Серафима Ильинична. Чугаалаштың бе ынчаш?

Мария Лукьяновна. Шенедим, ийе.

Серафима Ильинична. Чүү диди?

Мария Лукьяновна. Чүү-даа ыытавады, хык безин диведи.

Серафима Ильинична. Чүнү канчаар улус боор бис ам, Машенька? А?

Мария Лукьяновна. Мен баргаш, Александр Петровичини оттуруптайн. Эжикти үрежип бээр кылдыр дилэйн.

Серафима Ильинична. Александр Петровичини дүвүредип болбас, хоржок.

Мария Ильинична. Чүге?

Серафима Ильинична. Александр Петрович кажыыдап турар кижидир.

Эрткен неделяда кадайын ажаап каапты чоп.

Мария Лукьяновна. Ажаап каапкан болза, харын экидир: бисти бодап билип, сагыш човаар ужурлуг кижидир. *(Эжикке маңнап чеде бээр.)*

Серафима Ильинична. Багай чүве-ле үнүп келбезин, Машенька.

Мария Лукьяновна. Дөмей-ле биске эр кижидир. Эр кижидир чокта, чүнү-даа канчап шыдавас бис. *(Эжикти соктаар.)* Азы, авай...

Серафима Ильинична. Азы чүү?

Мария Лукьяновна. Чүү-чүү деп алган, та, кым билер чүвел. Оон орнунга баргаш, дыңнаалап көрзүңзе, авай. Канчап билер сен, шимчеп эгелээрин.

Серафима Ильинична чоруптар.

Чедиги көргүзүг

Мария Лукьяновна эжикке маңнап кээр.

Мария Лукьяновна *(соктаар)*. Александр Петрович... Эш Калабушкин...
Эш Калабушкин...

Александр Петрович *(эжик артындан)*. Кымыл?

Мария Лукьяновна. Соора бодай бербенер, эш Калабушкин, мендир мен.

Александр Петрович *(эжик артындан)*. А?

Мария Лукьяновна. Мендир мен, Подсекальникова.

Александр Петрович *(эжик артындан)*. Кым?

Мария Лукьяновна. Подсекальникова аан, Мария Лукьяновна. Экии.

Александр Петрович. Чүге чор силер?

Мария Лукьяновна. Силерни хереглеп чор мен, эш Калабушкин.

Александр Петрович *(эжик артындан)*. Канчаар хереглеп?

Мария Лукьяновна. Эр кижидир кылдыр.

Александр Петрович *(эжик артындан)*. Бо канчап бардыңар, Мария Лукьяновна, соксаңар. Оожум.

Мария Лукьяновна. Силер харын, эш Калабушкин, ону-даа бодаар хире эвес тур боор силер, ынчалза-даа черле бодап көрүңер даан, эш Калабушкин, мен чааскаан, кара чааскаан кижидир мен ийин.
Чүнү канчаар кижидир боор мен, эш Калабушкин?

Александр Петрович *(эжик артындан)*. Соок суг-биле шаптанып ап туруңар, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Чүү?.. Эш Калабушкин... Эш Калабушкин.

Александр Петрович *(эжик артындан)*. Оожум дээрге!

Мария Лукьяновна. Эш Калабушкин, ажитпас болзуңарза, эжиңерни үреп каар мен.

Александр Петрович (*эжик артындаан*). Өригээ ладай. Адыр, адыр. Мени дыңнаңар шүве. Соксаң көрүңерем бо!

Эжик дааштыг ажыттына бээр.

Сески көргүзүг

Эжик аксынга удуурда кедер хептиг семис Маргарита Ивановна тыптып кээр.

Маргарита Ивановна. Эжик үрээр деп бе? Солун-на үе эрттирип турар херээжен-дир силер! Ах, эшпи силер, буруулуг болдум.

Мария Лукьяновна. Буруулуг болдум, чүү дидиңер? Александр Петрович!

Маргарита Ивановна. Бээр чүге маңнап турар херээжен силер? Улус мында кажыыдап, калган күжүрнү сактып олурда, эжик үрөп халып турар.

Мария Лукьяновна. Өжегерээн үрээр дээн эвес. Оор эвес кижини мен.

Маргарита Ивановна. Амгы шагның херээженнери оорлардан безин дора апарган; кайда хостуг ашак бар ирги деп чимзенип чоруур. Ах, силерни шүве...

Александр Петрович (*бажын уштуп эккелгеш*). Маргарита Ивановна!

Маргарита Ивановна. Чүү болду?

Александр Петрович. Бир эвес силер ону эттээр деп турар болзуңарза, мен силерге ону сүмелевес ийик мен, чүге дээрге силер бээр киир бижитпээн силер. (*Бажы көзүлбейн баар*).

Мария Лукьяновна. Баштай мени таптыг дыңнап алыңар даан...

Маргарита Ивановна. Чүге өске ашактарже халып турар улус силер мындыг?

Мария Лукьяновна. Мени соора билип каан-дыр силер. Мен ашактыг кижини-дир мен ийин.

Маргарита Ивановна. Кижини билбестээр чүү боор — мээң-даа ашаам бар-ла.

Мария Лукьяновна. Мени дыңнаңар даан, оон башка ол бооланыпса канчаар силер.

Александр Петрович (*бажын уштуп эккелгеш*). Кым бооланыры ол?

Мария Лукьяновна. Семен Семенович.

Александр Петрович. Кайда бооланыр деп тур?

Мария Лукьяновна. Өскээр бодай бербөңер, Александр Петрович, арыгланыр өрээлде.

Александр Петровичиниң бажы көзүлбейн баар.

Маргарита Ивановна. Кым-на, буруулуг болдум, арыгланыр өрээлге бооланын чораан чүвөл?

Мария Лукьяновна. Ажыл чок кижиге оон өске кайнаар баар деп ынчаш?

Тоску көргүзүг

Эжиктен Александр Петрович үч халып кээр.

Александр Петрович. А чүгө силер, аанакайын, өглер кезип маңнап турар улус силер, Мария Лукьяновна? Хемчээн алыр-ла болгай.

Мария Лукьяновна. Ол дээш силерге келдим ийин харын, Александр Петрович. Тир эргелекчизи, дайынчы улус силер-ле шыдаар боор силер; эжикти үрөп берип көрүңерем.

Александр Петрович. Чоп эгезинде-ле чугаалаваан силер?

Маргарита Ивановна. Ам чүнү манап тур силер ынчаш?

Александр Петрович. Ындыг болза, бараалыңар, Мария Лукьяновна. Бис ону кедеп-кедеп алгаш, хенертен тудуп алыр бис, Мария Лукьяновна. Шак мынчаар... оожум... бут баштап. Тс...

Мария Лукьяновна. Тс...

Эжиктин мырыңай чанынга алгы дыңналыр: «А-а!»

Шупту (сырбаш кыгаш). Ой!

Онгу көргүзүг

Өрээлге Серафима Ильинична кире халып кээр.

Серафима Ильинична. Ынаар барбаңар! Барбаңар!

Мария Лукьяновна. Авай-авай!

Александр Петрович. Чүү болду?

Серафима Ильинична. Ында Семен Семенович эвес, а дужувуста Володьканың кырган-авазы олурап чүве-дир.

Мария Лукьяновна. Ол чүү дээриң ол, авай?

Серафима Ильинична. Шын, шын. Ийи караам-биле көрдүм. Көңгүс чаа оон келдим. А мен дээрге, сээдең кижиге дег, дыңнаалап турдум ышкажыл. Тпүк!

Александр Петрович. Частырыг үнүп кээп-тир, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Сээң бурууң-дур ол, авай. Кудумчуда кижиге-дир деп чугааладым чоп. Дилеп тур мен, Александр Петрович, кудумчудан дилеп көрээлиңер.

Серафима Ильинична. Чүвүр чок кижиге канчап кудумчу үнер чүвөл? Көрзүңерзе, Александр Петрович, чүвүрү бо чыдыр ышкажыл.

Мария Лукьяновна. Өлүр кижиге чүвүрнүң херээ чүү деп.

Маргарита Ивановна. Шупту чүве черден хамааржыр чүве-дир ийин.

Мария Лукьяновна. Чижэ, хоорай төвүнгө чүвүр чок өлүрүн кымга-даа чошгөрөвөс болгай. Шын, шын.

Александр Петрович. А өрээлдерниң шуптузун көрдүңөр бе?

Мария Лукьяновна. Шуптузун.

Серафима Ильинична. Чемненир өрээлден башка...

Мария Лукьяновна. Шынап-ла, чемненир өрээл барбаан-дыр бис. Бараалыңар, эш Калабушкин.

Эжикче маңнажыптарлар. Маргарита Ивановна оларның соондан чүгүрүп каар.

Александр Петрович. Чок, бисти эдербеңер. Маргарита Ивановна, бис иелээн.

Маңнажып чоруптарлар.

Он бирги көргүзүг

Серафима Ильинична, Маргарита Ивановна.

Маргарита Ивановна. Иелээн чоруурунга кандыг кончуг ынак эр боор, бир-ле аарыг-даа ышкаш. Бис база бараалыңарам че.

Серафима Ильинична (*ооң соондан маңнаар*). Чоор силер ону. Ынаар барбаңар. Дыңнаңар даан. Туруңар даан!

Ол үеде чурум аайы-биле – Александр Петровичиниң «Тур!» деп алгырганы, эжиктиң хасдыганы, Семен Семеновичиниң сыйылаан алгызы, а адак сөөлүндө, кээп дүшкөн кижини даажы дыңналган соонда, шытың атаар.

Маргарита Ивановна. Чүү болган дээр силер? Өршээ хайыракан.

Серафима Ильинична. Дой төнгөн, ол-ла-дыр. Бооланыпкан-дыр, бооланыпкан.

Маргарита Ивановна. Ам канчаар улус боор бис? А?

Серафима Ильинична. Мен алгырыптайн азы бир-ле чүведен кылыптайн.

Маргарита Ивановна. Ой, ынчанмаңар.

Серафима Ильинична. Коргуп тур ышкакжыл мен.

Маргарита Ивановна. Мен-даа коргуп-ла тур мен.

Серафима Ильинична. Ой! Кел чорлар.

Маргарита Ивановна. Кайда кел чорлар?

Серафима Ильинична. Ой, эккел чорлар.

Маргарита Ивановна. Чүнү эккел чорлар?

Серафима Ильинична. Ой, ону эккел чорлар!

Маргарита Ивановна. Ой, бээр эккел чорлар.

Серафима Ильинична. Шында-ла, эккел чорлар.

Маргарита Ивановна. Ой!

Серафима Ильинична. Эккел чорлар.

Маргарита Ивановна. Эккел чорлар.

Серафима Ильинична. Халаан болду. Халаан болду.

Он ийиги көргүзүг

Александр Петрович *корткан Семен Семеновични*
күш-биле сөөртүп эжкээр.

Семен Семенович. Чүү болду бо? Чүү болду?

Александр Петрович. Дүвүревейн көрүңер, Семен Семенович.

Семен Семенович. Чүгө мени тудуи алдыңар? Силер чүгө... Салыңар.

Салыңар мени! Салыңар дидим!

Серафима Ильинична. Салбанар.

Маргарита Ивановна. Тудуи алгаш туруңар. Тудуи алгаш туруңар.

Серафима Ильинична. Машенька кайыл? Маша кайы?

Александр Петрович. Машаңар кухняда чыдыр.

Серафима Ильинична. Чыдар, канчан?

Александр Петрович. Моорап калды, Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Ой, чүү деп чүвөл аан бо? Өршээ дадай. *(Өрээлден маңнап үнө бээр. Маргарита Ивановна – соондан.)*

Он үшкү көргүзүг

Александр Петрович, Семен Семенович.

Семен Семенович. Буруудатпайн көрүңер аа. Чүгө кижн кармактары үжөп турар улус силер? Силерге чүү херек чүвөл? Анаа туруңар.

Александр Петрович. Баштай демги чүвөңер меңээ бериңер.

Семен Семенович. Кандыг чүвө? Чүү чүвө? Чок чүвө-дир, менде чүү-даа чок. Дыңнап тур силер бе, чок аан, чок.

Александр Петрович. Аксыңарже суп туруңарда, көрдүм-не.

Семен Семенович. Мегелевөңер, чүнү-даа кайнаар-даа сукпаан кижн мен. Салыңар. Салыңар дидим.

Александр Петрович. Салыптар мен, Семен Семенович, чүгле баштай мени кичээңгейлиг дыңнап алгаш, Семен Семенович, бодуңарга чүнү-даа кылбас мен деп аксы-сөзүңер бериңер. Эжим бооруңарга, дилеп тур мен, Семен Семенович, баштай мени дыңнаңар даан, чүгле дыңнап көрүңер.

Семен Семенович. Чугаалаңар че харын. Дыңнаар болза, дыңнаай-ла.

Александр Петрович. Четтирдим. Олуруп алыңар, Семен Семенович. *(Ону олуртуп алып. Ооң мурнунга позага туруп алып.)* Хамааты Подсекальников... Адыр аа. *(Соңгага маңнап чеде бээр. Көжөгени ажыда тыртыптар. Хоорайның аарыг ишчилг эртени аңдара-*

дүүдере октап каапкан орун-дожескти, сынык фикусту база орээлдиц холгуг эвес байдалын чырыдынтар.) Хамааты Подсекальников.

Чуртталга кайгамчык-тыр.

Семен Семенович. Оон чүү болду ынчаш?

Александр Петрович. Чүү болду деп чүцерил? Хамааты Подсекальников, силер чогум кайда чурттап турар улус силер? Силер чээрбиги векте чурттап турар силер. Чырыдыышкын вегинде. Электри вегинде.

Семен Семенович. А кажан төлевээн дээш электри чырыын өжүр идиптерге, ол кандыг вегил ынчаш? Даш бе?

Александр Петрович. Даштан артык даш, хамааты Подсекальников. Каш хүн улай, караңгы куй иштинде дег, чурттап келдивис. Чурттаар хөөн безин чиде бээр-дир. Тпүк, ядараан! Ол чүү дээрим ол. Семен Семенович, силер кижиге үзе кирбеңер. Хамааты Подсекальников. Чуртталга кайгамчык-тыр.

Семен Семенович. Ол дугайында «Известиядан» номчудум, а чогум бодап чоруурумга, ындыг эвес база апарып болур хевирлиг чорду.

Александр Петрович. Хей-ле бодап чоруур-дур силер. Силер боданмаңар. Силер ажылдаңар.

Семен Семенович. Ажыл чок кижиге ажылдаарын чөпшээрес-тир.

Александр Петрович. Силер кезээде чөпшээрел манап чурттап чоруур-дур силер. Амыдырал-биле демисежир-ле болгай, Семен Семенович.

Семен Семенович. Демисешпээн кижиге мен бе, эш Калабушкин? Көрүңер даан, бо. *(Сырткы адаандан чуга дептер уштуп экээр.)*

Александр Петрович. Ол чүү деп чүвел?

Семен Семенович. Соктаар-баска ойнаарының сүмези-дир.

Александр Петрович. Кандыг-кандыг че? Каяа ойнаар?

Семен Семенович. Соктаар-бас дээрге хөгжүм херексели-дир ийин. Үрер труба. Он ийи кичээл дургузунда ойнап өөренип ап болур. Оон соонда байый бээр сен. Менде дөзевилелин безин тургузуп каан. *(Саазын көргүзөр.)* Айда беш акша бежен көпөөк өртектиг чээрби хире концерт. Чылда арыг орулга — муң үш чүс чээрби акша. Бодуңар безин, эш Калабушкин, көрүп тур силер ыйнаан, трубага ойнаарыңга шупту чүве белен-дир. Күзел бар, дөзевилел бар, сүме бар — чүгле труба чок.

Александр Петрович. Чүгле силер эвес, кижиге бүрүзү ол айтырыгга таваржып чоруур болгай, хамааты Подсекальников. Ам канчаар деп чуртталганы, канчаарга-даа чурттаар апаар.

Семен Семенович. Ынчанмайн канчаар, эш Калабушкин, чурттаар апаар, ийе.

Александр Петрович. Чөпшээрэжип тур силер бе?

Семен Семенович. Чөпшээрэжип тур мен, эш Калабушкин.

Александр Петрович. Ынчаарга силерни бүзүрединкен ышкажыл мен.
Четтирдим. Ура! Революционер менээ бериңер кай, хамааты
Подсекальников.

Семен Семенович. Кандыг револьвер? Чүү револьвер?

Александр Петрович. Ам база эгеледиңер бе. Аксыңарже суп туруңарда,
көрдүм чоп.

Семен Семенович. Мен бе?

Александр Петрович. Силер болбайн.

Семен Семенович. Өршээ бурган! Суп турган мен. Чүү дээш?

Александр Петрович. Мени мелегей деп бодап тур силер бе? Силерниң
бооланыр деп турарыңарны шунту билир болгай.

Семен Семенович. Кым бооланыр деп турар чүвөл?

Александр Петрович. Силер.

Семен Семенович. Мен бе?

Александр Петрович. Силер.

Семен Семенович. Өршээ дадай! Адыр, адыр. Мен бе, мен бодум бе?

Александр Петрович. Силер бодуңар, хамааты Подсекальников.

Семен Семенович. А чүге бооланыр деп турарым ол ынчаш?

Александр Петрович. Билбес улус силер бе?

Семен Семенович. Чүге?

Александр Петрович. Чүге дээрге бир чыл иштинде ажылдавайн турар
силер, а улуска азырадыры силерге ыядынчыг апарган. Каткы
кээр эвес-тир бе, Семен Семенович?

Семен Семенович. Адыр, адыр. Кым ынча диди?

Александр Петрович. Хорадавас силер аа — Мария Лукьяновна.

Семен Семенович. Ой! Чоруптуңар. Мен чааскаан артыксап тур мен.
Дүрген чоруй барыңар!

Александр Петрович. Баштай революционер бериңер че, оон чоруптар
мен.

Семен Семенович. Бодуңар безин бодап көрүңер даан, эш Калабушкин.
Ону кайыгын алыр кижини мен?

Александр Петрович. Бо шагда револьвер тып алыры берге эвес. Дуу
ол Панфилич безин револьверни чүлүттүнер херекселге орнап
ап тур ышкажыл.

Семен Семенович. Чүлүттүнер херекселге?

Александр Петрович. Халас безин бериптер. Чөпшээрели чок-тур. А
милиция чедип келзе — хоп! — алды ай эдип-чазаар ажылдар.
Революционер кай, Семен Семенович.

Семен Семенович. Бербес мен.

Александр Петрович. Ынчаарга бодуңар шоруңар. Күш-биле хунаап
алыр мен. *(Ооң холундан сегирип алып.)* Дөмей-ле менден дезип
шыдавас силер.

Семен Семенович. Дезин шыдавас? Эш Калабушкин, бо дораан моон арлы бербес болзунарза, корун турунарда-ла, бооланыгтар мен.

Александр Петрович. Чок, бооланмас силер.

Семен Семенович. Бүзүрвейн тур силер бе? Ындыг-дыр. Үшке чедир санаар мен. Бирээ...

Александр Петрович. Ой, бооланыры ол-дур!

Семен Семенович. Ийи...

Александр Петрович. Чоруптум! *(Өрээлинче оккулаштыр кире халыыр.)*

Он дөрткү көргүзүг

Семен Семенович чааскаан.

Семен Семенович. Үш. *(Карманындан ливерлиг колбаса уштуп эккээр.)* Ой, кайнаар, кайнаар салыптар чоор? Тавак кайда барды? *(Колбасаны тавакче салып каар.)* Канчаар чыткан --- ол-ла хевээр кылдыр. Өлүрүмге чедир черле билбес кылдыр. Че харын, Мария, ындыг болза ындыг-дыр, көргүзүп берейн. *(Столга мацнап кээр. Үженип эгелээр.)* Көргүзүп берейн... сээң азыралынга чурттаарынын ыядынчыг деп чүвени. Адыр шүве. Көргүзүптер мен. Бо-дур. *(Чулуттүнер херексел уштуп эккээр.)* Швед кандан кылган. Ачамның. Эх, чоор ону, дөмей-ле бо өртемчейге чулуттүнер эвес мен! *(Мацнап чоруптар.)*

Александр Петровичиниң үнү. Хамааты Подсекальников, мен моон үнмес мен, чүгле сөзүнер бериңер. Хамааты Подсекальников, менээ бүзүрөңөң көрүңер даан --- чуртталга дег кайгамчык чүве бар эвес! Хамааты Подсе... *(Эжикти ажыткаш, бажсын уштуп эккелгеш, ол-бо көргүлээр.)* Кай барганы ол дээр силер?

Он бешки көргүзүг

Александр Петрович бодунуң өрээлинден үнүп кээр. Ыңай-бээр көргүлээр.

Александр Петрович. Ында болгай аан бо. *(Эжикке мацнап кээр.)* Хамааты Подсекальников, өршээ дадай, атынмаңар, дилеп тур мен, кирбес мен. Хамааты Подсекальников, мээң дедиримни кайгап тур боор силер, ынчалза-даа мен силерниң кичээнгейиңерни, хана өттүр-даа болза, чуртталга кайгамчык дээрзинче катап база хаара тыртып шенеп көрейн. Хамааты Подсекальников...

Он алдыгы көргүзүг

Серафима Ильинична биле Маргарита Ивановна моорай берген Мария Лукьяновнаны кирип эккээрлер.

Серафима Ильинична. Бо канчан турар улус силер? Буттарын тудун алыңар даан, Маргарита Ивановна.

Маргарита Ивановна. Адыр, адыр...

Александр Петрович. Сээдеңнен калган улус силер бе? Херээжен кижини сөөртүрге кайын боор! Олуртун калыңар, олуртун.

Серафима Ильинична. Ол-дур, ам өөктерин чежиштиңер.

Александр Петрович. Улуг күзелдиим-биле.

Мария Лукьяновна. Кымыл?

Александр Петрович. Боттун улузу-дур, Мария Лукьяновна, ыятпаңар.

Мария Лукьяновна. Семен кайыл? Канчалды? Өлүн калды бе, эш Калабушкин?

Александр Петрович. Өлүрүн өлбөөң, Мария Лукьяновна, ынчалга-даа шынын чугаалаар апаар -- олүр деп тур.

Мария Лукьяновна. Олче халчыылыңар.

Александр Петрович. Хоржок, Мария Лукьяновна, хамык чүвени бууралын болур силер. Ол менээ боду чугаалады. «Бир эвес силер -- диди -- мээң эргиним артап кирип кээр болзуңарза, көрүн туруңарда-ла -- диди -- бооланыңтар мен.»

Серафима Ильинична. А силер?

Александр Петрович. Мен дээрге ынчаар дилеп, мынчаар дилеп, көгүдүп шаг болдум --- чадан калдым.

Маргарита Ивановна. Ындыг таварылгаларда дужаар чүве-дир ийин, дилевес аан. Ам баргаш, билдирип каар-дыр, шагдалар ону суп калзын, оон ыңай чүнү канчаарын суд шиитсин.

Александр Петрович. Ындыг хоойлу бар эвес, Маргарита Ивановна. Чурттаар кылдыр суд кымны-даа шиидип шыдавас-ла болгай. Өлүр кылдыр --- болур, а чурттаар кылдыр -- чок.

Серафима Ильинична. Оон өске арга бар бе ынчаш?

Александр Петрович. Бар, ол арга дээрге труба-дыр. Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Чүү труба?

Александр Петрович. Мындыг труба бар чүве-дир, Серафима Ильинична, геликон азы соктаар-бас дээр, шак ол бас --- уштунар арга болгаш ооң камгалалы-дыр.

Мария Лукьяновна. Ындыг болза, чүге албан-биле, буруулуг болдум, труба херек апарганы ол?

Александр Петрович. Акша ажылдап алыр дээш, Мария Лукьяновна. Бир эвес аңаа труба тып бээр болза, бооланмайн баар, менээ бүзүрөп болур силер.

Серафима Ильинична. Ындыг трубаның өртээ кайы хире боор чүвөл?

Александр Петрович. Беш чүс хире азы оон бичии-ле хөй акша.

Мария Лукьяновна. Беш чүс? Беш чүс акша турган болза, ол кандыг-даа труба турза, бооланмас ийик.

Александр Петрович. Ол-даа шын боор, Мария Лукьяновна.

Маргарита Ивановна. Мен хөгжүмчүлөрүмгө аңаа трубадан чээлиге тып бээр кылдыр чугаалаайн.

Серафима Ильинична. Хууда хөгжүмчүлөрүм улус силер бе?

Александр Петрович. Ооң ресторанында, Серафима Ильинична, симфониктиг хөгжүмнүң кайгамчык дээн оркестри бар.

Маргарита Ивановна. Адын «Хостуг чурукчулар триозу» дээр.

Серафима Ильинична. Ынчап көрүңерем харын, чарашпайым, чурукчуларыңар-биле чугаалажып көрүңер.

Мария Лукьяновна. Дилеп көрүңерем.

Серафима Ильинична. Бо дораан шүве, сонгаарлатпайн.

Мария Лукьяновна. Оларже кады баар бис, Маргарита Ивановна. Дүрген кеттиниңер.

Маргарита Ивановна биле Мария Лукьяновна Александр Петровичиниң өрээлинче чоруптар.

Он чедиги көргүзүг

Александр Петрович, Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Трубага четпейн чыткаш, ынчап-даа барбаайн, коргунчуун.

Александр Петрович. Канчаарга-даа, маңаа турар улус, Серафима Ильинична, силер, труба кээрге чедир, ону чардыктырыңар шүве.

Серафима Ильинична. Чүнүң-биле чардыктырар кижин мен?

Александр Петрович. Мындыг сүмөдөн кадайн, Серафима Ильинична. Чүнү-даа билбээн кижин бооп ооң турар өрээлинче базып кире бергеш, тура дүшпейн чугааланып-ла эгелээр силер.

Серафима Ильинична. Чүнү чугаалаар кижин мен?

Александр Петрович. Херекке хамаарышпас чүвөлөрдөн: эки чуртгалга дугайында, солун таварылгалардан. Каттырынчыг чүүлдерден.

Серафима Ильинична. Мен каттырынчыг чугаалар билер эвес мен, эш Калабушкин.

Александр Петрович. Билбес... Чогаадып алынар. Күдээнерниң тыны хыл кырында-дыр, Серафима Ильинична, ол дээрге оюн эвес-ле болгай. Ону чазамыктап кандыг-бир каттырынчыг төөгүдөн, квикпрокводан азы баштак чугаалардан чугаалап беринер, Серафима Ильинична, а бис труба тып алгаш, чедип кээр бис — ол-ла-дыр, өлүмдөн ону шак ынчаар камгалап алыр бис. Че, барыңар че, барыңар, кортпаңар даан. *(Бодунуң өрээлинче чоруптар.)*

Он сески көргүзүг

Серафима Ильинична эжик баарыңга туруптар.

Серафима Ильинична. Халап чүве-дир аа, чүнү чугаалап бээр кижги боор мен? Че харын, болур чүве болур ыйнаан. *(Өрөөлинче чоруптар.)*

Он тоску көргүзүг

Семен Семенович үнүп кээр. Дүвүрел-биле ыңай-бээр көргүлээр. Карманындан револьвер уштуп эккээр. Барабанче октарны суп турар. Стол артыңга олуруп алып. Будук кудар саваны ажыдыптар. Бир арын саазын ора тыртып алып.

Семен Семенович *(бижип).* Мээң өлүмүмгө...

Чээрбиги көргүзүг

Серафима Ильинична бодунуң орөөлинден үнүп кээр.

Серафима Ильинична. Чогул. *(Семен Семеновичини эскерип каар.)*

Ок, көдек! Көдек даадым... Эртеңгиниң мендизи-биле, Семен Семенович. Ох, силерге бир таварылга чугаалап бэйн. Баарыңар кадып каар. Немецтер дугайында дыңнаан силер бе?

Семен Семенович. Чок. Оон чүү ынчаш?

Серафима Ильинична. Немецтер мопс чипкен-дир.

Семен Семенович. Кандыг немецтер?

Серафима Ильинична. Дем аан уттуптум ышкажыл, чипкен улус-тур ийин харын. Ону мээң калган ашаам бо-ла хөөрээр кижги. Тайбың турда-ла, чүве-дир ийин, Семен Семенович. Бис ону дыңнааш, баарывыс кадып, чуглуп-ла турар улус бис. *(Үзүктелишишкин.)* Мопс дээрге ыт ийик чоп, Семен Семенович.

Семен Семенович. Оон?

Серафима Ильинична. Кижилер мопс чивес чүве-дир ийин.

Семен Семенович. Оон?

Серафима Ильинична. А немецтер чипкен-дир.

Семен Семенович. Оон?

Серафима Ильинична. Ол-ла-дыр-ла.

Семен Семенович. Ол-ла бе?

Серафима Ильинична. Авай-авай, чүнү чугаалап бээр кижги боор мен?

А бо база каттырынчыг таварылга, ооң-биле дөмейзимээр.

Семен Семенович. Ооң орнунга чорупкан болзуңарза аа, Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Баарыңар кадып өлүр силер, Семен Семенович.

Семен Семенович. Шаптык катпаңар, чайым чогул. Көрүп тур силер ышкажыл.

Серафима Ильинична. Чок, дыцнаңар даан. Карактарыңарга чуруштунар. Дайын чылдарында бистиң суурга туттурган турк чурттан турган, туттурган аан. Контузиялааш. Бистиң шериглер контузиялап каан. Даады-ла бажын мынчаар чайып чоруур. Каттырынчыын чүү дээр ону. Чүнү канчаарыл? Билип каапкан бис. Кежээ дүжер-ле, хамык улус-даа чыгып алыр, кым хлеб, кым куйга тудуп алгаш, олче чоруп-ла каар. Оон чедип келгеш, хлебче, куйгаже көргүскеш, «Чиксеп тур сен бе?» деп айтырар. Турк-даа орус куйга чиксээш пат-ла боор, а орустап шыдавас. Тура халааш, аштаанындан сүрээдеп, бажын мынчаар чайып туруп бээр. Бодаарга-ла, «чок» дээн ышкаш чайып турар аан. А улус дээрге чүгле ону манап турган болур. Ынчап баарга-ла, шупту улус аыш-чемин дедир ораап алгаш: «Че харын, чиксесес болзунза, шоруң ыйнаан» дээш, чоруптар. Ой, ол хөөкүй туркту кыжырып каттыржып турувуста канчаар ону. Кандыг-дыр?

Семен Семенович. Бо дораан моон арлып чоруңар. Мени билдинер бе?

Серафима Ильинична. Канчап бардыңар, канчап бардыңар, Семен Семенович? А бо база бир таварылга, оваадай байырлалы болуп турда, болган.

Семен Семенович тура халып кээр, демир-үжүктү, саазынны болгаш будук саазын сегирит алыр.

Адыр, адыр. Кай баарыңар ол, Семен Семенович? (Соондан ыдып-ла каар.) Александр Благословенный бир еврейни шивээ эжинге кыстырыпкан-дыр.

Семен Семенович кожазында орээлче маңнап чоруптар.

Чээрби бирги көргүзүг

Серафима Ильинична чааскаан, эжик баарында.

Серафима Ильинична. Чазыкпады. Оон ыңай каттырынчыг төөгү лерни кайыын алыр кижини боор мен. Халап болду-ла! (Ооң соондан маңнап чоруптар.)

Чээрби ийиги көргүзүг

Александр Петровичиниң өрээлинден Александр Петрович Калабушкин, Мария Лукьяновна база Маргарита Ивановна үнүп кээр.

Александр Петрович. Чоруулуңар, дүрген чоруулуңар, Маргарита Ивановна.

Мария Лукьяновна. Сеняны чааскаандырзын кааптарга кайыын боор!
Александр Петрович. Ажырбас чүве-дир ийинц, кат-нези бар-ла болгай.
чанында. Корпаңар даан, Мария Лукьяновна, аваңарны өөредип
каан кижидир мен ийин.

Чээрби үшкү көргүзүг

*Кожазында орээлден Семен Семенович будук кудар сава, бийир,
саазын тудуп алган үнүп келир.*

Семен Семенович (*эжикче үүнчө алгырар*). Ам бир катап мопс дугайында
чугаалаар болзуңарза, кежиңерни диригге-ле союп кааптар
болдур мен ийин! Кижидирин турбаңар! Кырган албыс боор
бо. (*Эжикти хааптар. Стол чанынга кылаштап келгеш, саазынын
хере чадып алыр. Тондүр бижип эгелээр.*) Буруудатпазын диледим.
Подсекальников.

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

Бирги көжегеде турган ол-ла өрээл. Шунту чүвени аайлап каан.

Бирги көргүзүг

*Семен Семенович дыка улуг трубаңы экин ажыр кедип алгаш,
сандайда саадапкан олурад. Мурнунда – ажыдып каан дептер.*

*Кыдыында сандайларда Мария Лукьяновна биле Серафима
Ильинична олурад.*

Семен Семенович (*номчуур.*) «Бирги эге». Ады «Канчаар ойнаарыл».
«Соктаар-баска ойнаарда, үш салааның комбинациязын
ажыглаар. Бирги салаа бирги клапанда, ийиги салаа ийиги
клапанда, үшкү салаа үшкү клапанда». Адыр. «Киир үрүп турда,
си деп нота үнүп кээр». (*Үрер, база катап үрер.*) Бо кандаай чүвөл?
Агаар бар, үн чок.

Серафима Ильинична. Ол-дур, Мария, чугаалап турдум. Ол кончуг
соктаар-бастан чөгени бээр болза...

Семен Семенович. Адыр, адыр, адыр! Бо-дур. Агаар үндүреринге
хамаарышкан «Канчаар үрерил» деп эге. «Агаарны шын үндүрер
дизе, мен, үн талазы-биле бүгү делегейде сураглыг чурукчу Теодор
Гуго Шульц, бөдүүн болгаш чиик өртектиг арга сүмелеп тур
мен. Солун саазынындан хензиг кескиндени ора соп алгаш, ону
дылыңар кырынга салып алыңар».

Серафима Ильинична. Дыл кырынга?

Семен Семенович. Дыл кырынга, Серафима Ильинична. Каям,
«Известияны» эккелиңерем.

Серафима Ильинична солун тудун алган мацнап кээр.

Ора сонгуңар.

Мария Лукьяновна. Бичииден, бичииден, авай.

Семен Семенович. Ам бээр салынгыңар, Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Кандыг-дыр, Семен Семенович, дузалап тур бе?

Семен Семенович. О-о, у-а-ы үү-ээ-и, у-а-ы о-у-а. У-а-ы, у-а-ы о-у-а аа.

Мария Лукьяновна. Чүү?

Семен Семенович. Аа-а а-ай.

Мария Лукьяновна. Чүү?

Семен Семенович. Аа-а а-ай, и-и.

Мария Лукьяновна. Чүү дидиң, Сенечка, билип чадап кагдым.

Семен Семенович *(саазынны үндүр дүкпүрүпкеш.)* Аамай кадай дидим. Ам билдиң бе? Орустап чугааладым ышкажыл --- улаштыр номчуңар деп аан. «Эрги солундан бичии кескиндени ора тырткаш, дылыңар кырынга салып алыңар». Улаштыр чүү-дүр?

Мария Лукьяновна. Улаштыр, Сенечка, мынча дээп-дир *(номчуур)*. «Ол саазынны үндүр дүкпүрүптүңөр. Үндүр дүкпүрүп тура, эриннериңер кандыг байдалга турарын сактып алыңар. Аксыңарны шак ынчаар тудуп алгаш, дүкпүргениңер дег, улаштыр үрүңер». Ол-ла-дыр.

Семен Семенович. Оожум че, кичээнгеиңи бээр. *(Солундан саазын ора тыртын алып.)* Кедээр туруңар, Серафима Ильинична. *(Дылыңче салып алып. Үндүр дүкпүрүптөр. Үрүп эгелээр.)* Аза-ла алзын! Болдунмайн тур.

Серафима Ильинична. Дой-даа төнгөн-дир. Чөгенип эгеледи.

Семен Семенович база катал дүкпүрер. Үрер деп турар.

Мария Лукьяновна. Өршээ бурган! Шынап-ла бар болзунза, үндөн анаа чорудуп көр.

Ол душта орээлди трубаның коргунчуг алгызы долуп эгелээр.

Серафима Ильинична. Бар деп сеңээ чугааладым чоп. Бо-дур, бадыткалы.

Семен Семенович. Мария, ажылыңдан үзе санажып ал. Моон соңгаар ажылдавас сен.

Мария Лукьяновна. Чүгө?

Серафима Ильинична. Канчап амыдыраар улус бис?

Семен Семенович. Баш удур шупту чүвени санап, түңнөп алдым. Айда беш акша бежен көпөөк өртектиг чээрби хире концерт эрттириптер болзумза... Ол дээрге бир чылда... Адыр аа. *(Кармактарын үжөп)*

эгелээр.) Бир черде санан каан кижн мен. *(Саазын уштун эжээр.)* Бо-дур. Дыцнапар. *(Саазынны чазын турар. Номчун эгелээр.)* «Мээң өлүмү...» *(Узуктетишикин.)* Чок, бо эвес-тир. *(Кармактан алып. Өске саазын уштун эжээр.)* Бо-дур бо, бижип каан, көрүңер. «Чыда шалыңым муң үш чүс чээрби акша болур». Ийе-с. А силер — канчап амыдыраар улус бис деп.

Серафима Ильинична. Ам-лаа өөренип албадынар ышкажыл. Семен Семенович.

Семен Семенович. Менээ ам ол дээрге, Серафима Ильинична, чаңгыс дүкпүрер чүве-дир. *(Саазынны ап алып. Дүкпүрүптөр. Үрер. Труба алгырын турар.)* Дыцнадыңар бе. Серафима Ильинична? Трубаның ачызында бисче кайгамчыктын чуртталга катан элини кел чор. Бодан безин көр даан, Марня, кайы хире эки-дир. Концерттен хөй акшалың чаның келген, чымчак диванга олура дүшкөш: «Че, чүл, шала-чуурлар бөгүң келди бе?» — «Келбейн канчаар, Семен Семенович». — «А мээң көрүп кааным статуяны салып алдыңар бе?» — «Статуяны база садып алдывыс, Семен Семенович». — «Кайгамчык-тыр, каям, менээ гоголь-могольдан». Чуртталга ышкажыл. Ынчангаш бо минутадан эгелээш, менээ ийи-дугаар соонда ам чаа чугаалааным гоголь-могольду хүннүң-не бээрин неген тур мен. Гоголь-моголь, бир дугаарында, хөрөк чымчадыр, ийи дугаарында, мээң сагыжымга тааржыр-дыр, гоголь-моголь аан. Билдиңер бе?

Мария Лукьяновна. Чуургалар өртээ дыка аар чүве-дир ийин, Сенечка.

Семен Семенович. Кымга өртээ аар чүвөл? Менден өске кымның кандың херээ чүвөл? Кым ам акша ажылдап турарыл, сен бе азы мен бе?

Серафима Ильинична. Ажыы-биле чугаалаарга...

Семен Семенович. Баш удур планнап каан кичээлдерге кезээде шагтык каткан чоруур силер силер, Серафима Ильинична. Сөс каржып, маргыжарының орнунга хөгжүмден дыцнап олуларыңар кай. *(Үрер.)* Чогаадыкчы хей-аът кириң турар үелерде, бажың ишти шыпшың турар ужурлуг чүве-дир. *(Номчун турар.)* «Гаммалар. Гамма дээрге хөгжүмнүң хини-дир. Ук хинни ажып эргкеш, хөгжүмчү кылдыр төрүттүңер силер». Ол-ла-дыр, төндүр өөренип алырым ол-дур. «Гамманы шын өөренип алырда, мен, үн талазы-биле бүгү делегейге сураглыг Теодор Гуго Шульц, силерге эң-не чиик өртектиг органы сүмелеп тур мен. Эң чиик өртектиг ро... *(Арынны ажар.)* яльдан садып алыңар». Чүү рояль?

Мария Лукьяновна, Серафима Ильинична. Чүү рояль?

Семен Семенович. Адыр, адыр. Мананар шүве. Ындыг болбас ужурлуг. «Силерге эң чиик өртектиг органы сүмелеп тур мен. Эң чиик өртектиг ро... *(Арыннар чытыына бербээт бе дээш хынат, арынны ажар.)* ... яльдан садып алыңар». Ол кандаай чүвөл? Адыр шүве.

Рояльды канчаары ол дээр сен? *(Номчуур.)* «Тайылбырларда гамманың канчаар ойнаарын бижип каан. Ону рояльга ойнапкан, трубага ол-ла хевээр үндүрүптүңер». Ол кандыг аайлыг чүвөл, эштер? Чүү деп чүвөл бо? Ол дээрге ол-ла-дыр дээни ол-дур. Ынчап кээрге, хамык чүвө төнгөн-дир. Ынчап кээрге... Сойлук боор бо! Кол-ла чүвө үн талазы-биле чурукчу де. Чурукчу эвес, а куурумчу-дур сен, Теодор. Идегет-тир сен... хиниң-биле кады. *(Дептерни ора тыртып турар.)* Маша! Машенька! Серафима Ильинична! Рояль садып алыр акшам бар эвес. Ол мээң-биле чүну канчап каан-дыр? Мен олче, камгалалдың якорюнге дег көрүп турдум чоп. Мен труба өттүр келир үемни көрүп турдум.

Серафима Ильинична. Оожургап алыңар че. Чоор силер ону, Семен Семенович.

Семен Семенович. Улаштыр канчап чурттаар улус боор бис, Серафима Ильинична? Кым акша ажылдап эккээрил, Машенька?

Мария Лукьяновна. Ол дугайын бодава даан, Сенечка, мен ажылдап эккелгей-ле мен.

Серафима Ильинична. Машаның шалыңыңга кайы хире амыдыраптывыс, оон ыңай база амыдырапкай-ла бис.

Семен Семенович. Ах, Машаныңга амыдырап турган бис дидинер бе? Мен кандыг-даа хамаарылга чок ышкажыл мен, Серафима Ильинична? Чүгле чаңгыс чүүлдү кичээнгейге албайн барып-тыр силер, Серафима Ильинична: акшаны ол белен чүүлге ажылдап ап турган деп. Бо аяктарны кым садып туржук, Серафима Ильинична? Мен садып турдум. Бо тавактарны кым садып туржук, Серафима Ильинична? Мен садып турдум. Бо тавактар буступ каар болза, Мария, чаа тавактар садарыңга акшаң чедер бе?

Мария Лукьяновна. Чедер, Сенечка, чедер.

Семен Семенович. Чедер бе?

Мария Лукьяновна. Чедер.

Семен Семенович *(тавактарны шалаже буза октаптар.)* Көрүпкей бис харын. А аяктар буступ каар болза, Мария, чаа аяктар садарыңга акшаң чедер бе?

Мария Лукьяновна. Ой, четпес.

Семен Семенович. Четпес бе? Ынчаарга мынчаар чурттаан херээ чоктур. Ынчап кээрге, мен... Моон ырап чоруңар. Бо дораан чоруңар дидир мен. Дөмей-ле бис үшке бичии шалың кайын чедер чүвөл.

Мария Лукьяновна. Ол чүү дээриң ол, Сенечка, бурган өршээ. Биске база четчир, сеңээ база, Сеня, четчир.

Семен Семенович. Аяктарга четпейн турда, Мария, меңээ канчап чедер чүвөл?

Мария Лукьяновна. Чеде бээр, Сенечка, чеде бээр.

Семен Семенович. Чедэ бээр? *(Аяктарны буза шааптар.)* Көрүпкей бис харын. А бо ваза бустун каар болза, Мария, чаа ваза садарынга акшаң чедер бе?

Серафима Ильинична. Четпес де.

Мария Лукьяновна. Четпес, Сенечка, четпес.

Семен Семенович. Ах, четпес де? Ынчаарга моон чоруп чорунар.

Мария Лукьяновна. Согар-даа болзунза, чорбас мен.

Семен Семенович. Чорбас сен бе?

Мария Лукьяновна. Чорбас мен.

Семен Семенович. Көрүпкей бис харын. *(Вазаны буза шааптар.)*

Мария Лукьяновна. Сенечка, аяк-саваның шунгузун бузар сен бе?

Семен Семенович. Бузар мен ийе.

Мария Лукьяновна. Бузар сен бе?

Семен Семенович. Бузар мен ийе.

Мария Лукьяновна. Көрүпкей бис харын. *(Көрүнчүктү буза шааптар.)*

Семен Семенович. Сен... менээ... өг ээзинге... Чогум черле чүү болуп турар чүвөл? Бурган өршээ. Өршээп көрүңер, мен чааскаан артыксап тур мен, моон чоруптунар. Улуу-биле дилеп тур мен. Улуу-биле дилеп тур мен. Өршээп көрүңер, чоруптунар. Дилеп тур мен.

Мария Лукьяновна биле Серафима Ильинична өске орээлче чоруптарлар. Семен Семенович оларның соондан эжикти хааптар.

Ийги көргүзүг

Семен Семенович чааскаан.

Семен Семенович. Шунгу чүве бузук... аяктар... тавактар... чуртталга... кижичуртталгазы. Чуртталга бузулган, а ыглаар кижичок. Делегей... Октаргай... Кижичөрөлгетен... Хааржак... а хааржак соонда ийичижичи, ол-ла-дыр-ла, кижичөрөлгетени. *(Столчанынга чедипкээр.)* Машаның шалыңыга кайы хире үр амыдыраптывыс, оон-даа ынай амыдыраптар бис. *(Хааржакты ажыдыптар.)* Амыдыраптар бис. *(Револьверни уштуп эжкээр.)* Азы? *(Карманындан саазын уштуп эжкээр. Столга салып каар.)* Азы? *(Тура халыыр.)* Чок, өршээп көрүңер, амыдырап шыдавас бис. *(Револьверни чулчургайынга чытыыр тудар. Көрүжү саазынче кээп дүжер. Холун бадырыптар. Саазынты ап алыр. Нолчур.)* Бо-дур, Сеня, гоголь-могolloң. *(Караан шийиптер. Ол үеде эжикти бир-ле кижичыка дааштыг соктап эгетээр. Семен Семенович револьверин ооргазының артынче чажырыптар.)* Кымыл? Кым?

Эжик ажыттына бээр, орүүлче Аристарх Доминикович Гранд - Скубик кирип кээр.

Үшкү көргүзүг

Ооргазының артында револьверлиг Семен Семенович биле Аристарх Доминикович.

Аристарх Доминикович. Буруулуг болдум. Шаптык катпадым бе? Бир эвес, буруудатпайн көрүңер, чай чок болзуңарза, ажырбас, уламчылаңар.

Семен Семенович. Ажырбас-с. Далаштайн тур мен. Силер чогуум... чүнүн ужун чор силер?

Аристарх Доминикович. Баштай айтырыптайн, чөпшээреп көрүңер: кымның-биле чугаалажыр аас-кежиктиг кижини боор мен?

Семен Семенович. Дем аан... кым ийик моң... Подсекальников-биле.

Аристарх Доминикович. Дыка-ла өөрүнчүг-дур. Сонуургаптайн, чөпшээреп көрүңер: бооланыр деп турар Подсекальников дээрзи силер силер бе?

Семен Семенович. Кым ынча диди? Ок даадым, чок, соора чугаалаптым. Ам-на ок-боо шыгжаан дээш хоругдап каары ол-дур. Мен эвес-тир мен. Шын-на сөзүм, мен эвес-тир мен.

Аристарх Доминикович. Шынап бе? Канчап ындыг болган чоор? Адрези бо-ла-дыр, оон ыңай... *(Саазынны эскерип каар.)* Адыр, мананар. *(Саазынны тудуп алыр.)* Бижип каан тур ышкажыл бо. *(Номчуур.)* «Мээң өлүмүмге кымны-даа буруудатпазын диледим». Адын безин салып каан: Подсекальников. Подсекальников силер силер бе?

Семен Семенович. Мен-дир мен. Алды ай эдип-чазаар ажылдар.

Аристарх Доминикович. Ол-ла-дыр-ла. Ынчап-мынчап турган херээ чүү боор. Ынчанмас чоор, хамааты Подсекальников. «Кымны-даа буруудатпазын диледим» деп ол кандаай чүвөл? Силер сыр дедир, буруудадыр база катап буруудадыр ужурлуг силер, хамааты Подсекальников. Бооланыр деп турар-дыр силер, көрүңер даан. Эки-дир. Кайгамчык-тыр. Бооланып-ла көрүңер. Чүгле бооланырда, хөй-ниитижи кижини ышкаш кылдыр бооланыр ужурлуг силер. Чааскаан эвес мен дээрзин утпаңар, хамааты Подсекальников. Долгандыр көрүңер даан. Бистин интеллигенциявысче көрүп көрүңер даан. Чүнү көрүп тур силер? Дыка хөйүнү. Чүнү дыңнап тур силер? Чүнү-даа эвес. Чүгө чүнү-даа дыңнавайн турар деп силер? Чүгө дээрге ол ыттавайн турар боорга. А чүгө ол ыттавайн турарыл ынчаш? Чүгө дизе ону ыттавас кылдыр албадап турар. А өлгөн кижини ыттавас кылдыр албадаары болдунмас-ла болгай, хамааты

Подсекальников. Өлгөн кижиге боду-ла чугааланы бербес-ле болза. Амгы үеде, хамааты Подсекальников, дириг кижиниң чугаалап шыдавас чүүлүн, чүгле өлгөн кижиге чугаалап шыдаар апарган. Мен силерге, өлгөн кижиге ышкаш кылдыр келдим, хамааты Подсекальников. Мен силерге орус интеллигенцияның мурнундан келдим.

Семен Семенович. Таныжың алганымга дыка өөрүп тур мен. Бээр олуруп саадаңар.

Аристарх Доминикович. Чуртталга-биле байырлажып турарыңар, хамааты Подсекальников, дыка чөптүг-дүр: шынап-ла чурттаан херээ чүү боор. Ынчалза-даа чурттаан херээ чок дээрзинге бир-ле кижиге буруулуг-ла болгай. Мен ол дугайын чугаалап шыдавастыр мен, а силер, хамааты Подсекальников, шыдаар-дыр силер. Силерниң ам чидирер чүңөр-даа чок болгай. Силерге ам чүү-даа коргунчуг эвес. Силер ам хостуг силер, хамааты Подсекальников. Ынчангаш меңээ дорт, дидим харыыдан бериңер, хамааты Подсекальников: кымны буруудадып тур силер?

Семен Семенович. Мен бе?

Аристарх Доминикович. Ийе.

Семен Семенович. Теодор Гуго Шульцту.

Аристарх Доминикович. Ол дээрге Коминтернден бир-ле кижиге боор аа? Ындыг, ийе, ол база буруулуг. Ынчалза-даа ол чааскаан эвес-ле болгай, хамааты Подсекальников. Силер хей-ле ону чааскаандырзын буруудадып турар силер. Силер оларның шуптузун буруудадыңар. Бодап турарымга, силер чүү дээш бооланып турарыңарны чедир билбейн турар хевирлиг силер. Чөпшээрээр болзуңарза, тайылбырлап берейн.

Семен Семенович. Ажырбас, ийе. Чугаалаңар.

Аристарх Доминикович. Силер шын дээш өлүрүңер ол-дур, хамааты Подсекальников.

Семен Семенович. Эки бодал-дыр, ийе.

Аристарх Доминикович. Арай чүгле шын манапас-ла болгай, хамааты Подсекальников. Ынчангаш дүргөн өлүңер. Бо чагааны ам ора соп октапкаш, өске чагаадан бижинер. Ишти-хөңнүңер өйүп чоруур бодалдарны шуптузун ажыт-чажыт чокка бижип калыңар. Буруудадыр ужурлуг кижилерни шыдаар шааңар-биле буруудадыңар. Бисти камгалаңар. Интеллигенция дээш туржуп, чазакка дорт, дидим айтырыгдан салыңар: биче сеткилдиг, билдилег болгаш эртемниг Аристарх Доминикович Гранд-Скубикти чүге күрүне тудуунга кириштирбейн турар силер?

Семен Семенович. Кымны?

Аристарх Доминикович. Аристарх Доминикович Гранд-Скубикти. Тирелеп бижиир.

Семен Семенович. Ол кым чувел?

Аристарх Доминикович. Мен-дир мен. А кажан мындыг чагаа бижни кааш, хамааты Подсекальников, бооланы бээр болзуңарза, маадыр кылдыр бооланы берген болур силер. Силерниң бооланыпкан даажыңар бүгү Россияга чаңгыланы бээр. Ол бүгү чурттуң удуп чыдар арын-нүүрүн оттуруптар. Ол бистиң ниитилеливисти уштап-баштаар кыйгырыг апаар. Силерниң адыңар чон аразыңга дыргын тарай бээр. Силерниң өлүмүнер диспуттарның эң-не чугула темазы апаар. Силерниң чурууңарны солуннарга парлаар, а силер бодуңар, хамааты Подсекальников, лозунг апаар силер.

Семен Семенович. Солунун аа, Аристарх Доминикович. Улаштырыңар, улаштырыңар. Ам-даа, Аристарх Доминикович.

Аристарх Доминикович. Бүгү Россияның интеллигенциязы силерниң сөөлгү орукче үдеп чедип кээр, хамааты Подсекальников. Силерни чурттуң эң билдингир кижилери көдүрүп алгаш, кылаштаар. Силерни чүзүн-баазын боодалдар шуглаптар, хамааты Подсекальников. Кавай сөөрткен тергенерни янзы-бүрү чечектер-биле каастап каар, а ак-ак чонактарлыг аъттар, хамааты Подсекальников, силерни хөөрже чедирип каар.

Семен Семенович. Эх! Чуртталга ышкажыл!

Аристарх Доминикович. Херек болза, бодум-даа болза бооланы бээр ийик мен, хамааты Подсекальников, ынчалза-даа, хай бооп, шыдавас-тыр мен. Принцип аайы-биле шыдавас-тыр мен. *(Шагыңче коор.)* Ынчаарга мынчаар дугуржуп алыылыңар. Силер сөөлгү чагааңарның кыска допчузун шорбарлапкаш... чок, ооң орнунга мен бодум бижип бэйн, а силер чүгле адыңар салгаш, бооланыптыңар.

Семен Семенович. Чок-чок, ажырбас, мен бодум.

Аристарх Доминикович. Силер Пожарский-дир силер. Силер Минин-дир силер, хамааты Подсекальников. Силер — күчүтен-дир силер. Орус интеллигенцияның өмүнээзинден силерни куспактап каарын чөпшээрер көрүңер. *(Куспактаар.)* Авам чок апаарга безин, ыглаваан кижин мен. Мээң кээргенчиг авам аан, хамааты Подсекальников. А ам... Ам... *(Ыглап чоруптар.)*

Дөрткү көргүзүг

Семен Семенович чааскаан.

Семен Семенович. Өлүп каар мен. Шупту улус дээш өлүп каар мен. Ак чонактарлыг аъттар дээш база. Албан өлүп каар мен. Саазын кайда барды? *(Дилеп турар.)* Мен ам оларның шуптузунуң бар-чок хир-багын коптарып эккэйн. Саазын кайда барды? Шуптузун

буруудадып каантайн. *(Дилеп турар.)* Ол-ла-дыр-ла, аяаңар дола берди. Ам-на коргун сирилеңер, чарашнайлар. Мен ам шунгу шынны бижип каар мен. Канчаар бар болдур, шак-ла ыңчаар. Менде ол шын кара эңдерик. *(Дилеп турар.)* Чоп кончуг хоранныг чоор! Чүү мындыг амыдырал чүвел аан бо. Шын бар, а шынга херек саазын чок. *(Эжикке кылаштап кээр. Ажыдыттар.)* Ол-ла-дыр, чоруурум ол-дур.

Бешки көргүзүг

Эжиктен Мария Лукьяновна биле Серафима Ильинична маңап үнүп келирлер.

Мария Лукьяновна. Кайнаар?

Семен Семенович. Саазын тып алырым ол. Шынга херек саазын. Меңээ шляпа биле акшадан ап берилер, Серафима Ильинична. А сен, Маша, бодуңче көрүп көр даап. Көрүп көр. Ынчанмас чоор. Меңээ кижилер кээп турар чүве ышкажыл, интеллигенция аан. Хензиг ол барымдаа безин, Маша, харыысалга негээр-ле болгай.

Мария Лукьяновна. Чүнү канчаар кижилер мен ыңчаш, Сенечка?

Семен Семенович. Кандыг-бир ызыткыыштан чажыңга кадап алзыңза, азы, чүвени канчап билер, бажың чуп ал. Подсекальникова деп фамилия эдилеп турар мен деп утпа. Ол ам бир-ле чүве-биле холбаалыг ышкажыл.

Серафима Ильинична аңаа шляпа биле акша ап бээр.

Че, ам хостуг силер, чемненер өрээлче барыңар.

Мария Лукьяновна биле Серафима Ильинична чоруттар.

Алдыгы көргүзүг

Семен Семенович шляпазын кедип турар. Көрүнчүк бүзүндүзүн кодүрүп алыр. Корүнчүктенер.

Семен Семенович. Шынап-ла, Пожарскийге дөмей бир-ле чүве менде бар-дыр. Мининге база. Ынчалза-даа Минин, Пожарскийге бодаарга, арай эвээш-даа ышкаш.

Чедиги көргүзүг

Серафима Ильинична *(бажын уштуп экелгеш).* Силерге бир херээжен келди, Семен Семенович.

Семен Семенович. Кирип келзин.

Сески көргүзүг

Орээлче Клеопатра Максимовна кирип кээр.

Клеопатра Максимовна. Мсье Подсекальников дээрге силер силер бе?

Семен Семенович. Вуй, мадам. Амы-хуузунда бодум-дур мен.

Клеопатра Максимовна. Мээң-биле таныжып алыңар. *(Холун сунар.)*

Клеопатра Максимовна. Ынчалза-даа силер мени анаа Капочка деп болур силер.

Семен Семенович. Өршээ дадай!

Клеопатра Максимовна. Ам, таныжып алганда, силерден чаңгыс дилег кылыр бодап тур мен.

Семен Семенович. Ажырбас, ийе, чугааланаңар. Чүнүң-биле дузалап болур мен?

Клеопатра Максимовна. Дээрги Подсекальников, силер дөмей-ле бооланыр деп турар-ла болгай силер. Ынчангаш мен дээш бооланы бериңерем.

Семен Семенович. Силер дээш?

Клеопатра Максимовна. Чүгле бодуңарны бодаваңар даан, мсье Подсекальников. Мен дээш бооланыптыңар даан.

Семен Семенович. Буруудатпаңар, шыдавас мен. Өске кижиге азап кааптым.

Клеопатра Максимовна. Кымга азап кааптыңар? Раиса Филипповнага бе? Ой, чүге? Канчап бардыңар! Мсье Подсекальников. Бир эвес силер шак ол куяк дээш бооланыптар болзуңарза, Олег Леонидович мени каапкай. Ооң орнунга мени дээш бооланыптыңар даан, Олег Леонидович ол херээженни кааптар кылдыр. Чүге дээрге Олег Леонидович эстет кижидир ийин. а Раиса Филипповна дээрге эшти ыт ышкажыл. Ону мен силерге, романтик болгаш, чугаалап тур мен. Ол херээжен мага-бодунуң курлурунга шыдавайн, ижип орган аяаның эрин буза ызырып кааптар. Ол херээжен аңаа бодунуң мага-бодун ошкадыксаар. а ол база ооң мага-бодун ошкаксаар, чүгле мага-бодун, мага-бодун база катап мага-бодун. Мен, сыр дедир, ооң сагыш-сеткилинге ынак мен, ол база мээң сагыш-сеткилимге ынак болзун деп күзээр мен, сагыш-сеткилге, сагыш-сеткилге база катап сагыш-сеткилге. Сагыш-сеткил дээш туржуңар, дээрги Подсекальников, мен дээш бооланыптыңар. Ынакшылды катап диргизиңер. Романтиканы диргизиңер. Ынчан... Чүс-чүс аныяк кыстар силерниң хааржааңар чанынга чыгып келир, мсье Подсекальников, чүс-чүс аныяк оолдар боттарының хоюг-чымчак эгиннеринге силерни көдүрүп алыр, а кайгамчыктыг чараш херээженнер...

Семен Семенович. Ак чонактарлыг...

Клеопатра Максимовна. Чүнү-чүнү?

- Семен Семенович.** Буруулуг болдум, Клеопатра Максимовна, бодалдарга алзы берип-тир мен.
- Клеопатра Максимовна.** Канчап? Мындыг дораан бе? Тенекшей-дир силер аа, мсье Подсекальников. Чок, чок, чок, кижн чыттаваңар.
- Семен Семенович.** Бүзүрөп-даа көрүңөр...
- Клеопатра Максимовна.** Бүзүрээр мен, бүзүрээр. Ынчалза-даа Раиса Филипповнаны утгуптар ужурлуг силер, билдинер бе?
- Семен Семенович.** Раиса Филипповна деп кижн көрүп-даа көрбөөн кижн мен.
- Клеопатра Максимовна.** Ах, көрбөдиңер дедаан. Ынчаарга көрүптер силер. Көрүптер силер, көөр-даа силер. Ам бээр маңнап келзе хөңнү. Ол силерге бодунуң иштнн мактап шаг боор болдур ийнн. Ол ону каяа-даа кезүүде чарлап чоруур кижн. Чүглө ооң оозу көк меге-дир ийнн, мсье Подсекальников, ооң ишти анаа ижин ышкаш ижин-не болгай. Бүзүрөп-даа көрүңөр. Ооң кадында ижин дээрге арын эвес. Езулуг арын дээрге... Бээр келиңер даан. Көрүп тур силер бе?
- Семен Семенович.** Чок.
- Клеопатра Максимовна.** Чок? Бир эвес маңаа, мсье Подсекальников, мээң арным чаражы көзүлбөс болза, мээңиңче бараалыңар, ынчан көрүп каар силер. Мээң орунум кырында чурук бар. Угааныңар ышкыныптар силер. Көрүпкеш, ол-ла дораан: «Клеопатра Максимовна, кайгамчыктыг-ла чараш-тыр силер» деп алгырыптар силер.
- Семен Семенович.** Таанда, шын чоор бе?
- Клеопатра Максимовна.** Бүзүрөп-даа көрүңөр. Ол-ла чериңерге сээденеп каар силер. Че, бараалыңар. Чоруулуңар, мсье Подсекальников. Бажыңга кофелеп ора, бижиптер силер.
- Семен Семенович.** Бижиптер? Чүңү?
- Клеопатра Максимовна.** Бодап турар бодалдарыңарны шуптузун. Силерни бодумнуң чаражым-биле чыттыр шаапканымны, менден харыы ап шыдавазыңарны билгеш, харалаан, бооланып деп турарыңарны. Силерни өөредири катгырынчыг чүве-дир, дээрги Подсекальников, силер дээрге эстет кижн ышкажыл силер. Силер романтик ийик силер чоп, шын ийик бе?
- Семен Семенович.** Ийе. Шагда-ла.
- Клеопатра Максимовна.** Ол-ла-дыр, көрбөс силер бе. Ынчаарга чоруулуңар, мсье Подсекальников, бо дораан чоруулуңар.

Тоску көргүзүг

Мария Лукьянова кирип кээр. Холунда суглуг таз, саваң болгаш кеш-дүрбүүр тудуп алган.

Клеопатра Максимовна. Домей-ле чоруур апарган-дыр силер, шала чууру ол ышкажыл, мые Подсекальников.

Мария Лукьяновна. Шала эвес, а баш чуур деп турар чүве-дир.

Клеопатра Максимовна. Силер-биле чугаалашпайн турар чүве-дир. Бо чүү мындыг туразы улуг херэежен чүвөл бо?

Семен Семенович. Бо дээрге... Бо дээрге...

Мария Лукьяновна дараазында өрээлче эрте бээр.

Семен Семенович. Мээң паптанчым-дыр, Клеопатра Максимовна.

Онгу көргүзүг

Серфима Ильинична кирип кээр. Ширбиши биле хүл-узар тудуп алган.

Серфима Ильинична. Кай баарыңар ол? Самовар хайныр деп барды. Шайлап алыңар.

Семен Семенович. Фу, аза-ла алзын! Мындыг-дыр, Сима. Силер маңа аштанып кааптыңар, а мен бо кадын-биле кофе ижип чоруптум. Бо дээрге... паптанчының авазы-дыр ийин, Клеопатра Максимовна. Че, чорун орап бис бе?

Чоруптарлар.

Он бирги көргүзүг

Мария Лукьяновна биле Серфима Ильинична.

Серфима Ильинична. Өршээ дадай, Машенька, шунту чүве төнүп калды-даа ышкаш. Сеня дээш сагышсыравас болзунза, ажырбастыр.

Мария Лукьяновна. Сагышсыравас харыым чогул. Чунуп-даа алзымза, бодум бодум эвес ышкаш мен аан. Калдыкшыл сулараан, кылык база баксыраан-дыр.

Серфима Ильинична. Кылык-даа канчаар, саваны көрзүңзе, он ийи акша буступ калды. Ол-дур. Шилдин хөйүн. Стол адаанда. Орун адаанда. Халап чүве-дир аа. (*Ширбиши-биле орун адаанче кире бээр.*)

Он ийиги көргүзүг

Өрээлче Егорушка кирип келгеш, ол-бо корзунер. Кым-даа чок. Кожя өрээлден сугуң моштулааны база Мария Лукьяновнаның тыныштааны дыңналыр. Эжик чаыңга Егорушка бут баштап келгеш, шооча үдүңчө бакылай бээр.

Ол үеде Серфима Ильинична орун адаандан үнүп кээр.

Серафима Ильинична. Кандыг кончуг чүдөк улус силер? Херээжен кижн бажын азы, кым билнр чүвел, оон-даа үен-даян чүвелернн чуп турда, келеннн турар!

Егорушка. Мен ол үтче, Серафима Ильинична, маркссчн көрүш-биле көрүп турдум, а ол көрүштө кандыг-даа бужар чүве чок.

Серафима Ильинична. Ындыг болза, ол көрүш онзагай ышкажыл, өскээр көөр, ындыг бе?

Егорушка. Чүгле өскээр база эвес, харын-даа сыр деднр суг апаар. Бодумга чеже-даа катап шенеднм. Чижээ, кудумчуга кылаштап бар чоруңда, уткуштур бнр, дем аан, херээжен кел чыдар днжнк. Херээженде үндүрүк-кннрнк черлер, ындыг-мындыг шыйыглар эндернк-ле болгай. А чаражы -- кнжн шыдажыр арга чок, карактарың шыйнпкеш, тыныштап-ла эгелээр сен. Ынчалза-даа доктаай дүшкеш, «адырам, ам олче, Серафима Ильннчнна, маркссчн көрүш-биле көрүптейн» деп боданыпкаш... көрүптөр сен. Оон чүү деп бодаар силер, Серафима Ильннчнна? Ооң шупту чараш-каазы-даа тоглап каар, херээжен кнжн дыка чүдөк апаар, тайылбырлаары безнн берге-днр. Мээң ам чырык чер кырында адааргаар чүм-даа чок. Мен ам шупту чүвеже бо көрүш-биле көрүп шыдаар мен. Серафима Ильннчнна, силерже ол көрүш-биле көрүптейн бе?

Серафима Ильннчнна. Өршээ дадай, соксаңар.

Егорушка. Дөмей-ле көрүптөр мен.

Серафима Ильннчнна. Дузалажыңар!

Он үшкү көргүзүг

Серафима Ильннчнна, Егорушка, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Чүү болду?

Серафима Ильннчнна. Егорушка көрүш-биле көөрүңге чеде бердн.

Мария Лукьяновна. Ол чүү дээрнң ол, авай, кандыг көрүш-биле?

Егорушка. Маркссчн, Мария Лукьяновна. Экнн.

Мария Лукьяновна. Херектнг чор сен бе, Егорушка, азы анаа бе?

Егорушка. Чартык секке хамаарыштыр чор мен, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Кандыг чартык сек?

Егорушка. Мен, Мария Лукьяновна, чогаалчы апардым. Солунче бнр чүүл бнжнп алдым, чүгле чартык сектернн каяа салырын билбестнр мен.

Мария Лукьяновна. Байыр чеднрнп тур мен. А кудаң кажан болурул, Егорушка?

Егорушка. Кандыг куда, Мария Лукьяновна?

Мария Лукьяновна. Чогаалчы апарганыңны бодаарга, ынакшыый берген-днр сен. Музаң тыптып келген-днр, Егорушка.

Егорушка. Мишини тур мен, тынгыи келди, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Ынчаарга кымыл ол? Ады кым, Егорушка?

Егорушка. Музаныц бе?

Мария Лукьяновна. Ийе.

Егорушка. Александр Петрович Калабушкин.

Серафима Ильинична. Авай-ачай! Сээдеңней берип-тир.

Егорушка. Миннип тур мен, сээдеңней бердим, Серафима Ильинична.

Кажан-даа чогаалчы апаар деп бодавайн чораан кижиге мен, ынчалза-даа ону көрүп каан соонда, ол-ла-дыр-ла — болган. Ол мени сорук киирер-дир, Мария Лукьяновна, холум безин демир-үжүктү боду-ла ызырып алгаш, бижип-ле, бижип-ле, бижип-ле туруп бээр.

Серафима Ильинична. Чүзү-биле сени сорук киирер-дир ынчаш. Егорушка?

Егорушка. Эротизми-биле, Серафима Ильинична. Мен солунче ол дугайында бижип кагдым.

Мария Лукьяновна. Чүнү бижип кагдың ынчаш, Егорушка?

Егорушка. Чартык сектерни салчып бээр болунарза, номчуп берип болур мен. Эгези мындыг. *(Номчуур.)* «Бистиң солуннуң хамааты редакторунга совет албан чериниң курьеринден. Хүнде былчактар бар деп эртеденнер бадыткап каан-на болгай. Эр-кыс харылзаа талазы-биле шак ындыг былчак «Кызыл Бомонд» деп сесерликте деңзиниң, күш хынаар херекселдиң база тирниң эргелекчизи Александр Петрович Калабушкин болуп турар. Курьерлерге күш хынаар херекселдиң херээ чок, чүге дээрге бис күжүвүстү хамааты дайынынга ажилчиннарның хосталгазы дээш демиселге хынап каапкан бис; тирге хамаарыштыр алыр болза, тир чайны өттүр ажилдаваан, хааглыг турган. Тир хаашкыныг, а курьерлер боолаксал турар. А ол үеде Александр Калабушкин Маргарита Ивановна-биле, туразы улуг аскыр дег, рестораннап олурар-дыр. Бистиң редактор ооң эр-кыс харылзаалар талазы-биле сула салдынчак чоруун бодунуң демир холдары-биле сегирип алгаш, дазылындан тура соп эккээр дээрзинге бүзүрээр бис». Адаанда мынча дээн: «Үжен беш муң курьер ат салган».

Мария Лукьяновна. Шынап-ла үжен беш муң курьер ат салганы ол бе?

Егорушка. Чок, чааскаан ат салдым.

Серафима Ильинична. Ынчаарга чүге үжен беш муң курьер деп кааны ол?

Егорушка. Ол дээрге мээң псевдонимим-дир, Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Угааныңар шынап-ла чана берип-тир, Егор Тимофеевич. Канчап ыятпас улус силер. Кандыг-даа чылдагаан чокка улус мегелеп турар.

Он дорткү көргүзүг

Орүүлчө Александр Петрович, Маргарита Ивановна кире халып кээр.

Александр Петрович. Мария Лукьяновна, ашааңар кайыл, мында бе?

Мария Лукьяновна. Кончуг таптыг чедип келдиңер. Дүргеденер, эш Калабушкин. Егор чедип келди. Оон-биле чугаалажып көрүңерем.

Александр Петрович. Чаа. Чүү болду, Егор Тимофеевич?

Егорушка. Чүү болган? Мындыг чүве болган-дыр, эш Калабушкин. «Туразы улуг аскыр дег, ресторанда олулар-дыр». Чартык сек каая турар-дыр, чүү деп бодаар силер?

Александр Петрович. Дегниң соонга.

Егорушка. Дегниң соонга. Чаа, четтирдим. Редакцияже маңнаайн.
(Маңнап чоруттар.)

Он бешки көргүзүг

Мария Лукьяновна, Серафима Ильинична, Александр Петрович, Маргарита Ивановна.

Мария Лукьяновна. Чүнү канчап кааныңар ол? Бижик билбес кижиге дузалашкаш, бажыңарже суг кудуп алдыңар ышкажыл, Александр Петрович. Ол “туразы улуг аскыр” кым дээрзин билбес улус силер бе, Александр Петрович?

Александр Петрович. Чок. Кым чүвөл?

Мария Лукьяновна. Силер-дир силер.

Александр Петрович. Мен?

Маргарита Ивановна. Мегеленме. Чүү эшти-биле олурдуң, миннип тур?!

Александр Петрович. Сээң-биле ыйнаан, Маргарита Ивановна.

Серафима Ильинична. Силерниң-биле, силерниң-биле.

Мария Лукьяновна. Ынча деп каан чорду, ийе. Силерни база, тирни база бижип каан чорду, Маргарита Ивановна.

Александр Петрович. Бо дораан ону туткаш, бээр эккелиңер. Оон ыңай тир албан ажыттыңар деп чугаалаңар. Халчыңар, халчыңар, оон башка четтирбейн баар.

Мария Лукьяновна биле Серафима Ильинична маңнажып чоруп каарлар.

Он алдыгы көргүзүг

Александр Петрович, Маргарита Ивановна.

Александр Петрович. Чүнү канчаар бис ам?

Маргарита Ивановна. Шунту чүве анаа апаар-дыр ийин, ажырбас. Сени

ам моон сонгаар улуска базындыртнас мен. Чоруулу че, калган киживисти сактыылы.

Калабушкинниң орээлинче чоруптарлар.

Он чедиги көргүзүг

Эът садыгжызы Н и к и ф о р А р с е н т ь е в и ч П у г а ч е в кирип кээр.

Пугачев. Элдеп чүве-дир аа — кым-даа чок.

Он сески көргүзүг

Чогаалчы В и к т о р В и к т о р о в и ч кирип кээр.

Виктор Викторович. Хамааты Подсекальников дээрзи силер силер бе?

Пугачев. Чок, бодум ону манап тур мен.

Виктор Викторович. Ындыг бе. Ындыг болза ындыг-дыр.

Он тоску көргүзүг

Е л п и д и й лама кирип кээр.

Елпидий башкы. Буруулуг болдум, Подсекальников — силер силер бе?

Виктор Викторович. Чок, мен эвес-тир мен.

Елпидий башкы. Ынчаарга силер силер бе?

Пугачев. Чок.

Чээрбиги көргүзүг

А р и с т а р х Д о м и н и к о в и ч Г р а н д - С к у б и к кирип кээр.

Елпидий башкы. Бо боор оң. Подсекальников дээрге силер силер бе?

Аристарх Доминикович. Чок, ол чүү дээриңер ол.

Чээрби бирги көргүзүг

А л е к с а н д р П е т р о в и ч бодунуң өрээлинден үнүп кээр. Шупту олче маңнажыптар.

Аристарх Доминикович. Александр Петрович!

Пугачев. Эш Калабушкин!

Чээрби ийиги көргүзүг

Өрээлче Р а и с а Ф и л и п п о в н а казыргыландыр халып кирип кээр.

Раиса Филипповна. Ам-на туттуруп алдыңар бе, эш Калабушкин. Бо дораан мээң он беш акшам эгидиңер.

Александр Петрович. Улус мурнунга бо канчап бардыңар, Раиса Филипповна?

Раиса Филипповна. А силер чүгө шахер-махерлер кылып турар силер ынчаш? Силер мени мегелеп турган силер, эш Калабушкин. Ол кончуг Подсекальниковуңар-биле улус мегелеп турар кандаай улус силер? Силерге акшаны чүү дээш берген ийик мен? Демги эшти дээш бооланзын дээш бе? Меңээ чүнү аазаан ийик силер, эш Калабушкин? Ону мен ажыглаар болдум чоп, а херек кырында ону Клеопатра Максимовна ажыглап тур ышкажыл.

Виктор Викторович. Буруулуг болдум! Канчап ындыг болду — Клеопатра Максимовна деп? Силер меңээ аазадыңар чоп, эш Калабушкин?

Елпидий башкы. Оларга база аазаан улус силер бе, эш Калабушкин? Ынчаарга мен чүү дээш төлөөн кижини мен?

Александр Петрович. Эштер, лотерея биледин садып ап тура, чүү дээш төлөп турар силер? Халас кежик дээш. Шенээринге киржир дээш, эштер. Подсекальников-биле таварылгада база ындыг. Өлүр дээн киживис ам дээрезинде дириг-дир, а өлүр бетинде арттырар чагаалар эндерик. Силерден өске база дыка хөй улус төлөөн чүве-дир ийин. Көрзүңерзе, кандыг-кандыг чагаалар бар-дыр. «Нациям дээш өлүрүм ол, еврейлер мени чулуп чипти». «Саң-хөө инспекторунуң дүржок аажызынга шыдашпайн өлүрүм ол». «Мээң өлүмүмге бистиң ынак совет чазаавыстан аңгыда, кымны-даа буруудатпазын диледим» дээш оон-даа ыңай. Шупту чагааларны аңаа саналдаар бис, а оларның, эштер, кайызын шилип алырын — билбес мен.

Аристарх Доминикович. Ол шилип каапкан кижини, эштер. Ол интеллигенция дээш бооланыр болду. Мен ооң-биле ам чаа-ла ол дугайты чугаалаштым.

Александр Петрович. Тураңар улгадып турбаңар, Аристарх Доминикович. Силер өске клиентилер-биле бир деңге хөделир ужурлуг турган улус-тур силер.

Аристарх Доминикович. Ол хамык клиентилериңерге өске өлүр кижиден тып бериңер — манап тургайлар аан.

Александр Петрович. Силер база манаптыңар.

Аристарх Доминикович. Орус интеллигенцияга хамаарыштыр алыр болза, ол моон соңгаар манап шыдавас.

Пугачев. А садыглажылга, силерни-биле алырга, шыдаар ышкажыл?

Виктор Викторович. А ыдыктыг уран чүүл?

Елпидий башкы. А чүдүлгө?

Раиса Филипповна. А ынакшыл? Ам үнү чок ынакшыл үези апарган ышкажыл. Бо шагда эрлер ынакшыл үезинде шуут чугааланмас, чүглө шүжүлээр-дир. Шын, шын, чүглө шүжүлээр. Ону өөренип көөрүн дилэйн, эштер.

Аристарх Доминикович. Ооң орнунга силер, эргим эштер, бистиң интеллигенциявыс чүл ол дээрзин бодап көрүңер даан. Амгы үеде интеллигенция пролетариаттың гареминде ак кештиг кул кыс апарган-на болгай.

Пугачев. Ынчаар болза, амгы үеде садыглажылга --- пролетариаттың гареминде кара кештиг кул кыс-тыр.

Виктор Викторович. Ынчаар болза, амгы үеде уран чүүл --- пролетариаттың гареминде кызыл кештиг кул кыс-тыр.

Пугачев. «Уран чүүл, уран чүүл» деп-ле турар бо кандаай улус силер? Амгы үеде садыглажылга дээрге база уран чүүл ышкажыл.

Виктор Викторович. А чүге силер үргүлчү «садыглажылга, садыглажылга» деп-ле турар улус силер? Амгы үеде уран чүүл дээрге база садыглажылга-дыр. Чүге дээрге бистер, чогаалчылар аан, хөгжүмчүлөр ышкаш чурттап чор бис. Бис стол артында олуруп алган, үргүлчү-ле байырлал хөгжүмү ойнап чоруур-дур бис. Аалчыларга байырлал хөгжүмү, ээлерге байырлал хөгжүмү. Мен барабанчы эвес, а Толстой болуксап тур мен!

Аристарх Доминикович. Бисти база бичии када дыцнап көрүңер. Бисти база, эштер.

Елпидий башкы. Бис аныяк-өскенни чаалап алыр ужурлуг бис.

Аристарх Доминикович. Шын-дыр, а канчаар?

Виктор Викторович. Канчаар деп че? Идеялар-биле болбайн канчаар.

Аристарх Доминикович. Шагда ону канчаар кылып турган ийик, сактып келиңер даан. Шаанда кижилер идеялыг турган болгаш, ол дээш өлүрүңге безин белен турганнар. Амгы үеде өлүксээр күзелдиг кижилерде идея чок, а идеялыг кижилерниң өлүксээр күзелин чоктур. Ооң-биле демисежир херек. Биске бөгүн, кажангызындан артык, идеология дээш өлүр кижилер херек.

Елпидий башкы. Өлүр дээш кижилер бистиң дээрбевисче сугдан кудун. Биске ажыктыг чүүлден кызын.

Пугачев. Бистиинче деп чугаалаксаан боор силер.

Виктор Викторович. Ийе, бистиинче, ынчалза-даа силерниинче эвес.

Аристарх Доминикович. Чүге силерниинче чүвөл, чүге бистиинче эвес чүвөл?

Виктор Викторович. Чүге дээрге силерниинче эвес, а бистиинче чүве-дир.

Елпидий башкы. Чок, бистиинче.

Пугачев. Чок, бистиинче.

Александр Петрович. Оожум, оожум, эштер. Силер шуптуңар чаңгыс дээрбеден-не болгай силер, маргышкан херээ чүү боор. Ооң орнунга ону шупту деңге ажыгланар.

Раиса Филипповна. Шуптувуска чаңгыс борбак өлүр кижилер чедишпестир.

Виктор Викторович. Биске өлүр кижиге боду чугула эвес чүве-дир. Өлүр кижиден чүү артып каары чугула чүве-дир.

Пугачев. Өлүр кижиден чүү-даа артпас.

Виктор Викторович. Чок, артып каар.

Пугачев. Чүү артып каарып ынчаш?

Виктор Викторович. Шыйлашкын. Бо-дур, эштер, күш. Мөңгө ажылдакчы, шыйлашкын. Шыйлашкын союп чоруткаш, хемирип-ле эгелээр.

Пугачев. Чүнү хемирип?

Виктор Викторович. Эң-не кошкак кижиден эгелеп алзын. Силер душ бооп Федя Питуниини таныыр силер бе?

Аристарх Доминикович. Кым чүвөл ол?

Виктор Викторович. Кайгамчыктыг кижиге чүве. Эки кижиге. Ынчалза-даа бир-ле муңгаралдыг аан, эштер. Олче шыйлашкындан оскунуптар херек. Чаңгыс шыйлашкындан. Шыйлашкыннарның канчаар өзүп-көвүдээрин билер силер бе?

Чээрби үшкү көргүзүг

Семен Семенович кирип кээр.

Семен Семенович. Меңээ чор силер бе?

Аристарх Доминикович. Бо улус, хамааты Подсекальников, силерниң кайгамчыктыг шиитпириңер дугайында билип алгаш, силерге боттарының магадаанын илередир дээш келдилер.

Пугачев. Силер бистиң сөөлгү идегеливис-тир силер, Семен Семенович.

Елпидий башкы. Силер бистиң үе-чергевис-тир силер. Хинчектедиң шаажылаткан камгалакчы-дыр силер.

Виктор Викторович. Маадыр-дыр силер.

Раиса Филипповна. Силер мээң ынак маадырым-дыр силер.

Семен Семенович. Ол чүү дээринер ол, мен дээрге...

Раиса Филипповна. Эпчоксунмаңар, силер — маадыр-дыр силер.

Аристарх Доминикович. Кажан бооланыр деп шиитпирлеп алдыңар, Семен Семенович?

Семен Семенович. Ам-даа шиитпирлеп албадым.

Раиса Филипповна. Өршээп көрүңер, эпчоксунмаңар даан.

Аристарх Доминикович. Даарта он ийи шакта болза, кандыг-дыр?

Семен Семенович. Даарта?

Аристарх Доминикович. Даартага чедир соңгаарладып кааптыңар, Семен Семенович.

Елпидий башкы. Бис силерни ажаап каар бис.

Пугачев. Бис силерниң сөөлгү шайлалганар эрттирип бээр бис, Семен Семенович.

Виктор Викторович. Бис силерге хүндүткелдин шупту езулалдарып кылып бээр бис, хамааты Подсекальников.

Аристарх Доминикович. Даарта он шакта болза, кандыг-дыр?

Семен Семенович. Даарта он шакта?

Аристарх Доминикович. Шайлалга аан.

Семен Семенович. Ах, шайлалга бе... Ийе, ажырбас-тыр.

Аристарх Доминикович. Ынчаарга мынча деп дугуржуп алыылыңар.

Даарта он шакта үдеп эгелей бээр бис, а таптыг-ла он ийи шак турда, орукче аъттаныптар силер.

Семен Семенович. Орукче? Кайнаар?

Аристарх Доминикович. Чүү дээр чүвел аан. Кайнаар-даа эвесче...

билдинмесче... Бис силерни манаар бис...

Семен Семенович. Эргим эштер, орукту билбес кижидир мен ийин.

Аристарх Доминикович. Силерни ап чедип кээр бис, Семен Семенович.

Че, байырлыг.

Чоруптарлар.

Чээрби дөрткү көргүзүг

Семен Семенович чааскаан.

Семен Семенович. Даарта орукче. Идик-хепти чыып алыр болза эки-дир.

Портсигар... мону акымче чорудуптар мен... Елецче. Тонну база...

база-ла акымче... часкы-күскү... шокар чүвүр... Чок, чүвүрнү

бодум кедип алыр мен... шайлалга баарда. Шайлалгага шокар

чүвүр эки көстүр-дүр ийин.

Чээрби бешки көргүзүг

Серафима Ильинична биле Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Фу, быжып калдывыс. Егор Тимофеичиге арай деп-ле четтивис.

Семен Семенович. Чүвүрнү баскаш, дыдыкты чамап калыңар. Даарта кедер мен, Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Хей черге чүвүр чамаан херээ чүү боор? Ону кедип алгаш, кай баар силер, Семен Семенович?

Семен Семенович. Дем аан... мен... ажылга кирип алырым ол.

Мария Лукьяновна. Ол чүү дээриң ол, Сеня? Кажан?

Семен Семенович. Даарта, таптыг-ла он ийи шак турда.

Мария Лукьяновна. Ам-на. Кандыг чер-дир ынчаш? Түр када бе?

Семен Семенович. Чок, олчаан хевирлиг чорду, кезээ мөңгедө.

Мария Лукьяновна. Авай, илиириң изит шымда. Чүвүрнү баскаш, чамап бээр бис, Сеня.

Мария Лукьяновна биле Серафима Ильинична чүвүрнү тудуп алгаш ыңай болурлар.

Чээрби алдыгы көргүзүг

Семен Семенович чааскап.

Семен Семенович. Даарга таптыг-ла дал дүш турда. Он ийи шакта болза, он ийи шак чартыкта мээң-биле чүү болурул? Харын-даа он ийи шак беште? Чүү? Кым харыылап бээрил? Кым?

Чээрби чедиги көргүзүг

Кырган кадай биле аныяк эр кирип кээр. Эрниц холунда бичии боошкун бар.

Кырган кадай. Бо оол силерниинге бичии када олура кааптар болза, ажырбас ирги бе?

Семен Семенович. Кым?

Кырган кадай. Анисья угбайның чээни-дир ийин, чаа келген. А Анисьяның эжи шоочалыг аан. Силерниинге бичии олурупсун, а мен дыка дүрген ооң даай-авазынче маңнааш кэйн шүве. Шаптык катпас, дыка томаанныг кижичүве, Семен Семенович, көдээден.

Семен Семенович. Олулар болза, олулар ыйнаан.

Кырган кадай чоруптар. Аныяк эр олуруп алыр.

Чээрби сески көргүзүг

Үзүктелишикин.

Семен Семенович. Чүү деп бодаар силер, дунмам? Адыр аа, үзе кирбөңөр, баштай боданып алыңар. Бодап көрүңер даан, даарга он ийи шакта револьверни тудуп алган дижик силер. Адыр шүве, үзе кирбөңөр. Охаай. Тудуп алгаш... хоолайны аксыңарже супкан силер. Чок, ындыг эвес, ам-даа суп турар силер. Эки-дир. Суп турар силер. Суп турар силер. Суп алдыңар. Супкан соонда, ол-ла дораан секунда тыптып кээр. Секундаже философчу көрүш-биле көрээлиңер. Секунда деп чүл? Шык-шак-тыр. Ийе, шык-шак. А шык биле шактын аразында хана турар. Ийе-ийе, хана аан, тодаргайлаарга, револьверниц хоолайы. Билип тур силер бе? Хоолай аан. Мында шык. Мында шак. А бо шык дээрге шупту чүве-дир, а бо шак дээрге чүү-даа эвес-тир. Чүү-даа э-вес. Билип тур силер бе? Чүге? Чүге дээрге мында мажы бар. Мажыже философчу көрүш-биле көрүптүңер. Көрүп тур силер. Көрүп кагдыңар. Базыпкан-дыр силер. Ынчан чык-дарс дээр. Ынчап кээрге, чык дээрге — шык, а дарс дээрге — шак болур-дур. Мен шык биле чыкка хамаарышкан шупту чүвени билип тур мен, а шак биле дарска хамаарышкан чүвени билип шыдавас-тыр мен. Шык — мен бо бодум-биле, кадайым-биле, кат-иём-биле, хүн-биле, агаар болгаш суг-биле

мен, ол билдингир. Шак — мен кадайым-биле эвес мен... че харын кадайым-биле эвес дээрзин билип тур мен, кат-ием-биле эвес мен... че, ол оон-даа эки билдингир, ынчалза-даа бодум бодум-биле эвес мен — ону шуут билип шыдавас-тыр мен. Канчап мен бодум-биле эвес боор кижиге мен? Билип тур силер бе, мен аан, мен? Мен бодум. Подсекальников. Ки-жи. Кижиге философчу көрүш-биле көрээлинер. Дарвин биске кургаг саннар дылынга кижиге дээрге клетка-дыр деп бадыткап каан-на болгай. Өршээп көрүнер, үзе кирбенеер. Кижиге дээрге клетка-дыр. А шак ол клетка иштинде сүнезин хинчектенип чыдар. Мен ону билип тур мен. Боолаптар силер, ол боолаашкын-биле клетканы буза адыптар силер, ынчан оон сүнезин ужуп үнүп келир. Ужуп үнүп бар чыдар. Ужуп бар чыдар. Ужуп бар чыткаш, ол «Осанна! Осанна!» деп алгырар. Че, оон бурган ону бодунче кый деп алгаш, айтырар: «Кымны сен?» — «Подсекальниковтуу», — «Хинчектендин бе?» — «Хинчектендим», — «Че, ынчаарга баргаш, самна». Оон соонда сүнезин ырлап, самнап-на эгелээр. *(Ырлап турар.)* «Дээрлерде дээди бурганга алдар, алдар! Чер кырынга тайбын чорук, энерел сеткил мөңгөжизин». Мен ону кончуг эки билип тур мен. А бир эвес клетка куруг болза, чүл ынчаш? Бир эвес сүнезин чок болза? Чүү болурул ынчан? Канчаарыл ынчан? Канчаарыл, чүү деп бодаар силер? Өлүм соонда чуртталга бар бе азы чок бе? Мен силерден айтырып тур мен? *(Ону силгип турар.)* Силерден айтырып тур мен — бар бе азы чок бе? Бар бе азы чок бе? Харыылаңар дидим. Харыылаңар.

Кырган кадай кирип кээр.

Чээрби тоску көргүзүг

Семен Семенович, кырган кадай, аныяк эр.

Кырган кадай. Чаа, Семен Семенович, четтирдим. Өрээл дүлгүүрүн ап алгаш келдим. Оон башка бо хөөкүй дүлей кижиге-дир ийин, үнү база чок. Чаа, четтирдивис че, четтирдивис.

Чоруптарлар.

Семен Семенович. Ынчаарга даарта он ийи шакта ышкажыл.

(Уланчылыг. Уланчызы дараазында дугаарда).

Очулганың автору Салим МОНГУШ.

Назым ДОРЖУ

ХОЛ ИЗИН БУТ ЧАНДЫР БАСПАС!

Доржу Назым Монгушович 1970 чылдың сентябрь 9-та Өвүр кожууннун Хандагайты сумузунга төрүттүнгөн. Хандагайтының ортумак школазының доозукчузу. Тываның күрүне университетинин филология факультедин 1999 чылда дооскан. 2000 чылдан тура КТРК “Тыва”-да ажилдап чоруур. Өг-бүлелиг, ийи ажы-төлдүг.

Тываның сураглыг шүлүкчүзү, Горький аттыг литература институтунун бир дугаар тыва доозукчузу Монгуш Доржунун дун оглу Назым Доржу (ачазы оон адын улуг турк шүлүкчү Назым Хикмет-биле атташ кылдыр адаан) тыва улустун “хол изин бут чандыр баспас” дээр үлегер домаан бадыткап болур кижидир дээрзинге идегел улуг. Адаанда парлап чырытканывыс шүлүктерден Монгуш Доржунун “Чойганмаазының” болгаш өске-даа чогаалдарының кижидир сеткилин хөлзедип кээр агымы үзүлбээн-дир деп түңнел үндүрүп болур. Тываның эн дээр дээн лириктиг шүлүкчүлеринин бирээзи Монгуш Доржунун дорт салгакчызы Назым Доржуга бодал-сагыжын илередирде, кандыгдаа темадан, жанрдан чалданмай, кижинин бүгү бодун негеп кээр, берге-даа болза, чоннун угаан-медерелинге, сагыш-сеткилинге чугула херек чогаадыкчы ажил-ишке бодунун оруун тып, ада-өгбениң, бойдустун чаяп кааны салым-чаянын моон-даа соңгаар сайзырадырын күзеп, оруу ак, чоруу чогуңгур болзун деп йөрээп тур бис!

Редакция

УЛААТАЙЫМГА

Улаатайым, өскөн хемим,
Улуг шинчилгени эртип тур сен.
Арат чоннуң кадыы дээш,
Аян-чорук хөгжүзүн дээш,
Академиктер хынап турду.

Эгүүр шагның хамы-даа,
Эртемниг, ак халаттыы-даа
Чалап алган аржаан сугнун
Чажытгарын шинчидилер.

Өгбелерим бурун шагдан
Өртемчейде амылыгга
Өзүм-биле кадыкшылды,
Өргүүр хемни эскергеннер.

Салгалдары ыдык черин
Сагызын дег ээлеп чорзун.
Мөңгүннелчек дамдыларын
Мөңгө шагда элбек болзун!

Аржаан бышкан айында-ла
Аал-ораным, чуртумайдан
Амыр-дышты, кадыкшылды
Авыралдап сурап чор мен.

Эртине хемим, дамдың безин
Эргеленип ижеримге,
Чүрээм кеми, баарда сорбу
Чүге-ле ийик, — уттундурар.

Өгбелерим манап билир.
Өйлүг шагның чайынында
Хоорай черден уруглары
Коштунчупкан чанып келир.

Саңын салган санында-ла,
Шаанак-артыш, айыс-йөрээл
Шала кедээр, бедиктерже,
Шамбалаже ужуккан дег.

Хоорай черден хоочуларны
Хооруп көрөм, төрээн черим!
Хоор чонум сеткил-чүрээн
Хоозуралдан камгалап көр.

Шоргалардан баткан дамдың —
Шонуп кыпкан эртинен-дир!
Чалгып баткан Улаатайым,
Чаштанчың-даа — буян-чол-дур!

Муң-муң чылда Оңгулугже
Муңчулганнар үнөр болза,
Амы-боттуң хилинчээнден
Ала-чайгаар адырлыр дээр.

Кызыл-Чарык бедииндиве
Кырган-дижең калгыыр болза,
Эвээш дизе, беш-даа чылды
Эгининден шывадаар дээр.

“Чүс- чүс чылда чурттаза” деп
Чүрек хөөкүй күзей-даа бээр...
Ажы-төлүм менди чорза,
Ал-бодум-даа канчаар ону...

Хандагайтым хадымарлап,
Караам шоозун эргелетти,
Карак чаштыг өскөн черим
Катап-катап ханып көрдүм.

Тээли бажын булут шыпкан,
Дески арттар көзүлбестээн.
Кара-Хая, Бора-Шайым
Хайыралыг өскөн черим...

Успа-Хөлүм чалгылгарын
Удур көрүп шыдавадым.
Талыгырда чиргилчинни
Далай ол деп бодап кагдым...

Өскөн черим эргип келгеш,
Өкпе-чүрээм ажыш кынды —
Ышсыг чыттан, кара хөөден
Ыым тудуп шыдавадым...

Көк каъдым – хүл-ле-ыйба,
Хөөленген, өртең болду.
Сактырымга, өьрттүң ыжы
Сагыш-чүрээм долган ышкаш...

Чүрээм өйген кударалды
Сүзүүм харын оожуктурду —
“Дүвүреве, чериң-чуртун
Дүжүп бербес, ажырбас оң.

Чүзүн-баазын чечектери
Чүткүп үнер өйү келир!
Кара хөө дег сагыштыглар
Канчаар болду, ол-ла кончуг”...

Өртең сүрген мугулайны,
Өрттеткенни кээргеп ор мен
Өгбе Деңгер эргип келир,
Өртең чүрээ өзүм болбас...

Хоюм соондан ойнап өскөн
Ховуларым соомда калды...
Деспек каътче, Белдирдиве,
Дедир ээрин күзеп чор мен...

Хайыралыг Улаатайым!
Катап кээрим кандыг-ла ийик?
Башкы Тербис, Соңгу Тербис
Байырлажып, бажын чайды...

Улаатайым, өскөн хемим,
Улуг тынып аъттанза-даа,
Арат чонга кежик сөннээн
Арыг күжүң ыдыкшыдып,
Алдын сууңну алгап чор мен.

Улаатай, 2013 чылдың 7 ай

Өлүрүн күзевес мен.
Өкпөң чүрээм өртемчейге,
Ээргийштелген бүрү ышкаш,
Эстип чидерге-даа — өлүм чок

Сылдыстыгда шылаан чүрээм
Частың чодураазы-биле кады
Сырынныгда тоглап дүшсе-даа,
Чамбы-дипте өлүм чок.

Чүгө дизе чүректерде
Мөңгө Идгел бар.
Чүгө дизе чүректерде
Мөңгө Ынакшыл бар.

АВАМГА

Эргим авай, ээргийжиң хоюг үнүңгө
Эргеленип, удугулап чораан-даа мен.
Ээлгир чымчак, чассыдып кээр салааларың
Эвээш эвес аржыылдарны аргып чораан.

Аткан данда ээргийжиң туруптарга.
Атпаңнаан чаш дуңмам оолак оттуп келгеш,
“Авай, акый, садик ам барбас мен” деп
Аттыг кыннып, чаңнай аарак чулчуруур-даа.

Харын ийе, чарылган бол, ачам база
Хайыралыг, ынакшылдың сөстөринге
Хаяалыгда харыылааны ээргийжиңни
Кажан-даа утпайн, сактып чораан чорду.

Ажырбас оң, өршээп кагдың, ам ол чок-тур.
Арыг чырык бедиктерже үне берди...
Ынакшааннар сеткилинче сылдыстарны
Ыдык Дээрден ыры кылдыр саарып ор боор.

Эргим авай, оолдарың доруккан-дыр,
Ээргийжиңниң хоюг үнү чүрээвисте...
Ээлгир чымчак, суук чараш салааларың
Энчек-чоорган кежээниң-не сырывастаан.

Энзирээн бажыңында чааскаан ор сен,
Эрткен-барган үсн бодап сактырыңга,
Ээрген ыттар, сыйдыстар-даа чаржалажыр,
Эжик дагжап, оолдарың-даа чанганзыг боор.

Хоорайже көжүп кээп көр, ойталава,
Хоор чонуң аалдап кээрлер, үзүлбестер.
Ээн бажыңдан чырыткылыг сактыгышыңың –
Ээргиижиң база утпайн ап ал, авай...

Хирлиг подъезд, кидирээш тепке.
Чүрээм хөөкүй, тиккиле даан.
Чүс-даа чылды негевес мен.....
Хиним Черден үзүлбезин.

Алдын хүнүмге, мөңгүн айымга
Ам-даа чедир пөкпедим
Ажы-төлүмге, эргимимге,
Ам-даа чедир пөкпедим...

Шокарлаан даш ханалардан
Шорааннары ажыттыңган!
Ак-көк дээрлери хаяаланган,
Авыралдыг Дываажаңы бе?

Ал-бодум оожургаан,
Аарыг чүрээм, эргимим,
Авай, кайда сен?
Ачай, кады силер бе?

Ак-көк Мөңгө Дээрлерим,
Авыралдыг Чаяакчым!
Ажы-төлүмнү, эргимимни
Ам каары арай эрте-ле боор.

Хензиг салымымда
Херии базым кылбадым.
Хеймер кызым, оглумга
Херектиг мен, өршээп көр.

Чаптың, кырган-дижеңнің
Чажын дамды-даа төкпедим.
Арат чонну оорлап,
Аксы-боскун кеспедим.

Аныяк чүрээм камнавайн,
Ынакшылды-ла ырлап чордум.
Ыраагынга-даа, чоогунга-даа,
Алызындан ынак-тыр мен.

Хирлиг подъезд. Кидирээш тепке.
Чүрек тиккилээр. Дүрген дуза.
Чүктөп көдүргөн бир-ле кижиле...
Хиним Черге тудуштурган эмчи.

Ак-көк Мөңгө Дээрим,
Авыралдыг Чаяакчым!
Ажы-төлүмден, эргимимден
Ам чарлыры арай-ла эрте...

Хаяалардан ачам үнү
Катап-катап чаңгыланыр.
Каптагайдан ачам сөзү
Хайыралыг чассыдар-дыр.

Өвүр черниң сарыг шады,
Өлең сизген сыртың болду.
Хүүрек даажы сеткилимге
Хүннүң чыгыгы дагжап чору.

Бир-ле кежээ сүзүү оорлаан
Бижээчини өршээп кагдын,
Чүс-чүс чылда чурттаар эвес,
Чүрээ дөмей турувуттар.

Өлүм биле өлүм дөмей,
Өртемечейге төрүттүнгөн,
Өвүрүмче эглип кээр мен,
Өлең сизген сыртыым болур.

Хаяаларга ынчан, ачай,
Катап мени уткуп аар сен.
Каптагайдан ачам сөзү
Хайыралыг чассыдар-дыр...

Ийе, ынакшылым сыгап, чаннып-чашпып,
Ийлээн чүрээмни хилинчектеп-ле чордум.
Ийи кижиниң каттышпас салым-чолун
Ийленип ушкан чодураазы-даа,
Имиртиңниң сылдызы-даа билир турган.

Аас-кежиң сурап чорааныңдан бээр,
Азып-тенип, каш удаа аайлашпады.
Удур-дедир сонуургашкан оолдарың
Узун, чараш, чоргаарланыр сыныңга
Ууттунмас човулаңны чүктеткен-дир.

Оду чайнаан кудумчуга ында-хаая
Овур-хевириңни эскерер мен.
Ойнай-сылдай албан дужуп кээр сен.
Овуузунуг оттар чыраан карактарың
Оюн оя чурттавааныңны чажырбастар.

Бөмбүрзекте оду чайнаан кудумчуга
Бөгүн катап бис ийи душкан-даа бол,
Паркта чодураавыс шагда-ла сынган...
«Байырлыг че, эргимим» дээш,
Баскан оруум сылдызынче углаптар мен.

Ийе, ынакшылым сыгап, чаннып-чашпып,
Ийлээн чрээмни хилинчектеп-ле чордум.
Узун, чараш, чоргаарланыр сыныңга
Ууттунмас аас-кежик сураар орукту
Имиртиңниң сылдызы айтып-ла чорзунам.

Сырынныгда эрик черде
Чодураалар частып турда,
Чолдуг чылдар база катап
Сылдыстыгда эглип келди.

Эргим чылдар сактыышкыны
Эрткен оруум чырытканзыг,
Эрги айның херелдери
Ээргииштелдир саарылганзыг.

«Кажан чоор... Ынчан» деп
Харын... утпаан-на боор силер...
Утказы чок сөстөримниң
Ужу-кыдыын дыңнадыңар.

Хөглүг дүннүң дургузунда
Хөктүг болган чадавас мен,
Хөлүн эрттир чектевейн,
Хөлзээнимни өршээп көргөр.

Элээн чылдар эрткен-даа бол,
Эпчоксуна дилээр-дир мен,
Сээдең бодал, шыны херек,
Сеткилимде туруп көрбээн

Болчаг чокта, чарлыышкын чок,
Бодуңарда буруу-даа чок,
«Эргимим» дээр эргем чогуң
Эгезинден билип чордум.

Эрткен чылдар эглип келбес,
Ээргииштелдир эстей берген,
Эрги айның херелдери
Эргим шырай сагындырбас.

Сырынныгда эрик черде
Чечектелген чодураалар
Сени, мени манагзынгаһ,
Сылдыстыгда тоглай бержик.

«Чечектелген назынымда
 Сеткилицини өргээниң дээш
 Четтирдим» дээн минниишкинниг
 Харыы болган каш-ла сөстөн
 Харлыг кыжын сагыжымда
 Кайгамчык час саглаңнаанзыг...

Бо-ла-дыр-ла... харыың алдым,
 Болчаг-даа чок, манаг-даа чок...
 Ынакшылым... ам чажыт эвес.
 Бораанныг кыш дургузунда
 Ынаныштыг чагаам сөзүн
 Ында-хаая сактыр боор сен.

Чуртталганың шуудун бодааш,
 Чурумалдыг чайгы айда
 База катап аккыр харлыг
 Бажың каастаар думаалайлыг
 Душканыңга барып аарың
 Тура чокка сонургаттың.

Чааскаанзыргай чуртталгадан
 Чарлып аары — күзелиң ол.
 Кежээниң-не эжиң дыңнаар
 Кеземчени эжиң билбес.
 Өске кижээ бердингенни
 Өршээрге-даа, эглип келбес.

Чуртталгада чүү-даа турар,
 Чугаалаарга, амыр харын.
 Аксың-кежиин бо удаада
 Ам-на харын салбайн көрем,
 Амдыы кеткен думаалайың
 Ак орууңну каастаар болзун.

Эргеленген бир-ле кижин
 Эжимейлеп, бир-ле күзүн
 Эрткен үң сегиртирге,
 Эриг баарың өйгүжеге,
 Эрик черде чодурааны
 Эргеленип чоктаар боор сен.

База катап дужарывыс
Салым-чолдуң чаңы билир,
Базым санай сенден ыраар
Сагыш-сеткил менде чогуң,
Ынакшылым чажыттарын
Ында-хаая сактыр боор сен.

Хөглүг хүлүмзүрүүң, эгениг чок көрүжүң
Хөй-ле чажыттарны сыгап турганзыг-дыр.
Хары ынакшылың халыынныг дашказы
Харлыг чүрээм эргизери берге-ле боор.

Ойнай-сылдай сеткил-хөңнүмнү айтырбайн көр.
Орай сылдыс, айдың дүннерни сагындырбайн көр.
Сагыжымда чодураалар тоглай бержик чоп,
«Сарыым» дээрге, эмин эрттир бүзүревейн көр.

Күзелдеринг талыгырда, билир мен, ийе.
Күжүр эжим, ишти-хөңнүң кударалын-даа,
Бүтпейн барган салым-чолдуң саймааралын-даа
Бүдүү дүннүн сылдыстары кээргевес-ле боор.

Кагдыргаштың, өжешкениң-даа чажыт эвес,
«Караң мен» деп каттырымзап, аашкынмайн-на көр.
Билзээн угбайн, өскерилген ол бир-ле кижинг
Билзин дээниг, харамдыгып ошкавайн-на көр.

Бодуң база сагыжыңда өйлеп-өйлеп-даа
Болчаглашкан чалыы шааңны сагынзыңза-даа,
Орай сылдыс, айдың дүннүң ужуралын ам
Ойнай-сылдай ынакшыл деп адай бербейн көр.

Хөглүг хүлүмзүрүүң, эгениг чок көрүжүң
Хөй-ле чажыттарың аарышкызын өчүп тур...
Харлыг чүрээм эргизер деп шенеп кордавайн,
Харыы дашкаң катап-катап сыгавайн-на көр.

Эдуард МИЖИТ

ХОВУНУҢ ТЫВЫЗЫЫ, ЧАЖЫДЫ, ХУУЛГААЗЫНЫ

(Очерк)

Кышкы идик-хевинден-не тыва деп көстүп турар эрес-кашпагай кижги сарлык бугазын думчуундан шалбадап алган, ону салыр-даа хире эвес тептинипкен турар. Буга бар шаа-биле ушта чүткүп турары ооң бүгү бодундан көстүп турар. Ооң ажыттына берген аксындан, бурунгаар чүткээн бажының күштүг тырткан аргамчының аайы-биле өрү көдүрлүп келгенинден, хорадаан карактарындан хүлүг-шарыгга хөңнү чогу, кымга-даа чагыртыксавазы, хосталгага ынаа чаңгыс көрүштен-не билдинип турар. Сарлыкты шалбадаан кижиниң эът-бодунуң күженишикини кылын тон чажырып-даа турар болза, ооң черде так тептинген буттары болгаш бүгү-ле мага-бодунуң шимчээшкини, туружу анаа эвес демисел болуп турарын көргүзүп турар... «Ийи чүткүл» деп ажылда (сеткүүлдүң карты, бирги арын) черлик чыгыы, эмдик амытанны холга киирип, чаажыктырып алыксаан кижги биле хосталгазын камгалаксаан сарлыктын удур-дедир ийи чүткүлү үскүлежип келгенин көөрге, мен бодаарымга, чүгле сарлыкчының хүн бүрүде ажыл-амыдыралын эвес, а ийи делегейниң кайызы кайызынга-даа дүжүп бериксесес демиселин элдээрткен-даа ышкаш...

Чонар-дашта дүрзүлерге мындыг ханы утка сиңирген «Ийи чүткүл» болгаш өске-даа хөй санныг ажылдарның автору — чурукчу Хертек Алим Агаевич Эрзин кожуунуң Эрзин суурга 1969 чылдың май 7-де башкы улустуң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ачазы Хертек Агаа Кунгаевич боду Бай-Тайга чурттуг, школага орус дыл башкылап, партия райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизин база районнуң күүсекчи комитединиң ниити килдизин эргелекчилеп ажылдап чораан. Авазы Хертек Анна Сереновна школага 30 чыл иштинде башкылап, школа директорунуң өөредилге кезиин эргелекчилеп (завуч), ооң соонда партия райкомунуң партийжи учет болгаш статистика килдизин эргелекчилеп ажылдап чораан. Авазы-даа, ачазы-даа кызымак ажыл-ижи хөй санныг шаңнал-макталдың эдилекчилери, кожуунуң хөй-ниити ажылының идепкейлиг киржикчилери, бедик мөзү-шынарлыг, төлептиг өг-бүле деп ат-сураа Эрзин кожуунга алгаан, чон аразынга улуг хүндүткелдиг улус. Алим Хертектин бодун алдынып чоруурун-даа, амыдыралга, кижилерге болгаш ажыл-ижинге хамаарылгазын көөрге, ада-иезиниң кижизидилгези ханы болгаш күштүг дээрзи каракка дораан-на илдиге бээр. Ооң-биле чугаалыжырга, чугаа-домаа-даа чымчак, топтуг,

бодамчалыг кижиге болду.

«Бичиимде, кырган-ачам, кырган-авам дириг турда, дыка хөй үени оларның малчын аалынга эрттирген мен. Мал-маган аразынга, кидис өггө өскөн болгаш, тыва өгнүң тускай агаары болгаш шак аайы-биле өскерлип турар чыры, дең чырыыга өг дүндүүнче, ынааларже көрүп, улуг улустуң чугаазын дыңнап, хөйнү билип ап чорааным кежээлерниң аян-хөөнү хан-дамырымче, эът-сөөгүмче сиңе берген хевирлиг кижиге мен ийин» — деп, Алим Агаевич мээң айтырыгларымга харыылап, чугаазын малчын амыдыралдан, малчын аалдың, тыва өгнүң онза агаарындан эгелеп алды. «Чугааны моон эгелеп алганы анаа эвес боор» деп бодадым, ол бодалым чугаа дургузунда бадыткаттынган-даа.

«Ол үеден эгелээш, улгаткыже чедир соондан эдерип кылаштап келгеним кижиге — амгы үеде Тываның билдингир чурукчузу апарган Шой Чурук-ла болгай. Назы-хары менден улуг кижиге боорга, ол чүнү канчаар кылыр-дыр, ол-ла ояар өттүнер, ойнаарга, кады ойнаар, чуруттунарга, чуруттунар, чазанырга, чазаныр чораан мен. Уран чурулга оруун шилип алганымда, ооң салдары дыка улуг деп санаар мен. Эрзин школазының белеткел клазынга 1975 чылда киргеш, 2 класска чедир өөренип турумда, Эрзинге уран чүүл школазы ажыттынган, Шой дораан-на ынаар өөренип кирген, а мени назы-харым четпээн боорга, кирибээн. А мээң ынаар барып өөрениксээримни канчаар боор ону! Узун чапсар үезинде уран-чүүл школазының чанынга халып чеде бергеш, соңгазын бакылап, ында улустуң чүнү канчап турарын сонуургаар турдум. Ону кайгаар дээш кичээлче озалдап калгаш, башкымга кончудуп-даа турар мен. Күзелим чүглө 1979 чылда, 4 класс апарымга, бүткен — уран чүүл школазының өөреникчизи апарган мен. Амыраарымны чүге деннээр боор! Баштайгы башкым Дондуп Анатолий Иванович турду, ооң соонда Седипков Алексей Доржуевич улаштыр башкылай берди. Уран-чүүл школазын 1980 чылда доостум. Чаа кайгамчык делегейниң эжиин ажыдып берген бүгү башкыларымга четтирдим деп мөгөйип чоруур мен. Чогум чүглө чурулга эвес, а спорттуң суур черге болдунар-ла хевирлеринге шуптузунга киржип чораан мен. Шой Чурук, Александр Баранмаа суглар Кызылдың уран чүүл училищезинче өөренип чорупкан, а ол үеде Эрзинге Олег Суван-оол, Леонид Уржук суглар баштаан дыка солун бөлүк тургустунуп келген. Каникулдар үезинде Шой Чурук, Александр Баранмаа чедип келгеш, база олар-биле кады турар. Бо-ла улустуң бөлүү меңээ бир-ле онзагай, сорунзалыг тускай делегей бооп турган. Оларның чанынга чоруп тургаш, уран чурулгага сонуургалым улам быжыга бергени ол. Школаны 1986 чылда дооскаш, база уран чүүл училищезинче өөренип кириксеп турганым аажок, ынчалза-даа кадыкшылымның байдалы-биле кайнаар-даа дужаавайн, Эрзин школазынга столлярлап, чурукчулап ажылдай берген мен. Аңаа 1989 чылда Новосибирскиниң уран чурулга училищезинче дужаап кирип аарымга чедир ажылдадым.

Школага өөренип-даа, ажылдап-даа турган үемде, Эрзин кожуунну дургаар эргип кезээш, чуртумнуң онзагай чаражын кайгап ханмас апарган мен. Эрзин суур ийи хем аразында бедик дөң кырында турар болгай. Чөөн талызында турар улуг Хайыракан сынын билбес кижиге бар эвес, а соңгу чүгүндө Сөөлчер, Тос-Булак, Кара-Хөл дээн черлер тайга-тандыдан бүткен-не болгай. Мурнуу чүгү — делгем хову, а Эрзин бажы хөлбөң ногаан чер-ле болгай. Чиңгир ногаан оът-сиген, аьргаяш аразындан хеп-хенертен ак мрамор хаялар көстүп кээр черлер-даа бар. Бойдустуң дөрт аңгы зоназы чаңгыс черде чыгылы берген, аьргаяшымниг, тайга-сынныг, ажык ховуларлыг, хая-даштыг, чүзүн-баазын өңнерлиг — чурукчу кижиге өң болгаш ландшафт (черниң дагылыг, ховулуг, бүүрелчинниг, аьргалыг, хемниг, хөлдүг дээн чижектиг тускай тургузуу) талазы-биле эмгежок хөй янзы-бүрү чөм делгээн стол-биле деңнеп болур. Өскээр чугаалаарга, чурукчу кижиге ол пейзажтарны дойлап төтпөс. Оон Новосибирскиге өөренип турган үемде өске черлерни көрүп, олар-биле чуртумну бо-ла деңней бээр мен. Деңней көөрге, өске черлерниң чараш-каазын-даа кижиге сонуургап, хүндүлей бээр, ынчалза-даа кижиниң бодунуң чуртунуң онзагай чаражы улам тода көстүп, улам эргим апаар чораан. Өөренип турган үемде, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң студентилер аразынга выставкаларга үргүлчү киржип турдум. Училищени 1994 чылда дооскаш, чанып келген үемден эгелээш, амдыгаа чедир Тываның Чурукчулар эвилелинде чурукчулап ажылдап чор мен. Тываның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнче 1995 чылда, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнче 2001 чылда кирдим».

Алим Агаевичиниң чугаазын дыңнап ора, «Сагыш-сеткилинин ниити угланыышкыны өң-баазын будуктар-биле чуруур (живопись) уран чурулгаже күштүг тыртылып чоруур кижиге-дир, а кылган ажылдары колдуунда-ла чонар-даштан кылган ажылдар боор, ооң чылдагааны чүдө ирги?» деп иштимде бодандым. Чогум чонар-даштан ажылдары бир-ле онзагай шынарлыг дээрзин шагда-ла эскерген мен. Дириг амытаннарны анаа-ла турган боттарын эвес, а бир-ле тускай аажы-чаңын, оларның шырайын таварыштыр көргүскен ажылдар дээрзин бо капсырылгавыстан номчукчулар база эскерип каар боор. Чижээлээрге, төвө дирик — ол амытан бир ажылда таваар боданып, даамчырай берген-даа турар, өске ажылда (сеткүүлдүн картты, дөрткү арын) карактары дошкуурай берген, хая көрнүп келген-даа турар...

Алим Хертектиң чонар-даштан кылган болгаш өске-даа ажылдары дыка хөй выставкаларга киржип, бөдүүн көрүкчүлерниң-даа, уран чүүл шинчилекчилериниң-даа бедик үнелелин ап чоруур. Ооң ажылдары республика-даа, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназы-даа, бүгү Россия-даа, делегей-даа чергелиг, чижээлээрге, Тываның Чурукчулар эвилелиниң 30, 35, 40 харлаанынга тураскааткан (Кызыл, 1995, 2000, 2005), «Мээн хоорайым — мээн найысылалым» (Кызыл, 1996), «Чонар-

даш уран чүүлүнүн бүгү-делегей симпозиуму» (Кызыл, 1997), бүгү-делегейниң «Хөөмей» симпозиумунуң (Кызыл, 1997), «Сибирьниң ус-шевер ажилдары» (Томск, Тюмень, 1997), Москва хоорайның 850 харлаанынга тураскааткан (Москва, 1997), «Сибирь» (Красноярск, 1998), сүзүк-чүдүлгө темалыг «Сээң адыңга...» (Москва, 1998), «Россияның аныяк чурукчулары» (Москва, 2002), «Азия Төвүнче соңга» (Новокузнецк, 2002), «Сибирь» (Иркутск, 2003), «Россия» (Москва, 2004), «Тиилелге» (Москва, 2005) дээн болгаш оон-даа өске выставкаларга улуг чедишкениң киришкен. Тыва культураны, төрөөн чонун бар шаа-биле алдаржыдып чоруурун ооң хөй санныг выставкаларга алган дипломнары херечилеп турар. Аңаа немей бо чылын Россияның Чурукчулар эвилелиниң «Россия Федерациязының амгы үениң чурулга уран чүүлүнүн сайзыралынга киирген улуг үлүг-хуузу дээш» деп диплом-биле Хертек Алим Агаевичини шаннааны-даа ону бадыткап турар.

— Чүзүн-баазын өңнер оюнун, пейзажтар, чер-чурт каазын сонургаар-дыр силер, Алим Агаевич, а канчап чонар-даш-биле ажилдай берген силер? Чурук уран чүүлүнүн живопись деп хевири силерге чоок эвес-тир бе? — деп, бодаарымга-ла, ооң бодунда бир-ле иштики чөрүлдээ бар ышкаш боорга, айтырдым.

— Ийе, силер шын эскердинер, бодум черле бичимден-не живописьче тыртылып чоруур мен. Ынчалза-даа Новосибирскиниң училищезин дооскаш, Кызылга ажилдай бергеш, чонар-дашты сонургай берген мен. Тывада чонар-даш чазаары үе-дүптен-не дыка сайзыраан-на болгай, ооң мастерлери база дыка хөй. Оон аңгыда меңээ, мал-маган аразынга-даа, аьрга-тайганың черлик амыганнырын-даа көрүп өскөн кижиге, ол билдингир болгаш чоок болган. А живописьче кирер дээш, хөй чылдар иштинде белеткенип чор мен. Чүгө дээрге бир-ле черниң чаражын магадааш, ону ол-ла хевээр дүжүрүп чуруп каарын бедик уран чүүл деп санакавас кижиге мен. Ол черниң катаптанмас өңнерин, тускай тыныжын, чажыртыганы аян-хөөнүн бодумнуу-биле, бодумнун көрүжүм-биле, бодумнун бодал-сагыжымны таварыштыр дамчыдып шыдаптар аргалар дилеп чоруур мен. Янзы-бүрү аргалар хөй-даа болза, болдунар шаа-биле өске улустун аргаларын катаптавайн, бодунун холунун үжүүн, аян-хөөнүн, техниказын тып аары — уран чүүлдүн кандыг-даа хевиринге эң берге чүүл ол-ла болгай, силер ону база кончуг эки билир-ле болгай силер. Чуруп көргүзөр деп турар чүүлүн база бодунун бир-ле тускай талазын илередирин негей бээр болгай. Чижек кылдыр бир таварылга чугаалап берейн. Тывага 2011 чылда чоок-кавы область, республикалардан келген чурукчуларның киржилгези-биле пленэр эрттирген бис. Тываның чараш булуңнарынга барып, чуруттунуп чоруп турувуста, бир чурукчу: «Бо хову черни таптыг чуруп шыдавайн тур мен, ховунун өңүн тыппайн тур мен, дыка нарын чүве-дир» — деп чугааланып турганын утпас-тыр мен. Шынап-ла ооң сестери дыка шын,

ховунуң өңнерин дамчыдары анаа эвес. Мен бодум чуртумнуң ховуларын көргөш, база-ла оларның катаптанмас, үргүлчү-ле өскерлип каап турар, чаңгыс өң-биле илереттинмес тускай хөөнүн канчаар көргүзүптерил деп-ле бодап чоруур мен. Өске черлерге баарга, база-ла кайгамчык чараш, ынчалза-даа, чижээлээрге, Тожуга дижик, ол аьрга-эзим, тайгасын аразынга чоруп-чоруп, ховумну сактып, улуг делгем хостуг хову хереглей бээр кижичордум. Оон даг бажынче кылаштап үнгөш, ойталап чыдып алгаш, дээрже көрүп чыдарымга, харын чүгээртеп бээр. А ол ховунуң чүгле өңнерин эвес, а тыныжын, шала ажыгзымаар тускай чыдын, ооң тывызыын, чажыдын, хуулгаазын сорунказын база чурукка дамчыдыптар арга болза. Дагларга хамаарыштыр база бөзүргөй, чидиг азыгларлыг азы аьрга-ыяш бүргээн эвес, а өске улустуң сонуургавазы чанаш болгаш чымчак сыгыгларлыг дагларны сонуургаар мен. Оон аңгыда чүгле бойдуштуң чурумалын эвес, а ол бойдушта чурттап чоруур кижилерниң амыдыралын, ооң онзагайын база көргүзүксээр-дир мен. Бо-ла бүгү талазы-биле чогуу бодумнуң оруумну дилеп, бодум шаам-биле ажылдап тур мен. Ынчалза-даа бодумнуң тывыштарымны ам-даа арай эвээш, ону чонга көргүзери ам-даа эрте деп бодап чоруур болгаш, далашпайн турдум. Ам бодаарымга, черле уг-шиимни тып, ужундан сегирип алдым ышкаш. Ынчангаш келир чылын бодумнуң живопись талазы-биле выставкамны кылып чоор бе деп бодап чор мен. Бодаарымга, ам черле үези келген боор.

Бо сөстөрни дыңнап ора, чугаавыс малчын амыдыралдан эгелээни анаа эвес дээрзин база катап иштимде демдегледим. Чүгле кандыг-ла-бир чараш булуңнуң чурумалы эвес, а чоннуң амыдыралын ханы билип аары, ону ажыдып көргүзери Алим Хертекке дыка чугула-дыр. «Бодун боду дилеп, бо хире ханы боданып чоруур кижичорум, сарлык бугазын шалбадап алган маадыры дег, бодунуң тывыжын база шак-ла ынчаар салбайн баар кижичорум» дээн бүзүрелим чигзиниг чок быжыгып турду.

— Чер-чуртка хамаарыштыр оон аңгы бир чүве чугаалап берейн аа. Ачам дириг чорааш, «Чуртум барып көрүп аайн, оглум» дээрге, Бай-Тайгага аппарып чедиргөш, өскөн-төрээн булуңунга машинаны тургузуптарымга, боду ынаар ырадыр кылаштай бергөш, үр-ле боданып турар кижичорум. Мен ооң чанынче чоокшулавайн, көрүп турар турдум. Кижиниң чер-чуртунга хамаарышкан кандыг-даа бодал-сагыжы турар-ла болгай. Авамны база ынчаар, Эрзинниң мурнуу талазында чер-чуртунга бо-ла чедирер мен. Чуртун көрүп-көрүп, боданып-боданып алгаш, база-ла ачам ышкаш, «Че, ам чоруул, оглум» дээр. Хөй-даа чүве чугаалавастар, мен база артык чүве айтырбас мен. Кижиниң ишти-хөңнүнче кайы-хамаанчок канчап кирер боор. Черле харын көрүп чоруумга, чогаадыкчы ажылдың кандыг-даа хевиринде ажылдап чоруур улустуң ишти-хөңнү байлак делгем бе, кижичорум хөңнүн хүндүлөп билер бе дээрзи ооң кылып чоруур ажылдарындан-на көстү бээр чораан.

— Маңаа хамаарыштыр силерниң бодал-сагыжыңарга кандыг-кандыг билдингир чурукчулар эң чоок болуп турарыл, чоок болза, кандыг шынарлары-биле?

— Хүндүлээрим, сонуургаарым чурукчулар хөй. Чижээлээрге, Брюлов, Суриков, Кустодиев, Серов, Бенуа, Врубель, Рерих, Малевич, Ван Гог, Микеланджело, Леонардо да Винчи, Ренуар, Гоген болгаш оон-даа өске. Оларның оозу азы моозу эң-не кончуг деп шыдавас мен. Чүгө дээрге оларның кижиги бүрүзү бир-ле тускай, чүглө бодунун онзагай талалары бар. Оларның чогаадыкчы ажил-амыдыралының дугайында номчуп чорааш, эң-не хүндүлээрим — оларның уран чүүлге бүгү бодун бердинипкеш, ажилдап-чурттап чорааны. Чүглө шак ындыг хамаарылгалыг боор болза, кижиги бир-ле онзагай чүвени кылып болур. Ынчалза-даа оларның ажилдарын дүүн көргөнимден бөгүн көрүп кээрим бир аңгы, соң даарта база бир өске апаар. Маңаа хамаарыштыр мындыг угаадыглыг чугаа бар. Бир кижиги чүү-даа чок ажык хову ортузунга баглааш кадап кааш, чоруй барган. Ооң чаны-биле 16 хар үезинде оолак халдып эрткеш, «Бо чүү мындыг мелегей кижиги ажык хову ортузунда баглааш кадап кааны ол?!» дээш, каттырып халдып эрте берген. Ооң соонда 35 хар үезинде кижиги ооң чаны биле эрткеш, «Бо-даа кончуг буянныг кижиги мону кадап каан-дыр» дээш, аьдын баглааш, ооң чанынга дыштанып алгаш эрткен. Үш дугаарында ооң саны-биле 60-70 хар үезинде кижиги эрткеш, «Мону кадап каан кижиги бодунун чер-чуртун демдектеп кааны ол-дур» дээш, хүндүткелдиг мөгейгеш, эрткен-дир. Чаңгыс ол-ла чүүлче кижиниң назы-хар аайы-биле көрүжү аңгы-аңгы. Мен оон аңгыда кыдат болгаш япон уран чурулганы дыка сонуургаар мен. Кисточказын бир дээскеш, ол-ла хевээр адырбайн, төндүр чуруп үндүрүптөр техниказы кайгамчыктыг. Оу чедип аары амыр эвес. Кижиден хүн, шак бүрүзүндө сагыш-сеткилдин, угаан-медерелдин иштики ажылын негеп кээр. Маңаа хамаарыштыр база бир билдингир угаадыгны сагындырыптайн. Билдингир кыдат чурукчуга бир кижиге келгеш, «Меңээ мындыг хевирлиг, мындыг уткалыг чуруктан чуруп бериңерем!» деп чагыг киирген. Оон үе-үе болгаш-ла, ажил кандыг чоруп турарын айтырарга, демгизи: «Боданып тур мен, ажилдап тур мен» деп харыы бээр болган. Оон бир катап чедип келгеш, айтырарга, «Чаа, ам-на белен мен» дээш чагыдыкчы көрүп турда, ооң мурнунга каш-ла минута иштинде оон күзээни чуруун кыла шаап берген. «Каш-ла минута иштинде чуруп каар тургаш, чүгө ынча хөй үе иштинде тудуп келгениңер ол?» деп, демгизи айтырарга, «Мен ол үе дургузунда бүгү чүвени иштимде боданып, дилеп келгеним ол-дур» деп, чурукчу харыылаан.

Чогаадыкчы ажилдың кижизинге бир-ле дугаарында ооң бодал-сагыжының иштики ажылы кол дээрзин мынчаар медереп билип чоруур болгаш, Алим Хертек бодунун живопись талазы-биле ажилдарын чонга

көргүзөринче далашпайн чорууру чөптүг-дүр деп билдим. Оон аңгыда амыдыралчы айтырыглар база-ла сөөлгү черде эвес-ле болгай. Ол чүл дээрге, живопись кижиден эвээш эвес чарыгдалдарны база негей бээр. Холст (тускай грунтулап каан пөс), будуктар, янзы-бүрү кисточкалар, тускай бийирлер, рама дээш-ле — херек чүүлдер шуптузу-ла өртектиг болгай. А бистиң чонувуста чуруктарны бодунуң коллекциязынга садып аар культурлуг чаңчыл ам-даа шоолуг-ла нептереп тараваан болгай. Бо база-ла амыр эвес айтырыг-ла болгай. Ынчангаш чурукчуларның ажилдары оларны азыравайн, мастерскаяларында чыгып турары ол. А бир эвес Тывага оода чаңгыс уран чурулга галереязы тыптып тургустуна бээр чүве болза, чурукчуларның бичии ол-даа болза амыдыраар аргазы тыптып кээп болгу дег.

Чогум амгы үеде Алим Хертектиң ажилдары Москваның болгаш Санкт-Петербургуң фондуларын каастап турарын демдеглевес аргажок...

Кызылдың уран чүүл колледжиниң директорунуң кижизидикчи ажил талазы-биле оралакчызы кылдыр ажилдап чоруур өөнүң ишти Каң-оол Айлаңмаа Хомушкуевна-биле кады ажы-төлү — оглу, 11 класстың өөреникчизи Аратты, уруу, 5-ки класстың өөреникчизи Доржатмааны, бир харлыг оглу Даянны төлептиг кижилер болзун дээш өстүрүп, кижизидип чоруур Алим Агаевичиге чүгле экини, чогаадыкчы чедиешкиннерни күзеп ора, «Шынап-ла авазы-даа, ачазы-даа чогаадыкчы улус болганда, ажы-төлү база-ла ада-иезиниң изин истээр, кандыг-даа ажилга ажилдаар болза, чогаадыкчы ук-дөзүн салбас боор» деп бодап артып калдым.

Хүндүлүг номчукчу, ам чүгле Хертек Алим Агаевичиге чаа-чаа чогаадыкчы чедиешкиннерни катап-катап күзевишаан, Силерни оон келир чылын болур выставказын сонуургап көөрүңерни дилеп, чалап тур бис!

Василий САЛЧАК,
чогаал шинчилекчизи,
ТГШИ-ниң Эртем архивиниң эргелекчизи

АРЫН-НУҮР ДЭЭШ ХОРУГДАТКАН ХОСТАЛГАНЫҢ ЫРААЖЫЗЫ

Тыва культураның, уран чүүлдүң хөгжүлдезинге С.Б. Пюрбюнүң кирип келген үлүг-хуузу үнелеп төттүнмес үлүг.

Тыва чечен чогаалдың төөгүзүндө ол уран сөстүң баштайгы орук изекчилериниң бирээзи, чаартыкчы шүлүкчү болуп кирип турар. Оон кайгамчык ыяңгылыг лириктиг шүлүктери, шүлүглелдери, шиилери болгаш тергиин дээн очулгалары Тываның болгаш Россияның хөй националдыг литератураларының өнчү шыгжамырынче кирген.

Сергей Пюрбю – Тываның улустуң чогаалчызы (1973), 1930–1940 чылдарда аныяк тыва литератураның таваан салып турар үеден бээр, бодунуң амыдырал-чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир тыва чоннуң хей-адын, сүлдезин көдүреринге болгаш сагыш-сеткилин байыдарынга салым-чаяянының бүгү күжүн өргүп келген.

Ынчалзажок бистиң угаан-бодалывыска, сагыш-сеткиливиске С. Пюрбю бир-ле дугаарында кадыг-берге салым-чолдуг шүлүкчү болуп кирип чоруур. Таптыг-ла чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының чечектелиишкининиң үезинде 35 харлыг шүлүкчү буржуаз-националисчи деп нүгүлдеттирип, 1948 чыдын апрель 16-да кара-бажыңнаттырган. Ол 1954 чылдың октябрь 11-де хоругдал черинден хосталып келзе-даа, чүгле 1994 чылда, мөчээн соонда, долузубиле агартынган. Тыва шүлүкчүнүң салым-чолун чөптүг эвес шиитпирлээн частырыын хүлээп көөрүнге Россияның шүүгү черинге 46 чыл негеттинген.

Тыва чечен чогаалдың үндезилекчилеринден эң-не баштай 1930–1940 чылдарда-ла оон мурнунда тыва номчукчуга билдинмес турган делегей литературазының жанрларын кирип эгелээн. Аас-чогаалының болгаш орус литератураның дуржулгазынга даянгал, «Чечек» (1939–1941) деп бирги тыва

поэманы болгаш «Кызыл коьш» (1942) деп бирги тыва балладаны чогааткан. ТАР үезинде «Кызыл коьш» (1943) болгаш «Эртенгиниң ыры» (1944) деп ийи шүлүктөр чыындызын чырыкче үндүргөн.

1947 чылда Совет Тывага Пюрбюнүн «Төрээн черим» деп аттыг үш дугаар шүлүктөрүнүн чыындызы парлаттынган. Ада-ие, өгбелериниң бурун чуртунун, төрөөн чериниң овурун «Тывага», «Мөңгүн-Тайга», «Хайыракан», «Шагаан-Арыг», «Эьжим», «Кара-Суг», «Чайлаг», «Төрөөн дылымга» деп шүлүктөринге кызыгаар чок бердингенин илередип, алгап ырлаан.

Ынчалза-даа харааданчыг чүве, үстүнде демдеглээнивис шүлүктөрү — тыва литератураның байдалын Совет Россияга тоталитарлыг ужурга чагырткан айтышкыннарны езугаар, 1947–1948 чылдарда хынап келген ССРЭ-ниң Совет чогаалчылар эвилелиниң бригадазы — буржуаз-националисчи ажил-чорудулганың үндезин барымдаазы кылдыр авторнун бодунга удур ажыглаан. Ук бригаданың кежигүннери Никодим Гильярди биле Михаил Скуратов он тос арын долдур дорамчылаашкын сөстөрүн ажыглап бижээн, чөптүг шынга дүүшпес сойгалаашкыннар-биле чергелештир буруудадышкын актызын тургузуп, Күрүнениң айыыл чок черинче кииргеннер.

Ооң түннелинде Пюрбю биле Идам-Сүрүңнү ССРЭ-ниң Совет чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүндөн үндүргөн; Москвага өөредилге номнарын чогаадып кылыр бригаданың кежигүнү болуп ажылдап турган Пюрбю 1948 чылдың апрель айнын эгезинде Тываже дедир кыйгырткаш, апрель 16-да тудуп хоругдаан.

Өлүмү чок өткүт үннүг, чечен сөстүг шүлүкчүнүн намдарынга кысказы-биле доктаап көрээлинер.

1973 чылда Тываның Улустун чогаалчызы деп хүндүлүг атты Сергей Бакизович Пюрбюге тывыскан соонда «Авамга тураскаал» деп шүлүүнге ол мынчаар бижээн:

Алдан харнын казапчазын

Арта бастым.

Ынчалза-даа

Амдыгаа дээр

чаш төл ышкаш,

«Авай» диксээр,

чассыксаам кээр.

Адыг-Түлүш Бакыстай оглу Пюрбю 1913 чылдын күстүн башкы айынын 7 чаазында Таңды-Тывазынын Бээзи кожуунунда Түлүштер сумузунун (амгы Улуг-Хем кожуунунун Эьжим сумузунун) Одуруг-Аксы деп черге төрүттүнгөн.

Төрөөн чериниң, өгбелериниң болгаш бодунун салым-хуузунун дугайында ханы боданышкыннар элбээ-биле чуруттунган «Эьжим» деп шүлүүн Пюрбю бодунун чашкы шаанга мөгейиг болдурган:

Өгбелерим,
 төрелдерим
 адын шыгжаан
Өскөн черим –
 Эъжим деп
 бир хемчигеш бар...
Суму чоннун
 чурту боордан
 өскези чок,
Сураа үнмээн,
 мактапкы дег
 чүве-даа чок.
Хажызында
 тургузуп каан
 ханалар дег
Харап турар
 кадыр-кадыр
 хаялар бар.
Анаа,
 дагга,
 ийи-чаңгыс малым көрүп,
Анай ышкаш
 хая кырлап,
 хүнзеп чордум.

Ынчаарга дараазында «Кара-Суг» деп шүлүүнге:

Күжүр авам,
 өлбейн
 дириг чорда,
Күзел чедир ынакшывайн,
Арай
 эрте чарлып,
 орнукшуттум.

«Авай» деп сөс мени кагды... –

деп хараадал, кударал хөөннерин илередип демдеглээн ийик.

Чооку үелерге чедир-ле С.Б. Пюрбюну чырык черге чаяп төрүп каан буянныг иенин ады безин билдинмес турган.

Тыва Республиканың Төп Күрүне архивинде С. Пюрбюнүн допчу намдарын тодаргайлаан Бүрүткел бижик аза анкетаның 14-кү чүүлүнде: «авазы Соктай Түлүш 1919 чылда мөчээн» деп демдеглеткен. Ол чылын Пюрбю тос харлап, дунмазы Сагды чаа-ла үш харлап турган...

Авай, авай, авайымны!
Аас-кежим авайымны!
Кудараанда, «Авай!» дээр мен,
Куспактааштын, часкарып каар... –

дээн ыяңгылыг одуругларны, чогаалчы 1975 чылда, аьдының бажы хоя бээриниң бичии-ле мурнунда бижип каан. Ол 1976 чылда Ю.Ш. Кюнзегештин белеткээни «Сергей Пюрбю. «Сөөлгү шүлүктөр» – деп чыындыга бир-ле дугаар парлаттынган...

Бакыстай ашак тос харлыг оглун бижик-билигге өөрөдирин күзээш, Эьжим хүрээзинге кирип каан. Пюрбю хүрээге хуурактап турар үезинде, оон эртем-билиг-биле эге баштайгы таныжылгазының, дылдарга сонуургалынын таваа салдынып эгелээн.

Үш хире чыл эрткенде, ачазы оглун ырак төрели болур адыг-түлүштерниң баштыңы чораан Сонам чагырыкчының уруу Хандыжап, күдээзи Кыргыз Чамзы-Мээрэн оларның аалынга тургузуп каан. Кыргыз Чамзы, оон кадайы болгаш уруглары шупту моол бижикти билер, ол үениң шаа-биле шору депшилгелиг өг-бүле чораан. Ол аалдын уруглары-биле ээлчежиپ мал-маган кадаржып, аар-саар ажылдарны эмеглежип кылып чорааш, бир чыл иштинде моол бижикти номчуп, бижип турар кылдыр өөренип алган.

Оон аңгыда Пюрбю тос харлыг турда, авазы чок болу берген соонда, Би-Хемде орустар аразынга чурттап чораан ачазының төрелдеринин аалдарынга удаа-дараа чедип, аралажып чораан. Анаа ол орус оолдар-биле кады ойнап, харылзажып турганының хараазы-биле шору орустап чугаалажыр апарган.

Дараазында 1926 чылда Пюрбю Кызылга бир дугаар тыва школага киргеш, сан, география талазы-биле эге билиглерни ап, тывалап бижииринге таарыштырган орус алфавитти өөренип, орус дылды шиңгээдип ап, ийи чылдын иштинде ынчаардагы денчел-биле оранчок эртем-билиглиг эржигеш болу берген.

«1928 чыл мээн оон соңгааргы амыдыралым оруун үзе шиитпирлээн – деп, чогаалчы допчу сактыышкынынга бижээн. – Ол чылын мени Ленинградче өөрөдип чоруткан. Ленинград меңээ чүгле эртем-билиг чедип алырымга дузалаан эвес, мээн чогаалчы оруумну тып берген».

Пюрбю Ленинградка Соңгу-чүк чоннарының институтунун Соңгу-чүк факультединге болгаш Ленинградтын Еникудзе аттыг Чөөн-чүк институтунун чанында «Советтиг Чөөн-чүктүн биче-буурай улустарынын курстары» деп өөрөдилге чериниң педагогика салбырынга өөренип турган.

Ленинградка өөренип турган чылдары Пюрбюге ниитилел дугайында билиглер-биле кады литература болгаш уран чүүл дугайында тускай эге билиглерни берген. Ынчан орус улустун улуг чогаалчызы А.С. Пушкинниң чогаалдарына хандыкшып эгелээнин; М.Ю. Лермонтовтун килең долган күштүг уяралы болгаш совет үениң улуг шүлүкчүзү В.В. Маяковскийнин революстуг демиселдин диңмиди-биле хөөннежип аяннашкан чогаалдары

Пушкинге улажып, салымныг тыва оолду онза доюлдурган. Ол үениң ачы-буянын сактып, шүлүкчү дараазында одуругларны бижээн:

Ленинград –
 ижиккеним өөм ышкаш,
Ленинград –
 доруктурган авам ышкаш,
Эртем-билиг
 өртемчейин таныырының
Эге ужуун
 чажымда маа өөренчик мен.
Чонга-хөйгө
 аян тудуп бараан болган
Чогаалымны
 Пушкин баштап, айтып берген.
Чечен сөстүн
 дүлгүүрүн моон тышкан болгаш,
Сеткилимден
 «четтирдим» деп сөглөп чор мен.

Орус литература-биле таныжып, ону шудургузу-биле шингээдип ап тура, Пюрбю төрөөн дылынга ие чериниң, улус-чонунуң дугайында чогаал бижиирин күзөп турган: «Пушкинниң чогаалдарын номчаан санымда-ла, олар менээ чаа-чаа бодалдарны хайныктырып кээр. Оон кайгамчык чараш шүлүктөрүн тыва дылче очулдурза, ону тыва номчукчуга чедирзе деп күзээр турдум» деп, шүлүкчүнүң сактыышкыннарындан номчуур бис.

1932 чылда чайын Ленинградтан ээп чанып келгеш, уран майык дилеп, дораан-на улустун ырларын, тоолдарын, тывызыктарын, үлегер домактарын бижип, оларны амы-хузуунда шинчилеп эгелээн. Ындыг ажыл тура-соруккур оолду тыва шүлүктүн тургузуунуң дугайында тодаргай түннелдерге эккелген болгаш боттуг чогаадыкчы шенелделерни кылырын негээн.

1932 чылдың күзүнүндө Пюрбю ТАР-ның Культура яамызынын өөредилге-методиктиг килдизиниң эргелекчизинге томуйлаткаш, чаа тыва бижикти чонга өөредир херекке, өөредилге номнарын белеткээринге идепкейлиг киржип турган. 1932–1937 чылдарда Кызылга Каттышкан школа азы Өөредилге комбинаны дээр өөредилге албан чериниң башкы салбырынга (дакпырлап) төрөөн дыл башкызы болуп, 1938–1939 чылдарда Тываның ном үндүрер черинге, Тываның араттын революсчу намының ТК-га очулдурукчулап ажылдап чораан.

Пюрбю чогаал ажылы-биле кады күрүне болгаш хөй-ниити ажылдарын чергелештир кылып чораан. Ол 1941 чылда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинин чанында Уран чүүл комитединиң даргазынга томуйлаткан. 1942 чылда чаа тургустунган Тываның Чогаалчылар Эвилелинин даргазынга сонгуткан. Оон чингине киржилгези-биле театр-студия ажыттырган, Тываның Чогаалчылар эвилели тургустунган болгаш бирги чечен чогаал альманагы «Революстун херели» 1941 чылда үнүп эгелээн.

1944 чылда Тыва Совет Эвилелинин составынга киргенинин соонда Пюрбю: «1944-1945 чылдарда Шагаан-Арыгның тыва школазынга директорлап, 1945--1948 чылдарда Москва хоорайга тыва школаларның өөредилге номнарын белеткеп үндүрер авторлар бригадазының ажылдакчызы болуп турган мен» деп, бот-намдарында демдеглээн.

1948–1954 чылдарны, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының чечектелишкенинин үезинде, хоругдал адаанга сталинчи лагерьлерге эрттирген.

1954–1957 чылдарда хоругдал черинден чаа хосталып үнүп келген кижиниң кандыг бир ажылга тургустунуп алырының бергезиниң ужун чүгле чогаадыкчы ажыл-иш-биле амыдырап-чурттап чораан.

1957–1960 чылдарда Пюрбю Улусчу чогаадылга бажынын директорлап тура, ол узаныр-дарганнаар, ылангыя даш болгаш ыяш-биле чазаныр шеверлерни илередип тывар нептередикчи-деткикчи ажыл-чорудулгазы-биле Тойбухаа, Черзи, Хуна, Маанчык болгаш оон-даа өске тергийн дээн шеверлерниң аттарын республика болгаш бүгү чуртка – Совет Эвилелинге делгердип ажыткан. Оларның көвей кезии соонда барып ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери болуп, Тываның Чурукчулар эвилелин тургузар өзээн магадылаан.

Ол-ла чылдарда бот-тывынгыр композиторларның чогаадыкчы ажыл-ижин омакшыдып шуудадыр, оларның хөгжүм чогаалдарын суртаалдаар талазы-биле ажылдар С.Б. Пюрбюнүн сагыш човангыр удуртулгазы, идепкейлиг киржилгези-биле чоруп турган. Элээн хөй салым-чаяанныг аныяктарны хөгжүм уран чүүлүнүн өөредилге черлеринче сургуулдадып чороткан. Оларның тергийннери соонда барып профессионал композиторлар болган. Ол ышкаш аныяк-даа, хоочун-даа композиторларның хөгжүм чогаалдарының чыындыларын белеткеп, чырыкче үндүрген. Ол үеде улустун хөгжүм херекселдерин сергедир тон чугула ажыл база Пюрбюнүн башталгазы-биле эгелээш, улустун хөгжүм херекселдериниң оркестрин тургускан.

1960–1969 чылдарда Пюрбю база катап чүгле чогаадыкчы ажыл-иш-биле амыдыралын холбай берген. Бо удаада, бирээде, чогаалчының кадыкшылынын байдалы; ийиде, 1959 ч. ноябрь 11-де ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнге дагын хүлээп алганы-биле холбаштыр чогаадыкчы сорулгалар, сонгаарлаттынып турган планнар (шүлүктөрдөн аңгыда, шии, проза, очулга ажылдары) ындыг шийтпирни негей берген.

1969–1973 чылдарда Тыванын хөгжүм-шии театрының чогаал кезээниң эргелекчизи болуп ажылдап чораан.

С. Пюрбюнүн чогаадыкчы оруу, оон бодунун сеткил-сагыжы хамыктын мурнунда байлак лирикасында сиңниккен.

Пюрбюнүн хамааты, ынакшыл, пейзаж лириказы ында илереттинген бодалдарның, күзелдерниң, сеткилдерниң хөйү, тодазы, арыы, чөптүг шынныы-биле номчукчунун сагыжынга артып калыр. Оларда тыва кижиниң чаа төөгүлүг байдалдарда сагыш-сеткилинин өскерилгелери, бүдүрүп турар

ажыл-херектеринин чараш чаагайы, оон ынакшылга бердингени, найыралга шынчызы дээш – хой-ле чүүлдер чуруттунган.

Пюрбюнүң прозазы – «Күдерек дугайында чугаалар», «Дамдынай ашак», «Кадарчы дугайында баллада», «Эргеппей дугайында тоожу», «Шынаппайның чугаазы» — бөдүүн ажыл-ишчи тыва кижинин иштики делегейин ханы илередип турар ыяңгылыг сеткил дойлуушкунуу-биле ылгалып турар.

Шии чогаалдарында – чаңгыс көжегелиг «Кожалар», «Ачылыг салчаашкын», «Шылгалда», үш көжегелиг «Оруувус шак ындыг», «Ынакшылды камнаар херек», «Кызыл үер», «Дургуннар», «Найырал» (В. Көк-оол-биле кады) болгаш оон-даа өске шиилеринде – Пюрбю тыва чоннун төөгүлүг эрткен үезин болгаш амгы үениң чидиг айтырыларын чырыдып турар, ол ышкаш чалыыларның ханы ынакшылын, улус-чоннарның эи-найыралын, эш-коыш болуп чоруур демниг амыдыралын көргүскен. Оларның хой кезии Тываның хөгжүм-шии театрының сценазынга, көдээнин культура одагларынга салдырган.

Пюрбюнүң өлүм чок очулгаларын дамчыштыр тыва номчукчу төрөөн дылынга делегей литературазының уран-чечен өндүр улуг мергеннерин номчаан. Ол В. Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» деп трагедиязын, А.С. Пушкинниң «Евгений Онегин» деп шүлүктөөн романын, Л.Н. Толстойнун «Хаджи Мурат» деп тоожузуң, А.М. Горькийниң «Артамоновтарнын ажыл-үүлезии» деп романын, С. Михалков биле Т.Эль-Регистанның «Совет Эвилелиниң гимни» («Гимн Советского Союза») болгаш о.ө. чогаалдарын очулдурган. Шии чогаалдарындан: К. Треневтун «Любовь Яровая», Н.Погодинниң «Боолуг кижии», Т.Гизаттың «Хорагай идиктер» болгаш о.ө. очулдурган шиилерин Тываның хөгжүм-шии театрының сценазындан көөр аас-кежигтиг болган бис.

С. Пюрбюнүң «Аныяк чогаалчыларга дуза» (1939) деп ному – тыва чогаалды теорияга үндэзилеп шинчилеп эгелээп тыва дылда эн-не баштайгы эртем ажылы. Автор ук номунда чечен чогаалдың хөгжүп сайзыраарынын аргаларын, оруктарын, угланыышкыннарын, хоойлу-дүрүмнерин чырыткан. Тодаргайлаарга, уран чүүлдүн, оон иштинде чечен чогаалдың болгаш аас чогаалынын ниитилел хөгжүлдэзинге улуг ужур-дузалыын айтып турар. Ол ышкаш, аас чогаалының, шүлүк база шии чогаалдарының тус-тус онзагай чүүлдерин эскерип, шинчилеп, тыва дылдың сөс курлавырын база делегей терминологиязын ажыглап, хемчег, аян, одуруг, аяннажылга, чөрүлдээ дээш о.ө. билиглерни тодарадып чогааткан.

С. Пюрбю чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының болгаш амыдырал-чуртталгазының сөөлгү чылдарынга чедир чечен чогаалдың болгаш аас чогаалының төөгүзүн база теориязын чогаал шинчилекчилери эртемденнер болгаш өске-даа чогаадыкчы эш-өөрү-биле шинчилежип чораан.

Тыва национал культураның болгаш уран чүүлдүн шылгараңгай

организаакчызы, Тыванын улустун чогаалчызы Сергей Бакызович Пюрбю 1975 чылда, чүгле алдан ийи харлыында, дыка-ла эрте аьдының бажы хоя берген...

Кайгамчык лирик, катаптаттынмас очулдурукчунун бо 100 хар харлаан юбилейлиг чылында «Тыва литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.Б. Пюрбюнүн архиви» (ТГШИ-ниң Эртем архивинде кадагалаттынган архив материалдарының даңзызы) деп номну орус дылга ажылдап кылган бис. Архив материалдарының бо чыындызы ол өндүр мерген шүлүкчүнүн чогаадыкчы лабораториязын шинчилекчилерге, эртем ажылынга сонуургалдыг студентилерге, школачыларга болгаш делгем номчукчуга ажыдар. Ону Тыва Республиканың Култура яамызы чырыкче үндүрген.

Зоя САМДАН,
филология эртемнериниң кандидады,
чогаал шинчилекчизи

С.Б. ПЮРБЮГЕ МӨГЕЙИГ

*Чогаалчыныың ыры апарган шүлүктериниң
улусчу үндезин-дөстери*

«Чогаалчыга

шындан башка

орук-даа чок,

Чондан башка

хайыралыг өннүк-даа чок.

Ачы-дуза,

чаагай херек күзезинзе,

Алыс шынны,

алдар-адын сагызынза,

Чүглүг күзел,

чырык бодал,

чүлдү-чүрээң,

Шүлүктерде

сөңүң саңын

чонга өргү!...»

С . Б . П ю р б ю .

Миннишкин

1. «С. Пюрбю дээрге ... айсберг-тир»

Бо хуннерде чечен чогаалдың мөгейикчилери тыва улустуң эн-не Ыдыктыг кижилериниң бирээзи, Тываның Улустуң чогаалчызы С.Б. Пюрбюнуң 100 чыл оюн демдеглеп эрттирип турар. Төрээн чуртун,

Улуг-Хемни, Кызыл хоорайны чогаалдарына мөңгөжиткен алдар-аттыг шүлүкчү, өткүт үнүг ыраажының юбилейин Тывага эртер Россия чергелиг улуг байырлалдарнын бүдүүзүндө демдегеп эрттирип турарывыста ханы символиктиг утка бар. Чүгө дээрге Тываның-даа, Россиянын-даа 100 чылда эрткен төөгүлүг оруу — чаартылгалары, чедиинкинери-биле чергелештир хажыдышкыннары, чидириглери — С.Пюрбюнүн салым-чолунга, чогаадыкчы ажылынга дорт салдарлыг болган.

Баштайгы тыва интеллигенцияның шылгарангай төлээзи — бойдустан салым-чаяанныг, угаан-сарыылдыг, ханы эртем-билигиг, хостуг-чоргаар аажы-чанныг С.Пюрбюнүн бүгү чуртталгазы эн-не шынчы, ак сеткилдиг, чонунга сеткилинден бердинген кижинин чурттап эрткен оруу деп чүвени оон чогаадыкчы болгаш күрүне албан ажылынга кылган ижинин үре-түннели бадыткаан.

Улуг чогаалчыларывыстың дугайында чүгле юбилейлер үезинде сактып кээревис — бистиң чаңчылчаан «аарывыс» болу бергенин миннир апаар бис. Ындыг-даа болза, төөгүге исти арттырып каар парлаттынган ажылдар болгаш өгбелерге мөгейиг – келир салгалдарга үнелиг. С.Б. Пюрбюнүн чогаалдарына үнелелди колдуунда оон үжилери — эртемденнер А.К. Калзан, Д.С. Куулар, М.А. Хадаханэ, чогаалчылар К.-Э.К. Кудажы, Ю.Ш. Кюнзегеш болгаш өскелер-даа берген. Оон дугайында архив материалдарын база тускай монографияны В.С. Салчак үндүреринге белеткеп турар. С.Пюрбюнүн 80 харлаан оюнда А.А. Даржай «Аян тудуп чедип келдим» (1993) деп оон чыынды номун чырыкче үндүрген. Чаа факт-барымдааларлыг чөптүг үнелелди А.А. Даржай чогаалчының 90 харлаан оюнда «Чалча-даа эвес, хөдел-даа эвес мен» (2003) деп чүүлүнге парлаан. Ол-ла чылын, К.-Э.К. Кудажы «Бичии улустун улуг оглу» деп чүүлүнге чиге метафораны ажыглап, мынчаар үнелээн: «С.Б. Пюрбю дээрге кыдыг-кызыгаар чок хажыр далайда эштип чоруур, суга дүшпес айсберг-дир. Оон чогаалдары тыва литературада эң аар деңзилиг болуп турарлар...». С.Пюрбюнү айсбергке дөмейлээни дыка-ла тывызык. Айсберг деп омур-хевирде ажыттынмаан чажыт уткалар ам-даа хөй деп болур... С.Пюрбюнүн чогаадыкчы ажылы хөй талалыг боордан ангыда, кедергей ыракшылдыг, бурунгаар көрүш синген шынарлыг.

С.Б. Пюрбю — шүлүкчү, очулдурукчу, драматург, прозачы, чогаал теоретиги, күрүне ажылдакчызы. Ол баштайгы өөредилге номнарынын кол тургузукчуларының бирээзи, ТАР-нын Министрлер Чөвүлелинин чанында Уран чүүл комитединин удуртукчузу чораан. Чогаалчыларнын, композиторларнын, чурукчуларнын чогаадыкчы эвилелдерин тургускан, Культура яамызының чанында Улусчу чогаадылганың методиктиг төвүн ажыткан... Улуг үре-түннелдиг ажыл-иштиң таваан салышкан, тыва культураның, уран чүүлдүн

шылгарангай организацкчызы, чоннуң сезулуг-ла ачы-буянның оглу боон төөгүге артар. С. Пюрбюнүн бо бүгү ачы-хавыязын барымдаалааш, чогаалчының 80 хар оюн таварыштыр 1993 чылда Улусчу чогаадылга бажынын ооң ады-биле алааны — чөптүг шийтпир болган: эде тургустунуушкун чылдарында Политчырыдыышкын бажынын — культуранын кол одаа — Улусчу чогаадылга бажыны апарганында, алдар-сураглыг чогаалчывыс С.Б. Пюрбюнүн адын тывысканы-биле болган билдингир. Ол атты кым-даа эде көрбээнде, билдинмес чылдагаан-биле ап каапканы элдеп. С. Пюрбюнүн хүндүлүг адын катап эгитпес болзувусса, эрткен үезин уткан манкурттарга дөмейлешкек чон апарып болур-дур бис.

2. *«Демир-үжүүң шоюкпазын, чидиг чорзун —
Чоннуң мерген угаанынга шалып ап чор...»*

С.Б. Пюрбюнүн чогаалдарының хевирлеттинип тургустунарынга ийи кол шимчедикчи күш үндезин-дөс боон, улуг салдарлыг болган. Ол болза тыва улустун аас чогаалын чедимчелиг ажыглааны база орус болгаш даштыкы классиканы очулдуруп эгелээни. Чогаалчының хөй угланыышкынның чогаадыкчы ажылының чүгле чаңгыс талазынга доктаап, ооң ыры апарган шүлүктеринин улусчу үндезин-дөстөрүн допчулап сайгарарын оралдажып көрээлинер.

С. Пюрбюнүн тыва аас чогаалынга сонuurгалы, ылаңгыя улустун ырлары биле кожамыктарга ынаа — ооң үнген дөзү, чер-чурту, өгбелеринин кижизидилгезинден өзектелип тывылган.

Шаандан тура тыва чон Улуг-Хем унун өске черлерден онзагайлап «кожамык чурту» дээр чораан. «Кожамык Хайыракандан үнгеш, Чаа-Хөлге хонгаш, Булуң-Теректээш, Чадаананы куду бадыпкан...» деп диригжидип чугаалажырлар.

Солун чүве чүл дээрге, Тываның сураглыг тоолчулар чурту болур черлеринге улуг-түлүштернин Өвүр-Торгалыг, адыг-түлүштернин Ары-Торгалыг, ооң кавызында девискээрлер хамааржыр. Тываның ийи улуг чогаалчылары — С.А. Сарыг-оол улуг-түлүш, С.Б. Пюрбю адыг-түлүш ук-ызыгуурлуг болганы база анаа-ла таварылга эвес хевирлиг.

С.Б. Пюрбюнүн ачазы Адыг-Түлүш Баккыстай ядыы аңчы кижини, төрелдеринден деп кижини аажок чечен, баштак кижини чораан деп В.С. Салчакка медээ берикчилери херечилеп чугаалаан. Пюрбю Улуг-Хемниң Эъжимге төрүттүнгеш, чалыны назынында аныяктарнын кожамыктарын, ойтулааш ырларын дыннап өскени чигзиниг чок. Тос харлыындан эгелеп, Эъжим хүрээзинге хуурактап, он ийи харлыындан Кыргыз Чамзы-Мээрөң деп бай кижинин аалынга моол бижикке өөренип чораан үези ооң дылдарга сонuurгалын, эртем-билигже чүткүлүн хевирлээн.

Улустун ырларына, кожамыктарына онза сонургалы чогаалчының уран сөстү шинчилүүринге сундулуундан база көстүп келген. Ол сонургалының көскү херечизи — 1939 чылда тургусканы «Аныяк чогаалчыларга дуза» деп номунда аас болгаш чечен чогаалдын теориязын эң-не баштай шинчилээни болур. Улуг чогаалчы апарган үезинде «Тыва аас чогаалы» (1976) деп коллективтиг авторларнын тургусканы эртем номунга «Ырлар» деп кезекти бижээн. Ол шинчилелинге С. Пюрбю улустун ыры, кожан, кожамык деп жанрларын тодарадып, тема аайы-биле бөлүктөп, уран-чечен онзагайларын ажыткан. Бо нарын ажылды ол бодунун база өске-даа чыыкчыларнын (Н.Ф. Катанов, В.В. Радлов, Н.А. Аксенов, М., К. Мунзуктар, Ю.Ш. Кюнзегеш) чыгганы материалдарга даянып тургаш, бижээн.

3. «Чаңгыс өнчүм — уян ырым»

Чогаалчы кижинин кол арттырып каар өнчүзү чогаалдары болур. Чоннун сагыш-сеткили ырыга чиге болгаш өткүт илереттинер болганындан ийикпе, С. Пюрбюнүн ыры апарган чон аразына калбаа-биле нептерей берген шүлүктери оон байлак өнчүзүндө онзагай черни ээлеп турар. Ю.Ш. Кюнзегештин «Чаңгыс өнчүм — уян ырым» деп чиге шүлүктээн одуруунун-даа, «Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар» деп тыва улустун үлегер домааның-даа кол утказы ында хевирлиг.

С. Пюрбюнүн ыры апарган шүлүктеринин хөй кезии улустун ырларындан, кожамыктарындан үндезилеттинген болгаш тыва поэзияда быжыг дазылдыг, бот-тускайлаң национал шынарлыг чогаалдарга хамааржыр. Оларны үш бөлүкке чарып болур: 1) кожан аянын дорт ажыглааң шүлүктөр: «Халап болур», «Анчыг чаңың билбээн мен», «Аксым берген карам херек»; 2) улустун ырларын өттүндүргөн шүлүктөр: «Чүнү бодап ор сен, уруг», «Уттур эвес», «Авайымны», «Хопка кирген дивес силер»; 3) улустун ырлары биле кожамыктарны литератураның поэктиг аргалары-биле сайзырадып чогааткан шүлүктөр.

Үшкү бөлүкке хамааржыр шүлүктерни улуг салгалдың барык тыва кижини бүрүзү билир дизе, хөөредиг болбас боор. Оларга тодаргайы-биле доктаап көрээлиңер.

Чоннун ынак ырлары апарган шүлүктерин С. Пюрбю чогаалчы ажылынын янзы-бүрү үе-чадаларында үзүк чокка чоорту сайзырадып бижип келген: «Айлаң-кужум» (1946), аялгазы Саая Бүрбээни; «Дембилдей» (1949), аялгазы Саая Бүрбээни; «Күскү сесерликке» (1954), аялгазы Солаан Базыр-оолдуу; «Кадарчынын таалал ыры» (1959), аялгазы Донгак Шактарны; «Аныяк кадарчынын ыры» (1965), аялгазы Дамба Хүреш-оолдуу; «Алды айның дүнезинде» (1971), аялгазы Александр Ондарны дээш оон-даа өске.

Бо шүлүктерниң кол ышавыр шынары -- аас чогаалдан үндөзилегтинген тыва шүлүк чогаалында бот-тускайлаң национал менталитеттиң илередикчизи болур чергележилге (параллелизм) аргазын билдилик ажыглаанында. Кижиниң иштики делегейин бойдустан чурумалдары-биле деннеп көргүзөр бо улусчу органы С. Пюрбю шүлүктеринге улам ханыладып, кижиниң сагыш-сеткилин ажыдар эн-не нарын, чараш уран-чечен чепсек кылдыр сайзырадып шыдаан.

Манаа чүгле чангыс чижекке дөмей уткалыг омур-хевирлерни канчаар сайзыратканын деңнештирип көрээлинер.

Кожамыктардан:

- Чанар кушта / сайлык чараш (8)
Чавагалыг / кыстар чараш (8)
 Келир кушта / хектер чараш (8)
 Кежегелиг / кыстар чараш... (8)

- Кудуруунда / уялыгны --- (8)
 Хуваланы / мунуксаар мен. (8)
 Кулаанайда / *сыргаларлыг* --- (8)
Кулугурну алыксаар мен... (8)

Улустуң ырындан:

- Бүлүргүнде / *сылдыс караа* --- (8)
 Бүлделчиңнээн / *карам караа* (8)
 Карангыда / *сылдыс караа* --- (8)
 Каттыраннаан / *карам караа*... (8)

С.Б. Пюрбюнуң шүлүк-ыры:

- Алды айнын дүнезинде (8)
 Саарылган айнын чырыын / узуп аайн бе? (11–12)
 Айдың дээрниң мөңгүнүнден (8)
Чавага соп, чаыштарыңга / өрүп бээйн бе? (12)

- Күзүңгү дег аяс дээрден (8)
 Хүннүң чырыын адыш долдур / дозуп аайн бе? (12)
 Чыжыр алдын херелдерден (8)
Сыргалар соп, белек кылдыр / сенээ бээйн бе? (12)

- Айдан, хүнден шуткуп сиилбээн (8)
 Алдын, мөңгүн белектерим / албайн баадың. (12)
 --- Чүү-даа чүвээ турам чок-тур, (8)
 Чүгле чангыс чүрээң бер --- / деп ээрештин. (11)

- Өргөмчөйдө кайда-даа чок, (8)
 Өргээ турбас белгээм барын / билбээни-дир мен. (12)
 Чүдөн артык ховар *белгээм* --
 Чүрээм-биле айны, хүннү / эжсеп берейн. (12)

Үстүндө көргөнивис кожомыктарда болгаш улустун ырында кижибиле бойдустан аразында деннелге чеже-даа чиге чараш болза, ону чаңчылчаан 8 ажык үннүг, 4-4 одуругларлыг улусчу хемчээл-биле дорт илереткенин эскердивис. С. Пюрбю шүлүүндө ол-ла чергележилгенин овор-хевирлерин (чавага — айнын чырыы, сыргалар — хүннүн чырыы, белек — чүрек...) бодунуу-биле сайзырадып, лириктиг маадырның сагыш-сеткилин онзагайы-биле илередип, одуругларның хемчээлинге (8, 11, 12 ажык үннерлиг одуругларны база тускай ритм, цезураны кирип чаартканын көрдүвүс. Шүлүктө аныяктарның ойтулааш ырында чижип кожаңнааны ышкаш диалог хевирин киригени база солун.

4. «Улуг аттыг, чаагай аттыг дидиртир мен...»

С.Б. Пюрбюнүн ыры-шүлүктөрүнүн кол темазы — ынакшыл. Бо дээрге чогаалдарының чүглө эвээш кезин-дир. Ооң өске-даа шүлүктери («Дуруяалар чанып турда», «Орукка», «Сөглеттинмээн ынакшыл»; «Чарылбазым чалыы назын»); шүлүглелдери («Чечек», «Күзел»); очулгалары (А.С. Пушкинниң «Евгений Онегини», В. Шекспирниң «Ромео биле Джульеттазы») С. Пюрбю ынакшылдың ындынныг ыраажызы дээзин херечилеп турар-дыр. Ынчангаш С. Пюрбюнүн чогаалдарында шүлүк жанры кол черни ээлеп турар. Ол шүлүкчү боорда, тергинн лирик. Ынакшылдың мөңгө темазын чогаалдарынга чүглө улуг чогаалчы эчизинге чедир ажыдып шыдаар дээрзи билдингир.

Ынакшыл темазы С.Б. Пюрбюнүн чогаалдыкчы ажылында база бир утканы илередип турары-биле тывызыксыг. Оларда тускай чажыт агым бар деп бодалды тыва шүлүк шинчилекчизи У.А. Донгак бодунун ажылдарында илереткен. Тодаргайлаарга, доктаамал хемчээлдиг уран-чечен сөс каттыжкышкыннарын («поэтиктиг константыларны») автор шүлүктеринге доктаамал кирип турар. Оларга «алыс шын», «чырык бодал», «чүлдү-чүрек», «чүглүг күзел» дээн чижектиг оон-даа өске уран сөстөр хамааржыр.

Чогаалчы бодунун чурттап эрткен каржы-дошкун, сезинчиг чылдарында чөптүг эвес кызагдалды чүктеп эртсе-даа, удурланган туружун дорт, ажык чугаалаттынмас болганының хараазы-биле ындыг чажыт органы ажыглап, элдээрти илереткени ол деп билдинер. Чижээ, «Күзел» (1954) деп лириктиг шүлүглелинде Күзел деп кыстың овор-хевири дээрге лириктиг маадырның бодунуң Күзели-дир. Азы «Күзелдер» (1962) деп шүлүүндө база хөй утканы кириген. Кижинин

чуртталгага ынакшылы, алыс шынга бүзүрели, чаныш-сыныш чок тура-соруу оон чүглүг күзелиниң ачызында албан болдунар дээрзин элдээртип бижээн: «кавайлыгга өпей ыры болуксаар мен», «амырактар болчагларын эргиксээр мен», «кадарчылар одагларын кезиксээр мен», «чымыштыгның ийи холу болуксаар мен»; «ынакшылым, өшпес одум — сарыым Күзел, ажил-ишке күжүм, холум кошкатпадың», «чыккылама тос-тос соогу хаарза-даа, чыннып чоруур өшпес одум — сен сен, Күзел. Сыыладыр калчаа шуурган сыгырза-даа, чырык хүнүм, мөңгө чазым — сен сен, Күзел...».

Ынакшылды ыдыктаан ындынныг шүлүктериниң чажыт утказы келир үениң кижилеринге, салгакчыларга ажыттынар деп идегелин чогаалчы дараазында одуругларынга илереткен:

«Сагыжымда сорбуланып артып калган

Ырма сынчыг чылдар чораан.

Шаажылаткан,

хоптатканның

актыын адап,

Эчис шынын

бөгүн тыпкан —

Салгакчылар доруккаштын

чоргаарланыр.

Эрги черзи —

орук моондаан

Шагның холу

чидир сыйбап

эдер ыйнаан...»

С.Б. Пюрбю бодунун өлүм чок чогаалдары-биле, оон аразында ыры апарган шүлүктери-биле 100 хар харлаан оюнда биске база катап аян тудуп чедип келгени бо-дур.

Улуг орус шүлүкчү А.С. Пушкинниң «Тураскаал» деп шүлүүнде С.Б. Пюрбюнүн очулдуруп кааны дараазында одуругларны оон бодунга дорту-биле хамаарыштырып болур-дур бис:

«Уяранчыг чогаалымга кээргел ырлааш,

Уёланчыг кадыг өйде хостал чарлааш,

Улус-хөйге үе-шагда, кажан-кезээде

Улуг аттыг, чаагай аттыг дидиртир мен!..

Тайгана ОЧУР,
филология эртемнериниң кандидады

С. Б. ПЮРБЮНҮҢ ШҮЛҮКТЕРИНДЕ КҮСТҮҢ ОВУР-ХЕВИРИ

«Лириканың тускайланы дээрге-ле ында кижиниң чүгле автор кылдыр эвес, а чуруп турар чүүлүнүң объектизи болгаш субъектизи бооп чорууру, кижиниң чогаалдың эстетиктиг тургузуунда (структура) шинчилеттинип турар элемент кылдыр ажыглаттынганы болур» [Гинзбург, 1977: 10] деп, литератураның аймактарының аразындан лириканың онзагайынга хамаарыштыр теоретиктиг бодалдарны Л.Я. Гинзбург илереткен.

Лирика, Л. Гинзбургтуң бижээнинде ышкаш, чечен чогаалдың эң-не субъективтиг аймаа болганда, Тываның улустуң чогаалчызы С. Пюрбюнүң поэзиязын номчуп, шинчилеп өөренири авторнун делегей көрүүшкүнүн, долгандыр өртемчейге хамаарылгазын, сагыш-сеткилин дүвүредип, хөлзедип чоруур бодалдарын, миннишкиннерин билип алырынга дузалыг.

Чүгле С. Пюрбюнүң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында эвес, а тыва литературада аар деңзилиг, классиктиг чогаалдарның одуруун бүзүрелдибиле ээлеп турар чогаал – “Күскү сесерликке”. Чогаал эң-не улуг үнелелди алган – ол дээрге чоннун ынак чогаалы болганы, салгалдар аразында харылзааны тудуп, амгы бо хүннерге чедир аравыста чурттап чорууру. Шак мындыг улуг үнелел чогаал бүрүзүңга келбес.

С. Пюрбюнүң “Күскү сесерликке” деп шүлүү 1954 чылда бижиттинген. 2014 чылда Кызыл хоорайның 100 чыл болган оюнда найысылалдың эң-не чараш черлериниң бирээзи, дыштанылганың боду бүткен сесерлиинге тураскааттынган бо чогаалдың бижиттингенинден бээр 60 чыл болуру база бир улуг болушкун.

Поэтиктиг делегейниң бүдүн-бүрүн болурунга чогаалда чуруттунган микро болгаш макро делегейлер, азы өскээр чугаалаарга, лириктиг

маадырның иштики сагыш-сеткили, хөлзээшкиннери база ону долганган поэктиг девискээр – сесерликтин овор-хевири сииреш чуруп көргүскени шүлүктүн утка болгаш хевиринин тааржылгалыг болурунга салдарны чедирген. Чогаалдың бирги строфазында чангыс лириктиг маадырның эвес, а ийи кижинин овор-хевири чуруттунган.

«Сеңээ ынчан чечек тудусканым
Сесерликке бо-ла келир-дир мен.
Холун тудуп, хөглүг чугаалажып,
Кожа кылаштажып чораан дег мен»

(СП ЧЧ 136).

Номчукчунун мурнунга лириктиг маадырдан аңгыда, аянын, чараш кыс овор-хевир база тургустунуп келир. “Дуруяалар чанып турда” деп чогаалга деңнээрге, мында чуруттунган лириктиг маадырның чечээ бүткен болушкуннарны элдээртип турар.

Күстүн овор-хевири эрткен үеже эглинскин кылырынга литературада тургустуна берген уран-чечен чанчыл кылдыр ажыглагтынып турар. Чогаалдың бирги строфазында мурнунда эрткен үени чуруп турар болза, ийиги строфа амгы үени көргүскен:

«Көктүг чазын маңаа көрүштүвүс –
Хөлүгүр күс бөгүн мында дүштү»

(СП ЧЧ 136).

Күстү чеже-даа хөлүгүр деп эпитет-биле чураан болза, чогаалда кандыгдаа пессимисчи хөөн кол черни ээлейин турар. Дараазында одуругларда кирген лириктиг маадырның “саглагар чоон ынак терээ” эргим, чылыг хөөн-биле чуруттунганындан ам-даа өшпээн, ыйба-хүл болу бербээн хамаарылганы илередип турар.

Лириктиг маадырның ынакшылы ооң сеткилинде ам-даа эргим, чараш, саглагар чоон терек дег, ооң сагыш-сеткилин хей-аът кирип, чемгерип чоруур. Бо таварылгада база-ла лириктиг маадыр чааскаан эвес, ол бүрү-биле, делгемчидир көөрге – бойдузу-биле. Чечен чогаал ийиги демдек системазының дылы деп Д.С. Лихачевтун чугаалааны ышкаш [Лихачев, 1979: 35], С. Пюрбюнүн шүлүктери бистин иштики караавыс, кулаавыс дамчыштыр эртип, амыдыралдың бүдүн-бүрүн чуруун, овор-хевири тургузуп турар.

Чогаалда күштүг чуруттунган овор-хевирлернин бирээзи – бүрүнүн овор-хевири. Чогаалчы бүрүнүн овор-хевиринче чангыс эвес катап эглип кээп турарындан ук овор-хевир динамиктиг, шимчээшкинниг болуп турар.

Номчукчунун сагыш-сеткилин доюлдуруп келир С. Пюрбюнүн лириктиг чогаалдарынын бирээзи – «Дуруяалар чанып турда» деп шүлүкте база күскү бүрүнүн овор-хевири бирги одуругда-ла кирген:

«Сарыг бүрү шылыраажын
Чангыс бөгүн дыңнаан эвес, дүймөп чүмүл?»

(СП ЧЧ 147).

Лириктиг маадырның саймааралы, сактыышкыны база чүректиң омур-хевири чогаалда чуруттунган.

С. Пюрбюнүн “Күскү сесерликке” деп шүлүүнде бүрү лириктиг маадырже “соганнап турар”, удаваанда “черже салдырт” кылдыр дүжер. Бо одуругларда лириктиг маадырның эскериичел көрүжү, эстетиктиг миннишкиннериниң күштүү илереп келир.

Шүлүкте авторнун келир үе дугайында боданыышкыннары база кирген. Чаңгыс бүрү черже дүшкен-даа болза, амыдырал уламчылап турар, чуртталганың дугую шимчеп турар деп бодалды дамчыткан. «Кайгамчык майның» омур-хевири келир үеге лириктиг маадырның хамаарылгазын, идегелин көргүскен.

Чогаалчының чүгле “Күскү сесерликке” деп шүлүүнде эвес, күстүн омур-хевирин көргүскен өске-даа чогаалдарында частың омур-хевири катарсис аргазын тургускан. Чижээлээрге, «Сентябрь-май» деп шүлүкте база ынакшылдың чырык идегели майның омур-хевири-биле чоок чуруттунган. Чогаалдың эгезинде «Көк дээрде дуруяалар кулбуйжупкан ужуп бар чор» деп одуругда “кулбуйжупкан” деп авторнун ажыглааны эпитет база кударанчыг, хөлүгүр омур-хевирни көргүзүп турар. Лириктиг маадыр ынак эжинге “ынак мен” деп сөзүн база сөглөп шыдаваан, а күс аныяк кысты ырак черже аппарган кылдыр бижиттинген. Ынчангаш күстүн омур-хевири бо таварылгаларда база чарлыышкынны көргүзеринге символдуг арга болган. Ынчалза-даа чогаалдын төнчүзүндө “Часкы ай – май-биле сарыым деп сөс кады келген” деп бижээни чогаалга позитивтиг утканы кирип турар.

С. Пюрбюнүн “Күскү сесерликке” деп чогаалы-биле мотив, ниити аянының талазы-биле үн алчып турар шүлүктери база эвээш эвес. Оларны каттыштырып чоруур кол омур-хевир – күс. Ол – авторнун чогаалдыкчы ажылында база бир утка, дензини кирип чоруур омур-хевир деп чүүл шүлүктөр-биле бадыткаттынып турар.

С. Пюрбюнүн күстү чураан шүлүктеринде бир онзагай омур-хевир – дуруяаның омур-хевири “Дуруяалар чаны турда” деп шүлүкте эмоционалдыг дамчыттынган:

«Кылаң дээрни кыңгырадыр
Кырымда бо дуруяаның ыглап чоору ол.
Кымның чүрөөн кударадыр
Кыйгы салып, байырлажып чарлыры ол»

(СП ЧЧ 146).

База ол ышкаш лириктиг маадырның кыс эжинге тутсуп четтикпээни кызыл чечектиң омур-хевири, ооң оңганы хараадал мотивин күштелдирип турар. А шүлүктүн катарсизи чогаалчының ажыглаары чаңчыл болу берген аргазы-биле билдинип келир. Бо арга С. Пюрбюнүн өртемчей көрүүшкүнүн дамчыдып турар демдектериниң бирээзи:

«Харлыг кыжы эстеп-хадып эртпес эвес,
Сагышсыраан ужурум чүл»

(СП ЧЧ 146).

Бо одуруглар лириктиг маадырның чырык келир үеге бүзүрелин,
чуртталгага ынакшылын херечилеп турар.

Күстүң овор-хевири-биле деңнеп көөрге, чогаалчының шүлүктеринде
частың овор-хевири марш, кыйгырыг хөөнү-биле бижиттинип турар. Чи-
жээлээрге,

«Октябрь, октябрь
сергек кылдыр,
Часкы хат дег, сырыннап тур»

(СП ЧЧ 13).

деп одуруглар “Октябрьга йөрээл” деп чогаалда кирген. База ол ышкаш
«Чалыы назыннын кылажы» деп чогаалда частың овор-хевири чагыг,
кыйгырыг мотиви-биле аянашкак бижиттинген. Шак-ла ындыг
бадыткалды “Лениннин соруу-биле” деп шүлүкке хамаарыштыр база
киирип болур.

Күстүң овор-хевирин тургускан С. Пюрбюнүн “Күскү ыр” деп
шүлүүнде дуруяаларның овор-хевири ийиги одуругда-ла көстүп келир.
«Сагыш аартыр чаржы-чаржы кыңгыраарлар» деп бижээни авторнун
дуруяаларның овор-хевирин тускайлаң көргүзүп турарын херечилеп турар.

Бо шүлүкте доңган чодурааларның чугаазын, шылыраажын лириктиг
маадыр дыңнап турар.

Олар чараш оймакта эвес, а күзүрүмде кылдыр чуруттунганы чогаалдын
ниити чаңгыс аай психологтуг каттыжылгазын тургузарынга ужур-дузалыг:
«Куруг, ырай берген, ийлээр, сактыр» деп поэктиг фигураларның бирээзи
– күштелдиришкин аргазын одуругларда ажыглааны онзагай.

Чогаалдың төнчүзүнде база-ла “Белек кылып, мендилежип уткужар
бис” деп одуруглар эки келир үени көргүскен.

С. Пюрбюнүн “Күзенчиг час, шенне чечээ мөңгө эвес” деп одуруглар-
биле эгелээн чогаалда база күстүүн овор-хевири кирген. Дуруяалар
чарлыгышкынның кударалын ырлаар. Чангыс теректин саргаан хөңнү, дир-
гелген чөкпек булут, черде чыдар сарыг бүрүлөр дамчыштыр поэктиг
делегейни көргүскен. Ынчалза-даа чаңгыс чоргаар элдеп күш – ынакшыл
деп одуруглар чогаалдың катарсизи болган.

Ынчангаш авторнун күстү чураан өске-даа шүлүктери-биле таныжып
көөрге, солун. С. Пюрбюнүн чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында “Күскү
сесерликке” деп чогаалында кол овор-хевир – күстүң овор-хевири онзагай
черни ээлеп турар. Күс дугайында шүлүктер С. Пюрбюнүн поэзияның
лириктиг аянын күштелдирип чоруур.

С. Пюрбюнүн “Күскү сесерликке” деп шүлүүнде кол эстетиктиг
миннишкин – ынакшыл, ооң күжү. «Черниң хамык шимиин белек кылдыр»
деп одуругда лириктиг маадырның иштики делегейин долузу-биле ээлеп,
хей-аът киирип чоруур эргим, хайыралыг ынакшылы чуруттунган.

С. Пюрбюнүн “Күскү сесерликке” деп чогаалында авторнун чогаадыкчы энергиязы алдан чылдарнын дургузунда номчукчунун делегейинге чедип, сеткилдерни хөлзедип келир бедик сүлдө бооп чоруур.

Ниитизи-биле түннеп көөрге, С. Пюрбюнүн “Күскү сесерликке” деп чогаалы шүлүкчүнүн чогаадыкчы ажил-чорудулгазында онзагай черни ээлеп, овор-хевир, ниити лириктиг аянының талазы-биле тыва шүлүк чогаалында үлегерлиг чогаалдарның бирээзинге санаттырып чоруур. Чогаалда күс – лириктиг маадырның боду-биле чугаазы, бодунун иштики делегейинче ханылаашкын кылдыр билдинип турар. Ооң уламындан лириктиг маадырның медитативтиг чугаазы чогаалды ханы лириктиг аянның, аялгалыг болуп чоруур.

М.С. Каганның чугаалааны ышкаш, «лирика – литератураның аялгазы» болур. «Бодунче аялга уран чүүлүнүн хоойлуларын шингээдиң алган литератураның бир аймаа» деп бодал С. Пюрбюнүн лириказы-биле бадыткаттынып турар.

Литература:

1. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979.
2. Гинзбург Л.Я. О лирике. – М., 1997.
3. Корман Б.О. Изучение текста художественного произведения. – М., 1972.
4. Бройтман С.Н. Теория символа. – М., 1999.

Сөзүглел:

СП ЧЧ – Пюрбю С.Б. Чогаалдар чыындызы. – Кызыл, 1973.

Эге сөс. Эдуард МИЖИТ

Чонга болгаш уран чүүлге тураскааткан амыдырал.....3

ПРОЗА

Борис КУУЛАР. Кудуруктуг уруг. Чечен чугаа.....7

ПОЭЗИЯ

Болаг МААДЫ.

Сенден хөөннүп тептинген мен.....	21
Сергей Пюрбюнүң чырык адынга.....	22
Шүлүкчүнүн биче сеткили.....	23
Ава черим адын сыкпаан оолдарынга.....	23
Куюм бүргээн шүлүкчүнүн ырызы.....	24
Сеңээ аян тудуп чорууйн.....	25
Күжүм немээр коңгам бооп чор.....	26
Чүрээмейде чурттап чору.....	26
Сен маа чокта.....	27
Өйлүг назын шагы келир.....	27
Чүс чыл оюн уткуп тур бис.....	28
Чүрээм тудуш тоолзуг Тывам.....	29
Салгалдарымга.....	29
Чуртталгага ынаам.....	30
Хей-аът кирип, херии бастым.....	31

ПРОЗА

Мария КҮЖҮГЕТ. Амыдыралдың шапшылгазында. Чечен чугаа.....32

1. Ооң хайы.....32
2. Бодум хайым.....35
3. Бок белээ.....37

ПОЭЗИЯ

Артур ХЕРТЕК.

Сарынналып чоорум ол... ..	40
«Баарымда чартыгы бузук көрүнчүкте...».....	41
«Тайга эдээ, Маңгантайлыг өзен баары...».....	41

«Чуртгаи эрткен чылдарымның дургузунда...».....	41
«Маңгантайлыг баары болур ыжык черде...».....	42
«Дидиренчиг чевег-хоорде диирең улаан...».....	42
«Хөй-ле орук назынымда эргип келдим...».....	43
«Чүс сөөктүг, кара баштыг тыва кадай...».....	43

ЧАА АТТАР

Орлан ДАМБА-ХУУРАК.

Бурунгаар, Тыва!.....	46
Төрээн черим, өршээ, өршээ!.....	47
Ынааларда күзелдерим.....	49
Сагызыннар чагыг сөзү.....	50
Ээлчеглиг эзирик кыш... ..	53
Тыва аттар төнери ол бе?.....	56
Кедээр шатка ужуралым.....	58
Сактышкыннар.....	60
Хадың-биле чугаам.....	61
«Эжим» дээрге, эжим-дир ол. Өске сөс чок!.....	61
Эдеришкен эштеримге бүзүрээр мен.....	62
Эрлерге март 8 бүдүүзүнде.....	63

ОЧУЛГА

Николай ЭРДМАН. Амызынга четтинген киж.

Беш көжсегелиг сатириктиг комедия

Очулгазы Салим МОНГУШ.....65

ЧАА АТТАР

Назым ДОРЖУ.

Улаатайымга.....	108
«Өлүрүн күзевес мен...».....	111
Авамга.....	111
«Хирлиг подъезд, кидирээш тепке...».....	112
«Хаяалардан ачам үнү...».....	113
«Ийе, ынакшылым сыгап, чанньп, чашпып...».....	114
«Сырынныгда эрик черде...».....	115
«Чечектелген назынымда...».....	116
«Хөглүг хүлүмзүрүүн. эгениг чок көрүжүң...».....	117

КУЛЬТУРА. УРАН ЧҮҮЛ. ТӨӨГҮ.

Э. МИЖИТ. Ховунуң тывызы, чажыды, хуулгаазыны.
Хертек Алим Агаиевич дугайында очерк..... 118

С. Б. ПЮРБЮНҮҢ 100 ХАРЛААНЫНГА

**Василий САЛЧАК. Арын-нүүр дээш хоругдаткан хосталганың
ыраажызы.....** 129

Зоя САМДАН. С.Б. Пюрбюге мөгейиг..... 137

Тайгана ОЧУР. С. Б. Пюрбюнүн шүлүктеринде күстүн омур-хевири.. 144

Литературно-художественное издание
“УЛУГ-ХЕМ”
на тувинском языке

Редактор выпуска: **Э.Б. Мижит**
Ответственный секретарь: **Р.Д. Лудуп**
Верстка: **А.Э. Мижит**
Корректор: **А.А. Кужугет**

Журнал отпечатан в типографии ООО «Кооператив «Журналист»,
Республика Хакасия, г. Абакан, ул. Советская, 71.
Сдано в набор 17.12.2013 г. Подписано в печать 27.01.2014 г.
Свободная цена.

ГАУ «Редакция журнала «Улуг-Хем».
667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.
Формат 70/100 $\frac{1}{16}$ Физ. печ. л. 9,5. Тираж 600 экз.

